О.М.Богдашина

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДИКИ, ІСТОРІЇ

Харків
2010

Міністерство освіти і науки України

О. М. Богдашина

Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії

Харків
2010

УДК 930.2 (477)
ББК 63.2 (2 Ук)
Б 73

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 14/18-г-1424 від 17.06.08)

Рецензенти:
академік АН Вищої школи України, доктор іст. наук, професор *Я. С. Калакура*
(Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України)

канд. іст. наук, професор *А. В. Губа*
(Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди)

член-кореспондент Української Академії історичних наук,
канд. іст. наук, професор *С. М. Куделко*
(Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна)

доктор іст. наук, професор *Л. М. Бєсов*
(Національний технічний університет «Харківський політехнічний університет»)

Богдашина Олена Миколаївна
Б 73 Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії: Навчально-методичний посібник. – 3-е вид., доп. та переробл. – Харків: «Видавництво Сага», 2010. – 214 с.
ISBN 978-966-2918-61-8.

Навчально-методичний посібник присвячений головним проблемам теорії та методики джерелознавства історії України. Поданий також огляд розвитку наукових знань про історичні джерела. Посібник розрахований на викладачів та студентів з спеціальності «Історія», на всіх, хто цікавиться джерелами з історії України.

Навчально-методичний посібник відповідає програмі курсу для магістрів «Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія», затвердженій кафедрою історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди 4 листопада 2002 р.

Затверджено Вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, протокол № 3 від 22 квітня 2008 р. та Вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, протокол № 1 від 29 лютого 2008 р.

ББК 63.2 (2 Ук)

ISBN 978-966-2918-61-8

Передмова

Вихід у світ перших двох видань посібника (2004 та 2005 рр.) під назвою «Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія» викликав зацікавленість науковців, про що свідчать, зокрема, публікації чотирьох рецензій. Теорія джерелознавства залишається найбільш складним, суперечливим та не до кінця з`ясованим розділом історичного джерелознавства. Мало написано про історію розвитку українського джерелознавства. Самі погляди авторки зазнали певної еволюції (особливо щодо статусу окремих наукових дисциплін). Тому постала необхідність третього видання посібника.

З усього комплексу історичного джерелознавства у посібнику головна увага приділена теорії, методиці та історії джерелознавства історії України, а саме тим питанням методології та методики українського джерелознавства, які забезпечують теоретичну базу та надають методично-практичну допомогу студентам з метою більш грунтовного опрацювання ними історичних джерел.

Водночас обговорення складних теоретичних проблем неможливе без показу головних поглядів на кожну з дискусійних тем. Аналіз праць західноєвропейських та російських істориків присутній лише у тому випадку, якщо ці праці використовувалися українськими джерелознавцями. Сьомий розділ посібника, на жаль, не міг вмістити усіх імен українських джерелознавців та назви усіх праць з джерелознавства історії України. Авторка намагалася показати головні тенденції та етапи розвитку українського джерелознавства та уникнути бібліографічного підходу під час викладення історії джерелознавства. Імена та

по-батькові повністю всіх вчених, роки їх життя наводяться (як правило) один раз у сьомому розділі, за винятком тих персоналій, які не згадуються в останньому розділі. Рік народження сучасних істориків вказується лише за умови наявності цієї делікатної подробиці у новітніх довідниках.

Авторка висловлює щиру подяку всім, хто своїми слушними порадами сприяв покращенню тексту навчально-методичного посібника.

§1.
Предмет та завдання джерелознавства історії України, його методологічні засади

Питання про предмет джерелознавства довгий час не було об'єктом спеціального наукового дослідження[1]. Більшість західноєвропейських (*Е. Фріман, Ш. В. Ланглуа, Ш. Сеньобос* та ін.), російських (*В. О. Ключевський, О. С. Лаппо-Данилевський* та ін.), українських (*В. С. Іконников, В. Б. Антонович, Д. І. Багалій* та ін.) істориків, які займалися теоретичними та методичними проблемами джерелознавства, мало розробляли саме питання про предмет джерелознавства, як особливої наукової дисципліни. Тому що джерелознавство того періоду було мало відокремлено від історіографії та методології історії. Для дореволюційних вчених джерелознавство – допоміжна історична дисципліна, яка займається теорією та методикою вивчення та використання історичних джерел.

У радянському джерелознавстві існували різні точки зору на предмет та структуру джерелознавства. Так, у 1920–1930-х роках джерелознавство розглядалось як сукупність допоміжних дисциплін, які відносяться до вивчення та обробки джерел[2].

У перших радянських підручниках з джерелознавства 1940 року формулювання предмету джерелознавства були мінімальними. Так, у підручнику **Сергія Олександровича Нікітіна** (1901–1979) «Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х гг.)» (1940) вказувалось, що

«джерелознавство історії СРСР XIX ст. ставить завдання дати уявлення про найважливіші джерела з історії СРСР XIX ст. в їх особливостях та ті специфічні питання, які в галузі критики джерел порушують той чи інший їх вид»[3]. У підручнику **М.М. Тихомирова** ще більше звужувався предмет: «Джерелознавство історії СРСР ставить своїм завданням огляд та критику джерел з історії СРСР»[4].

З 1950–1960-х років предмет джерелознавства стає об'єктом спеціальних теоретичних досліджень. Розробка концепції предмету джерелознавства була пов'язана з усвідомленням предмету цієї науки як певної теоретичної моделі, її змісту, а також з необхідністю визначення наукового статусу великого комплексу наукових знань, об'єднаних словом джерелознавство.

Наприкінці 1950-х років **Олександр Цезаревич Мерзон** запропонував нове формулювання джерелознавства: «Джерелознавство покликане встановити закономірності виникнення та розвитку джерел різного типу, показати їх обумовленість конкретною історичною обстановкою»[5].

Найбільше за обсягом формулювання належить **В. І. Стрельському**: «Завданням джерелознавства як допоміжної історичної дисципліни є розробка питань аналізу і використання джерел, а саме: класифікація і виявлення джерел, їх критичний аналіз і визначення їх походження, класового характеру та призначення, достовірності і фактичної цінності, нарешті, синтетичне вивчення цілого комплексу джерел у всій їх різноманітності, в їх зв`язку і взаємозалежності»[6].

У роботах **С.О. Шмідта** 1960-х років був обгрунтований особливий статус джерелознавства як окремої особливої науки та галузі знань: «Джерелознавство – це наука про історичні джерела та прийоми їх виявлення, вивчення та використання у роботі історика»[7]. В той же час він називає джерелознавством у широкому розумінні цього слова й інші спеціальні історичні дисципліни. Визначення С.О. Шмідта фактично відокремило два поняття джерелознавства: у вузькому розумінні цього слова («самостійна історична дисципліна»[8]) та у широкому розумінні цього слова (комплекс спеціальних історичних дисциплін, які займаються пошуком та вивченням джерел). Інші джерелознавці[9] висловлювали подібні погляди на джерелознавство як комплекс (систему)

наукових дисциплін. Останній підхід більш глибоко відбиває внутрішні зв'язки між окремими галузями джерелознавства. У даному випадку, якщо підходити з філософської точки зору до джерелознавства, це єдність різноманітного. Тобто при співставленні джерелознавства з іншими галузями знань воно виступає як цілісність. А під час аналізу його структури – як множина з певними елементами – спеціальними галузевими джерелознавчими сферами знань[10].

Вирішення проблеми предмету джерелознавства дозволить більш точно та глибоко зрозуміти структуру джерелознавства та статус цієї науки серед інших спеціальних історичних дисциплін.

Більшість радянських джерелознавців у визначенні предмету джерелознавства підкреслювали два рівні джерелознавства: теорію та практику. Найбільш ярко та повно такий підхід був продемонстрований **М.Я. Варшавчиком**, який у концепції структури джерелознавства обгрунтував доцільність поділу джерелознавства на теоретичне джерелознавство та джерелознавчу практику[11]. Фактично такий підхід до предмету джерелознавства та його структури спостерігається у більшості сучасних підручників та узагальнюючих монографій (див. детальніше наступні розділи).

Підтримуючи очевидну науковість такого підходу, зазначаємо, що будь-яка наука являє собою діалектичну єдність теорії та практики. У даному випадку, як правильно підкреслював **Валерій Олександрович Дмитрієнко**, такий поділ не є особливістю джерелознавства, а скоріше вказує на наявність у джерелознавстві певних загальнонаукових характеристик[12].

У новітньому підручнику з джерелознавства історії України подано декілька визначень як історичного джерелознавства взагалі, так і джерелознавства історії України:

1) «Історичне джерелознавство – це спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки»[13].

2) «Предмет джерелознавства історії України становлять закономірності виникнення та функціонування джерел, що відображають усі

аспекти історичного минулого України, починаючи з епохи палеоліту і закінчуючи сучасною історією»[14].

3) «Предметом джерелознавства історії України виступають закономірності утворення та функціонування джерел з історії України, формування її джерельної бази, встановлення взаємозв'язків та взаємовпливів окремих видів джерел, їхніх пізнавальних функцій та міри інформативності у процесі наукового дослідження проблем, розвитку джерелознавства історії України в системі українознавчих наук»[15].

Наведені формулювання переконливо доводять намагання авторів підручника (перший розділ написаний **Я. С. Калакурою** та **С. Ф. Павленко**) розглядати джерелознавство історії України насамперед як предметну галузь практичного рівня. Однак третина підручника присвячена теоретично-методологічним засадам історичного джерелознавства. У цьому, на думку авторів, полягає складність та специфіка будь-якої галузі джерелознавства: «положення загальної джерелознавчої теорії, методології, методики використовуються як вихідні у кожному предметному розділі джерелознавства, у тому числі й у джерелознавстві історії України»[16] (ми б додали: використовуються з деякими модифікаціями).

Дніпропетровський дослідник **В. І. Воронов** у посібнику «Джерелознавство історії України» формулює предмет джерелознавства так: «джерелознавство має своїм *предметом*: по-перше, *критичний аналіз, класифікацію, систематизацію та опис історичних джерел*, а також *тлумачення їх змісту (герменевтику)*; по-друге, *вивчення закономірностей їх виникнення, розвитку, становлення та відбиття в них об`єктивних процесів і явищ суспільного розвитку*; по-третє, *методологію, методику й техніку дослідження та використання джерел*»[17].

На нашу думку джерелознавство історії України – це така велика галузь наукових знань, яка має певні специфічні риси теорії та методики вивчення та використання джерел, власну історію науки. Тому у структурі джерелознавства історії України повторюються з деякими варіаціями обидва рівні загальної схеми історичного джерелознавства (див. детальніше розділ «Структура джерелознавства історії України. Спеціальні історичні дисципліни та інші галузі знань, повязані з вивченням

історичних джерел»). Також ми вважаємо необхідним розширити предмет джерелознавства історії України теорією.

Джерелознавство історії України – один з розділів спеціальної галузі наукових знань – історичного джерелознавства з власною історією, теорією та методикою, предметом, завданнями та об'єктами досліджень.

Предмет джерелознавства історії України становлять закономірності утворення та функціонування історичних джерел, які відображають усі аспекти минулого та сучасного України, проблеми інформативності джерел під час їх використання, питання розвитку джерелознавства історії України, як системи наукових знань.

Об'єкт джерелознавства історії України – всі історичні джерела, які містять інформацію про історичні події на Україні.

Тісно пов'язані з формулюванням предмету, об'єкту джерелознавства історії України визначення його головних функцій та завдань.

Джерелознавство історії України має такі *функції*: пізнавальна або гносеологічна, методологічна, світоглядна або аксіологічна, конструктивно-критична та прогностична.

Як навчальна дисципліна джерелознавство історії України має класичне триєдине завдання: навчальне, розвиваюче та виховне.

Завдання джерелознавства історії України як наукової дисципліни більш складні і поділяються на два рівні: теоретичний та практичний.

Теоретичні завдання джерелознавства історії України:

1. Подальша розробка загальних теоретичних положень про історичні джерела, предмет та структуру джерелознавства історії України; впорядкування понятійно-термінологічного апарату цієї науки.

2. Подальша розробка методики пошуку, опрацювання та використання історичних джерел. Розробка нових принципів систематизації джерельної бази з історії України.

3. Визначення місця джерелознавства історії України у системі історичних наук та українознавства.

4. Визначення особливостей та шляхів розвитку джерелознавства історії України як системи наукових знань.

Практичні завдання джерелознавства історії України:

1. Проголошення та здійснення на державному рівні нової політики пошуку, збереження та використання джерел з історії України, зокрема пошук нових джерел з історії України, в тому числі їх повернення з інших країн. Створення загальноукраїнського комп'ютерного реєстру історичних пам'яток. *М. П. Ковальський* вважав: «Має бути впроваджена певна послідовність такої евристичної діяльності. При такій генеральній (загальній) фіксації зазначатиметься ступінь їх впровадження або невпровадження до наукового обігу в археографічних публікаціях різної форми, типу і виду, а також виявлення різних темпів (процесів) таких публікацій, а потім розкрити їх окремі складові (елементи)» [18].

2. Подальша розробка технічних прийомів вивчення та використання історичних джерел. Зокрема серед таких практичних завдань М. П. Ковальський виділяв наступне: «Розробка методики реконструкції (відновлення) первісного змісту (складу) історичних джерел з історії України, втрачених під час або в результаті військових лихоліть»[19] (додамо: не тільки військових лихоліть, відомі випадки втрати документів, в т. ч. з архівів, у мирний час).

Методологія історичної науки є предметом окремої наукової та навчальної дисципліни. Але під час вивчення розвитку джерелознавства як науки, дослідження проблем відображення у різних групах джерел історичних фактів та їх використання не обійтися без екскурсу у методологію та методику джерелознавства.

Методологія джерелознавства – система загальних принципів та методів наукового пізнання в історичному джерелознавстві.

Методика джерелознавства – система спеціальних правил та методів (прийомів, способів і засобів) дослідження історичних джерел, а також інших допоміжних засобів джерелознавчого дослідження.

Так, у новітньому підручнику «Історичне джерелознавство» (2002) подано такі **основні групи закономірностей, що складають предмет історичного джерелознавства**[20].

Погоджуючись з наведеними **Я. С. Калакурою** та **С. Ф. Павленко** формулюваннями закономірностей та цитуючи їх у даному посібнику, додамо декілька штрихів.

Перша група закономірностей характеризує відношення «джерело – реальність»:

1) «*Зв'язок змісту історичної інформації джерела зі змістом його соціального призначення*»[21]. Наприклад, актові матеріали містять соціальну, а не тільки правову інформацію. Без аналізу «Руської Правди» неможливо одержати чітке уявлення про соціально-класову структуру давньоруського суспільства, а без Литовських статутів – становище населення, яке проживало у XVI–XVIII ст. на території України, Литви та Польщі.

2) «*Відображення джерелом громадянської позиції автора і її вплив на зміст джерела*»[22]. Позиція автора залежить від суспільно-політичних, релігійних, національних та інших уподобань автора, навіть від посади, яку він займає. Особливо це необхідно враховувати, вивчаючи джерела особистого характеру та публіцистику. Протилежні позиції в оцінці Берестейської унії висловлені уніатами та антиуніатами під час полеміки кінця XVI – початку XVII ст. Події революції та громадянської війни на Україні (1917–1921 рр.) зовсім по-різному відображені у мемуарах: «Відродження нації» українського соціал-демократа *Володимира Кириловича Винниченка* (1880–1951), «Спогади» гетьмана *Павла Петровича Скоропадського* (1873–1945), «Очерки русской смуты» російського генерала *Антона Івановича Денікіна* (1872–1947) та ін.

3) «*Вплив спонукальних мотивів створення джерела на його зміст та форму*»[23]. Мотиви написання можуть бути різними: службове доручення, популяризація вітчизняної історії; намагання пояснити сучасникам та наступним поколінням свою поведінку тощо. Так, у мемуарах багатьох історичних діячів замовчуються одні події, звеличуються інші.

4) *Відповідність достовірності та повноти відомостей про події об'єктивним і суб'єктивним можливостям автора з достатньою повнотою і вірогідністю відобразити ці події*. Досить часто автори не мають доступу до всієї інформації, тому і відображають її лише у певній мірі. Автор у залежності від свого виховання, освіти, характеру з різною повнотою та вірогідністю може описати події, свідком яких він навіть особисто був.

Друга група закономірностей показує відношення «джерело-наукове історичне знання»

1) *Історичне джерело є носієм інформації, яка сприйнята та опрацьована істориком, перетворюється на науково-історичне знання.*

2) *Залежність процесу вивчення та використання джерел від об'єктивних та суб'єктивних можливостей самих науковців сприймати та використовувати джерельну інформацію.* Під час вивчення джерел можуть виникати суб`єктивні труднощі, повязані з особистою упередженістю чи ідеологічною заангажованістю історика до певних джерел. Проте, наприклад, у документах вермахту містяться часто більш правдиві цифри про втрати живої сили та техніки, ніж у звітах радянських командирів. Особливо слід враховувати суспільно-політичні та релігійні погляди вчених. Так, **В. Б. Антонович**, який відкрито порвав з католицькою церквою та польською шляхтою, зібрав та надрукував збірку судових матеріалів з історії Української Православної церкви, серед яких чисельно переважали скарги на католицьких та уніатських священиків. Польські та західноукраїнські історики у другій половині XIX – на початку XX ст., використовуючи архівні документи польської консисторії та уніатської митрополії (в основному скарги на православних священиків), також однобічно показали історію Української Православної церкви у XVI–XIX століттях. Рівень загальної джерелознавчої культури дослідника (наявність чи відсутність спеціальних знань, наукової інтуїції, здібностей) також впливає на результативність вивчення та використання джерел.

3) *Зовнішні причини*, які впливають на використання історичних джерел незалежно від волі науковця:

а) доступ до різних джерел, зокрема до архівів та приватних колекцій інших держав та засекречених спецфондів;

б) повнота джерельної бази конкретної наукової проблеми (судові рішення доби раннього та розвинутого феодалізму, наприклад, збереглися гірше, ніж судові рішення XVIII–XXI ст.);

в) вплив панівної ідеології на використання джерел. Так, у радянські часи головною рушійною силою історичного процесу проголошувалася класова боротьба. Прояви цієї боротьби необхідно було знайти в історичних джерелах та розказати про них у дослідженнях.

Третя група закономірностей виражає відношення «джерелознавство – історична наука» та показує процес функціонування історичного джерелознавства у системі історичної науки.

1) «*Розвиток джерелознавства закономірно відбиває розвиток історичної науки і навпаки*, адже кожен історик тією чи іншою мірою джерелознавець, а кожен джерелознавець насамперед – історик»[24].

2) *Потреби суспільного розвитку спонукають до вивчення різних груп джерел та пошуку нових, що, у свою чергу, стимулює розвиток історичної науки, її теорії та методології, а також розвиток спеціальних історичних дисциплін.* Так, тільки у період горбачовських реформ, а особливо після здобуття Україною незалежності з'явилися об'єктивні можливості широкого пошуку та публікацій джерел з історії голодомору 1932–1933 років на Україні. Поява комп'ютерів привела до виникнення нових видів джерел – електронних носіїв інформації.

Наприкінці розділу хотілось би перелічити головні методологічні принципи та методи роботи з історичними джерелами.

Головні методологічні принципи:

1. *Принцип об'єктивності.* Історичне джерело є об'єктивною реальністю, яка у принципі є носієм достовірних історичних фактів (за умов правильного використання прийомів наукової критики). Дослідник та суспільство у цілому, як правило, зацікавлені в отриманні достовірної джерельної інформації. Науковець внаслідок суб`єктивності, притаманній будь-якому виду творчості, безумовно не може досягти повної об`єктивності. Але вчений повинен прагнути досягти максимальної виваженості в оцінках кожного джерела та історичних фактів, яке воно містить, незалежно від своїх релігійних, політичних чи особистих уподобань.

2. *Принцип системності та всебічності*, тобто цілісності вивчення джерела або групи джерел. Цей принцип вимагає від вченого використовувати всі доступні джерела з досліджуваної проблеми, в тому числі ті, що не відповідають авторській концепції.

3. *Принцип історизму.* Конкретно історичний підхід передбачає врахування науковцем суспільно-історичних умов виникнення джерел, їх соціальних функцій. Вчений має дослідити етапи розвитку джерел і визначити, яких змін вони зазнали.

I. Загальнонаукові та міждисциплінарні методи:

1. *Методи формальної логіки*: аналізу і синтезу, від конкретного до абстрактного; від абстрактного до конкретного; абстрагування шляхом ототожнення нетотожного[25].

2. *Математичні методи* необхідні при пошуку та вивченні масових джерел.

3. *Статистичний метод* також найчастіше використовується під час дослідження масових джерел.

Джерелознавці використовують методи інших наук: демографії, соціології, географії, психології, лінгвістики, криміналістики, природничих наук тощо.

II. Спеціально-історичні методи:

1. *Історико-порівняльний метод* полягає у правильному співставленні історичних об`єктів (у тому числі історичних фактів та джерел) у часі та просторі, у виявленні подібності та різниці між ними. Без цього методу неможливе наукове вивчення будь-якого тексту.

2. *Історико-типологічний метод* у джерелознавстві є засобом виявлення загальних рис у різних об`єктів дослідження. Аналіз джерел вимагає їх попередньої типологізації.

3. *Історико-генетичний метод* передбачає вивчення джерел з урахуванням умов їх створення та подальшого розвитку.

4. *Проблемно-хронологічний метод* передбачає розгляд питань датування джерел та викладених у них історичних фактів у хронологічному порядку.

5. *Біографічний метод* передбачає пошук достатніх відомостей про автора та врахування впливу особливостей біографії та особистості автора на зміст джерела.

III. Окремі методики дослідження історичних джерел:

1. *Археографічна методика* розробляє принципи публікацій джерел.

2. *Іконографічна методика* розробляє прийоми дослідження зображальних джерел або зображального аспекту інших типів джерел.

3. *Палеографічна методика* розробляє прийоми вивчення рукописів.

3. *Евристична методика* розробляє прийоми пошуку, систематизації та відбору джерел.

4. *Методики дослідження історичних джерел, що застосовуються в інших спеціальних історичних дисциплінах.*

Література:

1. *Пронштейн А. П.* О предмете источниковедения как научной исторической дисциплины//История СССР. – 1977. – № 5. – С. 161.
2. *Дмитриенко В. А.* Введение в историографию и источниковедение истории науки. – Томск, 1988. – С. 146.
3. *Никитин С. А.* Источниковедение истории СССР XIX в. (до начала 90-х гг.). – Москва, 1940. – С. 3.
4. *Тихомиров М. Н.* Источниковедение истории СССР. – Москва, 1940. – Т. 1. – С. 6.
5. *Мерзон А. Ц.* Основные задачи критики исторических источников. – Москва, 1958. – С. 14.
6. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. – К., 1958. – С. 8.
7. *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения//Источниковедение: теоретические и методические проблемы. – Москва, 1969. – С. 14.
8. Там само. – С. 25.
9. *Фарсобин В. В.* К определению предмета источниковедения: (Историографические записки)//Источниковедение истории советского общества. – Москва, 1968. – Вып. 2. – С. 398; *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС. – Москва, 1973. – С. 50–51; Його

ж. Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика. – К., 1984. – С. 102; Медушевская О. М. Вспомогательные исторические дисциплины и изучение новой и новейшей истории Польши//Вопросы истории. – 1965. – № 5. – С. 193.
10. *Дмитриенко В. А.* Введение в историографию и источниковедение истории науки. – С. 152–153.
11. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 98; Його ж. Источниковедение истории КПСС. – С. 32–33.
12. *Дмитриенко В. А.* Введение в историографию и источниковедение истории науки. – С. 157.
13. Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 11.
14. Там само. – С. 41.
15. Там само. – С. 43.
16. Там само. – С. 41.
17. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 5.
18. Ковальський М. П. Роздуми над станом і перспективами українського теоретичного джерелознавства//Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці, 2001. – Т. 4. – С. 140.
19. Там само.
20. Історичне джерелознавство. – С. 31–33.
21. Там само. – С. 31.
22. Там само. – С. 31.
23. Там само. – С. 31–32.
24. Там само. – С. 33.
25. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования. – Москва, 1987. – С. 147–149.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення предмету джерелознавства історії України.
2. Сформулюйте суб`єкт та об`єкт джерелознавства історії України.
3. Які теоретичні завдання стоять перед джерелознавством історії України?
4. Які практичні завдання стоять перед джерелознавством історії України?
5. Які головні закономірності розвитку джерелознавства історії України ви знаєте?
6. Які загальнонаукові та спеціальні методи використовують джерелознавці?
7. Що вивчає методологія та методика джерелознавства історичного джерелознавства?

§2.
Структура джерелознавства історії України. Спеціальні історичні дисципліни та інші галузі знань, повязані з вивченням історичних джерел

Сучасний розвиток методології історичного джерелознавства привів до появи концептуальних положень про структуру джерелознавства, як систему наукових знань, визначення ролі внутрішніх компонентів цієї структури та їх зв'язків між собою.

Ще на початку XX ст. **О. С. Лаппо-Данилевський** та ряд інших істориків поділяли джерелознавство на дві частини: теоретичне і практичне. Довгий час такий структурний поділ наводився у працях з історичного джерелознавства.

Термін «*загальне джерелознавство*», який став синонімом терміну «теоретичне джерелознавство», ввів до наукового обігу **С. Н. Валк** у рецензії на монографію А. В. Шилова «Руководство по публикации документов XIX в. и начала XX в.» у 1940 році[1].

У кінці 1960-х років радянський історик **С. О. Шмідт** намагався конкретизувати теоретичну та практичну частини джерелознавства. *Теоретичне джерелознавство* він поділяв на теорію джерела та теорію пізнання джерела. В основу класифікації конкретного (практичного) джерелознавства вчений поклав різні принципи: хронологічний, тематичний. Так, до *конкретного джерелознавства* С. О. Шмідт включав

джерелознавство різних галузей історичної науки, джерелознавство окремих епох, джерелознавство з певної проблематики, загальне джерелознавство окремих типів і видів джерел[2]. Останнє, на думку вченого, наближається до теоретичного джерелознавства та може виступити його складовою[3]. Зміст конкретного джерелознавства С.О. Шмідт розкрив так, що традиційною залишилася тільки назва[4].

У підручнику з джерелознавства за редакцією академіка **Івана Дмитровича Ковальченка** (1923–1995) використовуються інші терміни, які, на нашу думку, співзвучні загальноприйнятим поняттям: *загальний* (теоретичний) та *конкретний* (практичний, *прикладний*) рівні історичного джерелознавства[5].

Видатний київський джерелознавець **М.Я. Варшавчик** запропонував кращу схему структури джерелознавства, в основу якої також поклав поділ джерелознавства на два рівні: теоретичний та практичний.

М.Я. Варшавчик так розкриває зміст загальної теорії джерелознавства: «вона охоплює область природи джерел, їх функціонування в історичному дослідженні, з'ясування предмету джерелознавства, його структури та завдань. Ці проблеми вирішуються теоретичним джерелознавством на рівнях різного ступеня узагальнення – філософському, загальноісторичному, власне джерелознавчому»[6]. *Загальне джерелознавство* окремих історичних наук вирішує, на думку вченого, теоретичні проблеми джерелознавства відповідно до предмету даних наук. М.Я. Варшавчик вважав необхідним ввести у вузівські навчальні програми окремий курс «Вступ до джерелознавства», у програмі якого була б теорія джерелознавства[7]. За створення спеціального підручника з теорії та методики історичного джерелознавства у свій час виступали *Я.С. Калакура, Б.І. Корольов, С.А. Макарчук*[8].

До *окремого джерелознавства* певних історичних наук М.Я. Варшавчик відносив: а) специфічні питання джерелознавства окремих періодів історичних наук; б) питання джерелознавства окремих класів історичних джерел, які використовує дана наука; в) питання джерелознавства окремих проблем даної історичної науки.

Під *аналітико-інформативним* джерелознавством науковець розумів спеціальне вивчення окремих джерел або їх груп на теоретичному

рівні. *Прикладним* джерелознавством, на його думку, займається кожний історик[9].

Таким чином у структурі джерелознавства науковці[10] виділяють два рівні:

Теорія джерелознавства – це система теоретичних знань про його предмет, завдання, об'єкт, методологію, структуру та зв'язок з іншими науковими дисциплінами.

Практика джерелознавства – пошук, аналіз та використання історичних джерел.

Взагалі поділ джерелознавства (як і будь-якої наукової дисципліни) на теоретичний та практичний рівні, обумовлений двома рівнями наукового пізнання: теоретичним та практичним.

В останні десятиріччя серед спеціалістів дістала схвалення ще одна схема *М. Я. Варшавчика*. В іншій його схемі структура історичного джерелознавства розглядається в чотирьох аспектах: *логічному, функціональному, предметному* та *субдисциплінарному*[12].

І. Н. Войцехівська у підручнику «Історичне джерелознавство» навела новий (поліпшений) варіант чотирьохаспектної схеми структури джерелознавства (див. схему № 2). **В. І. Воронов** у вже згадуваному посібнику підтримує тих науковців, які виділяють ще один аспект – *малоструктурний*, що відтворює зовнішні зв`язки джерелознавства як системи з іншими галузями історичної науки[13].

Таким чином кожний з аспектів структури історичного джерелознавства враховує різні сторони цієї галузі наукових знань:

- *логічний аспект* вивчає теорію, методологію, методику та практику[14];
- *предметний аспект* поділяє історичне джерелознавство за предметною ознакою на джерелознавство окремих історичних наук, джерелознавство різних історичних епох, джерелознавство окремих регіонів, джерелознавство окремих сфер суспільного життя, джерелознавство окремих груп джерел чи проблем науки[15];
- *функціональний аспект* підкреслює етапність роботи з джерелами: пошук та виявлення джерел, їх відбір та класифікацію, джерелознавча критика, введення джерел до наукового обігу[16];

Схема № 1. **Структура історичного джерелознавства**[11]

- *субдисциплінарний аспект* показує взаємозв`язок джерелознавства (як ми розуміємо у вузькому значенні цього слова) з іншими спеціальними історичними дисциплінами[17];
- *малоструктурний аспект* відтворює зовнішні зв`язки джерелознавства як системи, дозволяючи визначити як стосунки джерелознавства з іншими галузями історичної науки, так і місце джерелознавства серед них[18].

Під поняттям *структури* у джерелознавстві *І. Н. Войцехівська* розуміє «сукупність усталених зв`язків компонентів об`єкта, що забезпечують його цілісність, а також основні властивості, які виявляються в умовах різноманітних зовнішніх та внутрішніх змін»[19], під макроструктурою – «зв`язки джерелознавства з іншими науками, його місце серед наукових знань»[20], під мікроструктурою – «внутрішня побудова самого джерелознавства, його системні якості»[21].

Принципово новою є схема всіх історичних наук *Я. С. Калакури*, яку сам автор вважає продовженням першої схеми М. Я. Варшавчика[22]. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни Я. С. Калакура відносить до спеціальних галузей історичної науки (поряд з історіософією, методологією, історіографією). Одночасно архівознавство, археографію, музеєзнавство, документознавство, історичну географію, історичну демографію та історичну психологію науковець називає міждисциплінарними галузями історичних знань[23].

Схеми М. Я. Варшавчика, І. Н. Войцехівської та Я. С. Калакури логічно побудовані та науково обґрунтовані. Запропонована нами схема (див. схему № 3) є подальшою конкретизацією попередніх двох схем. Поділ історичного джерелознавства, в тому числі однієї з його предметних частин – джерелознавства історії України, на два рівні та чотири сфери є науково обгрунтованим та логічним. Необхідно відмовитися від термінів загальне та конкретне джерелознавство, які не несуть суттєвого функціонального навантаження.

Сучасні науковці нараховують більше 80 спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін[24]. Ці історичні дисципліни називають спеціальними, тому що вони мають свої специфічні завдання та методи досліджень.

У літературі до середини XX ст. спеціальні історичні дисципліни, як правило, називалися допоміжними, тому що вони сприяли вирішенню завдань, які стоять перед іншими розділами історичних знань.

У статтях 1960-х рр.[25] була запропонована нова ієрархія спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. До спеціальних історичних дисциплін відносили археологію, етнографію, історіографію, джерелознавство, а також інші дисципліни, які допоміжні до попередніх чотирьох (в основному до джерелознавства). Вчені об'єднували їх терміном «спеціальні історичні дисципліни» (більш широким, ніж термін «допоміжні історичні дисципліни»). *С. О. Шмідт* слушно вказував, що «про джерелознавство як допоміжну історичну дисципліну припустимо говорити тоді, коли джерелознавче вивчення історичного є тільки необхідною попередньою умовою власне історичного дослідження»[26].

Подальший розвиток різних джерелознавчих дисциплін у 1960–1970-х рр. викликав новий підхід відомих радянських джерелознавців до їх статусу. Першими запропонували називати допоміжні історичні дисципліни спеціальними *М. М. Тихомиров, В. Л. Янін, В. І. Стрельський, О. П. Проннштейн*[27]. **О. П. Проннштейн** пояснював свою позицію так: «Прийоми роботи допоміжних дисциплін з історичними джерелами вдосконалювались, а завдання, які вони вирішували, ускладнювались. Якщо спочатку вони повинні були лише підготувати матеріал для вирішення джерелознавчих та історичних питань, то тепер вони стали вирішувати їх самостійно»[28].

Слід особливо підкреслити, що у новітній час змінюється значення окремих допоміжних історичних дисциплін. У XX ст. подальша спеціалізація та диференціація історичних наук, удосконалення техніки та методики дослідження джерел привели до появи більшості спеціальних історичних дисциплін, зокрема шляхом відокремлення однієї наукової дисципліни від іншої. Так, від нумізматики відокремилися медальєрика та фалеристика, від дипломатики – сфрагістика, від палеографії – філігранологія. Перші за часом створення допоміжні історичні дисципліни: історична хронологія, метрологія, генеалогія виходять на нові міждисциплінарні рівні. З поширенням григоріанського календаря всі

сучасні документи датуються новим стилем. З введенням у більшості країн метричної системи мір зменшилось значення метрології. Водночас розширюються предмет та завдання деяких спеціальних історичних дисциплін. Так, до завдань іконографії частина науковців почала відносити вивчення частини кінофотодокументів[29].

У сучасній літературі допоміжними історичними дисциплінами все частіше називають групу наук, які займаються вивченням джерел[30].

Відзначимо також, що існує певна складність відносити ту чи іншу дисципліну до спеціальних історичних. Критеріями для віднесення певної дисципліни до спеціальних історичних мають бути: дослідження у рамках цієї дисципліни специфічного виду джерел або (чи) використання власної методики вивчення таких джерел.

Крім того сам термін «джерелознавство» використовується у двох значеннях цього слова:

1. *У широкому розумінні* цього слова – комплекс спеціальних історичних дисциплін та галузей знань, які займаються вивченням різних типів, видів або окремих особливостей джерел.

2. *У вузькому розумінні* цього слова – наука, яка вивчає писемні джерела (більшість підручників з джерелознавства історії СРСР та України).

Взагалі сучасні науковці розглядають джерелознавство у широкому розумінні цього слова не тільки як комплекс спеціальних історичних дисциплін або суму історичних знань про джерела та їх використання, а як систему. Взаємодія між окремими частинами цієї системи породжує нові інтегративні якості, які не властиві окремим її складовим[31]. При цьому джерелознавство (у широкому розумінні цього слова) вирішує більш глобальні завдання, які не властиві будь-якій іншій спеціальній історичній дисципліни. «Тільки воно розглядає джерело в цілому як соціальний та гносеологічний феномен, вирішує загальні завдання теорії, методології та методики наукового використання джерел»[32].

На нашу думку, термін «допоміжна історична дисципліна» не можна відносити також і до джерелознавства (у вузькому розумінні цього слова). В останній час джерелознавство (у вузькому розумінні цього слова) перестало відігравати допоміжну, другорядну роль у системі історичних наук. Зокрема джерелознавство (у вузькому розумінні цього слова) поглиблює

та узагальнює методику, опрацьовану окремо в інших спеціальних історичних дисциплінах, що безпосередньо пов'язані з джерелознавством. Джерелознавство, як самостійна галузь історичної науки, має окремий предмет, завдання, специфічну систему методів дослідження. Всі інші спеціальні історичні дисципліни, що безпосередньо пов'язані з джерелознавством, мають прикладні, обслуговуючі завдання. Тому їх можна називати і допоміжними, і спеціальними (за винятком насамперед археографії та архівознавства). У літературі останнього часу прослідковується тенденція уникати поняття «допоміжні історичні дисципліни», яке раніше було синонімом поняття «спеціальні історичні дисципліни», особливо по відношенню до таких дисциплін: археологія, археографія, архівознавство, музеєзнавство, історіографія, іконографія, бібліографія, джерелознавча евристика, історична демографія, історична географія та етнографія. Так, наприклад, археографія, бібліографія, джерелознавча евристика, архівознавство, музеєзнавство та іконографія не завжди і не обов`язково пов`язані з безпосередньою дослідницькою роботою історика. Археографи публікують не лише історичні джерела. В архівах та музеях працюють не лише історики. Не всі архівні документи та музейні експонати можуть зацікавити істориків і лише їх. Бібліографію складають не лише історики, а й всі науковці. Джерелознавчою евристикою займаються не лише історики, а літературознавці, правознавці та інші вчені. Іконографічні предмети – предмет досліджень не тільки істориків, а насамперед мистецтвознавців. Сучасні науковці називають перелічені дисципліни окремими міждисциплінарними галузями знань, комплексами дисциплін. Вважаємо подібний підхід більш логічним та правильним.

Археологія – галузь історичної науки, яка вивчає історичне минуле людського суспільства за матеріальними залишками життя та діяльності людей.

Вивчення речових, особливо археологічних, джерел не можливо без ґрунтовних знань з археології, яка має свої особливості роботи з археологічними джерелами.

Подібне твердження можна віднести і до етнографічних джерел.

Етнографія – галузь науки, яка вивчає історію культури та побуту народів світу. **Українська етнографія** – наука, яка вивчає історію

культури та побуту українського народу (слід відрізняти від **етнографії України** – науки, яка вивчає історію культури та побуту народів, які проживали на терені України).

Історіографія – спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає історію історичної науки. **Українська історіографія** – «спеціальна галузь історичної науки, яка вивчає тенденції розвитку історичних знань української історичної думки, діяльність наукових осередків та центрів історичної науки, внесок визначних українських істориків у збагачення історичних знань не лише з історії України, але й світової історії» [33].

Особливі багатогранні зв'язки джерелознавства з **історіографією**:

1. Джерелознавство історії України, як і кожна історична наука, має власну історіографію.

2. В українській історіографії головними є свої джерела – наукові та публіцистичні праці істориків, які вивчаються подібно до інших видів джерел.

3. Джерелознавчий аналіз завжди неповний без загального розуміння етапу розвитку історичних знань конкретного періоду, в якому було створено це джерело.

4. Оцінка як конкретних історичних наукових праць, так і загального розвитку історичної науки є менш об'єктивною та повною без перевірки повноти та достовірності використаних попередніми науковцями джерел.

Джерелознавство (у вузькому розумінні цього слова) за своїми завданнями та методами найбільш тісно пов'язано з архівознавством та археографією.

Архівознавство – галузь науки, яка займається історією, теорією і практикою архівної справи, зокрема проблемами пошуку, опису, зберігання та реставрації архівних джерел. Інколи у літературі використовують такі синоніми терміну «архівознавство»: «архівістика», «архівництво». Термін «архівознавство», на нашу думку, більш повніше підкреслює не тільки прикладний, а й теоретико-методологічний характер великого комплексу спеціальних історичних знань. У ХХ столітті архівознавство набуло статусу й окремої вузівської дисципліни.

Існує певна різниця в об'єктах дослідження джерелознавства та архівознавства. Так, об'єктом джерелознавства виступає будь-яке історичне джерело, яке несе навіть невеличку за своїм обсягом та несуттєву інформацію про історичні події. Об'єктом архівознавства є лише значущі документи, які відібрали для збереження в архівних установах.

Джерелознавчі методи, зрозуміло з врахуванням архівної специфіки, активно використовуються при впорядкуванні та використанні архівних фондів. Водночас без архівознавчих знань будь-який науковець навряд чи правильно та повно використає архівні джерела. Архівознавство зберігає відомості про важливі групи джерел, розташовані в архівах, розробляє методику опрацювання архівних джерел. Безперечно видатною є роль архівів в збереженні історичних джерел.

Взагалі перші *архіви* з'являються на території України у давньогрецьких полісах – Херсонес, Ольвія, Тіра, Пантікапей та ін. При всіх князівських дворах часів Давньоруської держави та феодальної роздрібленості зберігалися та охоронялися разом з дорогоцінностями писемні джерела (міжнародні договори, заповіти князів, різні редакції «Руської правди», літописи тощо). Кожна єпископська кафедра та монастирі мали власні архіви. Відомо, що у столиці Давньоруської держави були сховища книг і документів у Десятинній церкві, Софіївському соборі, Києво-Печерському та Видубицькому монастирях. Більшість з цих документів не збереглися через постійні війни та пожежі.

У другій половині XIV ст. більшість українських земель ввійшла до складу Великого Князівства Литовського, у столиці якого працював єдиний для всього князівства державний архів. Всі більш-менш важливі документи записувалися в актові книги (Литовська метрика). Подібна архівна традиція збереглася і після входження литовських, українських, білоруських земель до складу Речі Посполитої у 1569 році. Документальні матеріали, зокрема з українських земель, записувалися у Коронну метрику.

Виникнення Запорізької Січі сприяло створенню нового архіву – архіву Коша Війська Запорізького. У другій половині XVII–XVIII ст. при Генеральній військовій та всіх полкових канцеляріях діяли архіви,

в яких зберігалися універсали українських гетьманів та польських королів, грамоти російських царів, рішення судів та Генеральних Рад, ділова переписка тощо.

Перший архів, як спеціальна установа на українських землях, був створений у Львові у 1785 році (Галичина тоді перебувала у складі Австрійської імперії). Значна частина документів з історії західноукраїнських земель (в т.ч. звіти місцевої адміністрації, прохання населення тощо) надходили до центральних органів влади Польщі (до кінця XVIII ст.) та Австрійської імперії (до 1918 року). Тому значна частина документів перебуває у Варшаві та Відні.

Подібна ситуація з джерелами з історії українських земель, які перебували у складі Московського царства (пізніше Російської імперії). Значна частина писемних джерел (особливо справочинних) зберігаються в архівах Санкт-Петербургу та Москви.

Велику роботу по пошуку та збереженню архівних джерел проводили Київська археографічна комісія та губернські архівні комісії, створені у середині та другій половині XIX ст. У 1852 р. у Києві був створений Архів давніх актів при Київській тимчасовій комісії для розгляду давніх актів, у 1880 р. – Харківський історичний архів.

У сучасній Україні функціонує (з невеличкими змінами) система центральних, обласних та міських архівів, створена ще за часів радянської влади. Сьогодні в Україні діє 7 центральних, 24 обласних, 153 міських архівів, 487 архівних відділів райдержадміністрацій. У них зосереджено більше 55 мільйонів одиниць зберігання.

У місті Києві розташовані такі центральні архіви України:

1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*, в якому зберігаються документи радянського періоду та років незалежності України.

2. *Центральний державний історичний архів України*, в якому зберігаються документи від литовсько-польської доби і до 1917 року.

3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України.* У ньому зосереджені документи політичних партій та громадських організацій XX – початку XXI ст.

4. *Центральний державний кінофотоархів.*

5. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.*

По одному Центральному державному архіву мають міста Харків та Львів. У Харкові розташований *Центральний державний науково-технічний архів України.* У Львові розташований *Центральний державний історичний архів України*, в якому в основному зберігаються документи з історії західноукраїнських земель XIII–XXст.

Кожний обласний центр має обласні архіви (часто з філіалами в окремих містах) та міські архіви.

Рукописні джерела з історії України зберігаються також у рукописних фондах та архівах наукових бібліотек. Найбільший з них – *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* в Києві.

Частина історичних джерел міститься у приватних колекціях окремих родин. Як правило це особисті фонди видатних політичних та культурних діячів минулого, які з певних причин не потрапили до державних архівів і зберігаються у спадкоємців.

Значна частина джерел з історії України міститься в іноземних архівах. У них вони опинилися в силу різних обставин: законно (як покупка або дарунок іноземцям, приватна власність емігрантів) чи незаконно (у результаті пограбування) вивезені за кордон; документи, що опинилися за межами України внаслідок зміни кордонів або як результат діяльності дипломатичних, політичних, культурних, церковних організацій (як офіційних установ, так і неурядових структур та окремих осіб) тощо.

В силу різноманітних причин постановка питання про повернення в Україну зарубіжної архівної україніки (на думку відомого сучасного архівознавця **Г. В. Боряка**[34]) є передчасною. Тому спільними зусиллями провідних наукових установ країни здійснюється ряд заходів по створенню максимально повної анотованої бібліографії зарубіжної архівної україніки.

Знання зі спеціальних історичних дисциплін необхідні як для роботи над опублікованими джерелами, які часто не мають серйозних наукових коментарів, так (особливо) для роботи над архівними документами. Саме під час роботи з неопублікованими джерелами історик використовує свої знання палеографії, сфрагістики, метрології, хронології тощо.

Музеєзнавство (музеєлогія) – галузь науки, яка розробляє теоретичні та практичні рекомендації щодо збереження та використання музейних експонатів у наукових дослідженнях; досліджує проблеми та історію музейної справи. У Західній Європі, зокрема у Польщі, у XVI–XVII ст. поширюються *пінакотеки* (картинні галереї) та *кунсткамери* (місце зберігання історичних, художніх, природничонаукових колекцій). Перша кунсткамера у Росії заснована у Санкт-Петербурзі у 1714 році Петром І. На сьогодні в Україні діє 376 музеїв[35].

Археографія – галузь науки, яка розробляє теорію та методику публікації джерел, займається збором, описом та виданням рукописних та вже раніше надрукованих писемних джерел. Археографія також займається історією публікацій документів.

Правильна підготовка самого тексту до публікації неможлива без знань з теорії та методики загального джерелознавства. Водночас дослідник має враховувати археографічні принципи при роботі з опублікованими джерелами.

Бібліотекознавство – наука, яка розробляє теоретичні основи громадського користування друкованими творами.

Перша бібліотека на Русі була заснована при Софіївському соборі у Києві (1037 р.). На сьогодні в Україні нараховується більше двадцяти чотирьох з половиною тисяч бібліотек загального користування та відомчих[36].

Бібліополістика – наука, яка вивчає проблеми (в т. ч. історію) книговидавництва та книжкової торгівлі.

Бібліографознавство – наука, яка розробляє всі теоретичні та практичні питання бібліографії. У сучасному наукознавстві бібліотекознавство, бібліополістика та бібліографознавство також об`єднують у **книгознавство** – комплекс наукових дисциплін, що вивчає друковані твори, процес їх створення, поширення та використання. Значна частина питань, які досліджують ці неісторичні дисципліни, є історико-джерелознавчого спрямування.

Важливим розділом бібліографознавства (або книгознавства) є **історична бібліографія** – дисципліна, яка займається методикою і практикою пошуку, опису, відбору, систематизації історичної літератури та

інформації про неї, розробляє принципи бібліографічної роботи. Найдавніший приклад практичної бібліографії – список «справжніх» (схвалених церквою) та «несправжніх» (несхвалених церквою) книг в «*Ізборнике*» (1073 р.) князя *Святослава Ярославовича* (1027–1076).

Бібліографічні довідники та покажчики – необхідний початковий етап для будь-якого історика у пошуку та систематизації джерел та літератури.

Історична бібліографія спирається на розроблені джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова) принципи відбору та систематизації історичних джерел. Історична бібліографія тісно пов`язана з археографією, історіографією, евристикою.

Іконографія – наука, яка вивчає: а) у вузькому значенні цього слова – зображення культового характеру; б) у широкому значенні цього слова – будь-які зображення осіб та подій, пейзажі, виконані живописними, скульптурними та графічними засобами; розробляє прийоми та методи визначення достовірності зображених історичних подій та осіб, їх датування тощо.

Об`єкти іконографічного дослідження: мініатюри, гравюри, книжкові ілюстрації, портрети, власне ікони та інші предмети культу.

Мініатюри – живописні зображення, які прикрашали та ілюстрували середньовічні книги як правило у вигляді заставок на всю сторінку; невеличкий твір образотворчого мистецтва. Перші мініатюри з`явилися на Русі разом з літописами.

Гравюра – вид графіки, в якому зображення є друкованим відбитком з малюнка, який вигравірований на дереві, металі чи іншій основі. Перші українські гравюри (зображення апостола Луки та орнамент) містяться у першій українській друкованій книзі «Апостол» (Львів, 1574 р.) **Івана Федорова (Федоровича)** (бл. 1510–1583).

Книжкові ілюстрації – зображення, які доповнюють чи пояснюють друкований текст.

Портрети – зображення конкретної людини чи групи людей. Довгий час портрети були привілеєм правлячих верств.

Ікони – твори іконопису, які зображували Ісуса Христа, Богоматір, святих.

Іконографія у широкому значенні цього слова найбільш пов`язана з мистецтвознавством, книгознавством та джерелознавством у вузькому значенні цього слова.

Джерелознавча евристика – спеціальна історична дисципліна, яка розробляє теорію та методику пошуку джерельної інформації[37]. Головне практичне завдання джерелознавчої евристики – пошук, облік та відбір джерел, які підлягають вивченню для отримання оптимального обсягу історичної інформації.

Джерелознавча евристика тісно пов'язана з архівознавством та історичною бібліографією, також з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова). Джерелознавча евристика використовує також надбання історичної бібліографії (довідники, покажчики, каталоги, реферативні збірники опублікованих джерел тощо) та архівознавства (архівні путівники та каталоги). Розробка теорії та методики пошуку джерел сприяє розвитку самого джерелознавства, історичної бібліографії, архівознавства.

Всі спеціальні історичні дисципліни джерелознавчого характеру умовно поділяють на дві групи. Вони відрізняються різними аспектами дослідження об`єкту – історичного джерела.

До першої групи відносяться **спеціальні історичні дисципліни, які вивчають окремі типи та види джерел** (кінофотознавство, нумізматика, дипломатика, сфрагістика, епіграфіка, філіногранологія тощо).

Нумізматика вивчає монети, монетне виробництво, техніку монетної справи та історію грошового обігу; розробляє методи дослідження нумізматичних пам'яток.

Давньогрецькі поліси у Північному Причорномор`ї (Ольвія, Пантікапей, Тіра, Херсонес, Феодосія та ін.) друкували власні монети. На українських землях ще до початку н. е. з`явилися давньоримські монети, а за часів раннього середньовіччя у грошовому обігу були візантійські номісми, арабські дирхеми (диргеми), європейські денарії. До нас дійшов єдиний *срібляник*, карбований за часів правління *Ольги* (р. н. невід. – 969) та її сина *Святослава* (бл. 939–972). Вперше власні гроші масово (златники, срібники, гривні та інші металеві монети) став карбувати київський князь *Володимир Святославович* (р. н. невід. – 1015) у кінці X ст. Слід зауважи-

ти, що *гривнею* на Русі також називали прикрасу для шиї з дорогоцінного металу; міру ваги (гривня срібла); міру обліку (гривня кун). З встановленням монголо-татарського іга припиняється друкування власних монет на Русі. У 1350-х роках у Львові та у 1360-х роках у Києві відновлюється випуск грошей, полугрошей, гривень. У XV ст. литовські та польські гроші поступово витісняють місцеві. З приєднанням України до Росії російські монети переважають у грошовому обігу на Лівобережжі України (на Правобережжі – польські злотії, пізніше – австрійські монети). Після здобуття Україною незалежності була введена власна грошова одиниця – гривня (в основному паперова). Різні монети перебували у грошовому обігу на українських землях. Вони залишаються важливим історичним джерелом насамперед з соціально-економічної історії України.

З XVIII ст. на українських землях, що входили до складу інших держав, поширюються паперові грошові знаки (у Російській імперії з 1769р.). Вивченням паперових грошей, кредитних документів та інших цінних паперів займається нова спеціальна історична дисципліна – **боністика**.

Частина науковців вважають необхідним виділяти як окрему спеціальну історичну дисципліну – **філіногранологію**, яка вивчає *філіграні* – водяні знаки на папері. Її дані використовуються у боністиці, палеографії та інших науках, що займаються вивченням історії паперу. Так, за допомогою філіграней можна вивчити час і місце виготовлення паперу. Імператор *Петро І* (1672–1725) зобов`язав фабрикантів ставити філіграні на папері. У післяреволюційний час водяні знаки були обов`язковими тільки для окремих видів паперу.

Фалеристика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію орденів, медалів, хрестів, значків та інших знаків відзнаки, розвиток нагороджувальної системи, зокрема нагородні документи та дані нагороджувальної статистики.

Перші відомі давньоруські нагороджувальні знаки – шейні гривні, якими нагороджували воїнів за бойові заслуги. У XIV–XV ст. у Західній Європі з`являються *ордени*, у XVII ст. – *військові медалі* (у Росії пізніше – у 1698 році найвища нагорода – орден Андрія Первозванного). У Російській імперії до 1826 року нагородження орденом давало право на дворянство. У СРСР існувала власна система орденів, медалів, зна-

чків та інших знаків відзнаки (Українська РСР не мала власних орденів, а тільки знаки відзнаки). З здобуттям незалежності в Україні розвивається власна нагороджувальна система. Так, у середині 1990-х років з`являються ордени Ярослава Мудрого 5-ти ступенів та Богдана Хмельницького 3-х ступенів та ін.

Нагороджувальні знаки є цінним джерелом для вивчення соціальнополітичної та військової історії, матеріальної та духовної культури, мистецтва. Тому фалеристика тісно пов'язана з геральдикою, генеалогією, сфрагістикою, палеографією, текстологією.

Частина науковців вважає, що у першій половині XX ст. відокремилася від нумізматики нова спеціальна історична дисципліна – **медальєрика**, яка займається дослідженням металевих знаків (медалів).

Нумізматика, фалеристика та медальєрика тісно пов'язані між собою об'єктом дослідження. Вони також пов'язані з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова), тому що вивчають окремий вид історичних джерел та взаємно збагачують методи та прийоми досліджень.

Епіграфіка вивчає надписи на твердих предметах, які відносяться до речових, зображальних та етнографічних джерел. На Україні епіграфічні пам`ятки традиційно називають «печатіями», «знаменіями». Спеціалісти з епіграфіки вивчають надписи на камені, кістках, дереві, металі, глиняному посуді, різних пам'ятках мистецтва тощо.

Геральдика – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає герби та інші особові знаки.

Герб – символічний розпізнавально-правовий знак, який належить окремим особам, родам, установам, державам і є спадковим. Прототипи гербів – зображення племінних тотемів, майнові знаки у первіснообщинному суспільстві.

Одним з перших гербів на Україні був *тризуб* князя *Володимира* Святославовича, який після здобуття Україною незалежності став (з деякими модифікаціями) головним елементом Малого гербу нової держави. Дехто зі спеціалістів у геральдиці вважають, що тризуб Володимира Святителя походить від стилізованого зображення тотему Рюриковичів – соколу. Тризуб був на гербі Української Народної Республіки (1917–1920).

Особистим знаком галицьких князів, як і володимиро-суздальських, був лев. Саме зображення цього звіра стало головним елементом гербів міст Володимира та Львова, а пізніше Західноукраїнської Народної Республіки (1918–1919).

На гербі Війська Запорізького зображений запорожець з мушкетом та шаблею.

Описи окремих гербів записувалися у *гербовниках* (Західна Європа з XIV ст.) та *титулярниках* (Росія з 1672 р.). Взагалі складання гербів підкоряється певним правилам, які в основному були розроблені та поширені хрестоносцями у XI–XIII ст. Так, можна використовувати лише п'ять кольорів (червоний, блакитний, зелений, фіолетовий, чорний) та два метали (золото та срібло).

У 1722 році *Петро І* наказав створити *Геральдмейстерську контору*, яка, зокрема, займалася затвердженням дворянських гербів. У тому ж році імператор наказав геральдмейстру скласти герби для провінційних міст, у тому числі для полкових міст Слобожанщини та Гетьманщини. На гербі міста Полтави, наприклад, зображені прапори Петра І та схрещені шпаги, які мали нагадувати про перемогу російської армії над шведським військом та мазепінцями під час Полтавської битви 1709 року.

Геральдика допомагає вивчити національні традиції, родовід історичних осіб та окремих родів, авторство та автентичність багатьох документів. Тому геральдика самим тісним образом пов'язана з генеалогією, біографістикою, сфрагістикою, а також з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова).

Провідною спеціальною історичною дисципліною залишається **сфрагістика (сігілографія),** яка вивчає печатки та їх відбитки.

Під *печатками* у сфрагістиці розуміють штампи, пломби, клейма, булли, геми, скарабеї тощо. Печатки насамперед використовують для затвердження документів (тобто надання їм юридичної сили), засвідчення права власності, для штампування листів. «Руська правда» згадує про печатки, якими посвідчували договори. У ранньому середньовіччі печатки також використовувалися в якості вірчих грамот (як правило для послів – золоті, для купців – срібні печатки). Крім великих ки-

ївських князів подібну практику застосовували на українських землях кочівники: волзькі булгари, монголо-татари та ін. Хани Золотої Орди вручали князям разом з ярликами на княжіння *байси* – спеціальні дощечки, які виконували функції печаток. Кожен великий князь, король або цар мав власну печатку. Відбітки такої печатки виконували роль й факсиміле, зокрема і тому, що можновладці інколи були неписьменними. Печатки виготовляли з срібла, свинцю, воску, золота.

Печатки – цінне джерело для вивчення соціально-економічних та політичних питань, історії державних інститутів та приватних організацій, символіки, різних суспільно-політичних поглядів, а також прикладного мистецтва. Вивчення печаток допомагає довести справжність (чи підробку) документу.

Дані сфрагістики використовують і спеціалісти з геральдики, фалеристики, палеографії та інших джерелознавчих дисциплін.

Однією з найважливіших історичних дисциплін є **дипломатика**, яка займається вивченням походження, форми та змісту актових джерел, розробляє методику опрацювання актових джерел.

Традиційна дипломатика вивчає структуру актів, типи формулярів, встановлює справжність документів (чи їх підробку), доводить вірогідність інформації, викладеної у документі.

Структура класичного формуляру (комплекс *клаузул*) складається з трьох частин, які поділяються ще на декілька компонентів.

I. Початковий протокол:
   1) інвокація (богословська частина);
   2) інтитуляція (вказівка на особу, від якої походить документ);
   3) інскрипція (вказівка на особу, якій адресований документ);
   4) салютація (вітання адресату від адресанта).

II. Основна частина:
   1) аренга (преамбула);
   2) промульгація (публічне оголошення);
   3) нарація (обставини справи);
   4) диспозиція (наказ);
   5) санкція (заборона порушувати наказ);
   6) короборація (відомості про знаки, що посвідчують акт).

III. Заключний протокол:

1) апрекація (закінчення з побажаннями);
2) датум (відомості про місце та час появи документу);
3) підписи, печатки.

У XV–XVI ст. у польській Коронній канцелярії існували зразки структури актових документів (*формулярники*). Проте значна частина актів мала неповний набір елементів формуляру.

З XIX ст. і до цього часу норми у кримінальних кодексах містять дві або три частини кримінальної норми: гіпотеза, диспозиція, санкція (остання є обов'язковою частиною будь-якої кримінальної норми).

У джерелознавчій літературі часто об'єктом дипломатичного дослідження називають тільки офіційні акти, тобто нормативні документи, які з'являються під час роботи державних (інколи політичних, релігійних, судових) інститутів. Між тим, на наш погляд, більшість методів та прийомів дипломатики можна застосувати не тільки до актових, а й до справочинних (канцелярських) документів.

Деякі науковці вважають, що в окрему спеціальну історичну дисципліну виділилося **літописознавство** – наука, яка вивчає літописи.

У XX ст. з'явилась ще одна спеціальна історична дисципліна – **маргіналістика**, яка займається вивченням записів та позначок на сторінках та обкладинці книг. Маргіналістика досліджує походження, місце знаходження окремих записів та позначок, встановлює авторство та датування, оцінює характер та зміст записів. *Маргіналії* з'являються вже після остаточного завершення роботи над текстом або після видання книги. Ці записи (авторські, читацькі, дарчі тощо) можуть знаходитись у різних частинах рукописних чи друкованих книг: обкладинка, поля, незаповнені частини сторінок тощо.

Дані маргіналістики становлять додаткову цінну інформацію для істориків не тільки при вивченні писемних джерел, а й для характеристики суспільно-політичних поглядів автора, власників книг та читачів. Дослідження записів Генерального секретаря ЦК ВКП (б) *Й. В. Сталіна* на полях книг з давньоримської історії та з історії Великої французької буржуазної революції, що знаходилися у кремлівській бібліотеці, допомагають зрозуміти, як формувалися погляди вождя на політичні репре-

сії (загострення класової боротьби, «вороги народу», колективні підписи під проскрипціями тощо).

Деякі науковці вважають, що в окрему спеціальну історичну дисципліну виділилася **мемуаристика** – дисципліна, яка вивчає історичні твори мемуарного характеру (автобіографії, щоденники, приватне листування, спогади). Елементи мемуарів (автобіографії) містяться вже у «Повчанні» *Володимира Мономаха* (1053–1125).

Фонодокументалістика вивчає історичні джерела, які містять звукову інформацію. Вперше звук був записаний у 1878 році *Томасом Едісоном* (1847–1931) за допомогою фонографа.

Кінофотознавство вивчає джерела, які містять інформацію в специфічній зображальній формі: документальні фотографії, кіно- та відеозаписи.

В останні десятиріччя, на думку деяких джерелознавців, остаточно оформилися нові спеціальні історичні дисципліни, пов`язані з військовою історією.

Уніформознавство (уніформологія) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає військове обмундирування та спорядження. Військові прапори та обмундирування з`являються з виникненням регулярних військових частин.

Вексилологія – спеціальна історична дисципліна, що вивчає прапори (знамена, корогви, бунчуки, штандарти тощо).

Вікінги мали білі флаги з чорним вороном – птицею бога Одіна. Князі Давньоруської держави та Великого князівства Литовського мали державні прапори різних кольорів – в основному червоний, білий, блакитний.

Прапори галицько-волинських князів були блакитного кольору з зображенням жовтого (золотого) лева. Вперше *жовто-блакитний прапор* як національний символ русинів-українців використала Головна Руська Рада під час революційних подій 1848 року. Пізніше різні політичні та культурно-освітні організації Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. обирали цей двоколірний прапор. Не випадково, що керівництво УНР, ЗУНР, автономної Закарпатської України у складі Чехословаччини, а пізніше незалежної України проголошували державним саме жовто-блакитний прапор.

Серед кольорів козацьких прапорів переважав малиновий колір. Коли Військо Запорізьке підкорялося польському королю, то на малинових прапорах зображали королівського білого орла. З переходом під протекторат Московського царства на корогвах зображали двоглавого російського орла, Ісуса та архістратега Михайла. *Корогва* – старинна назва військового або церковного прапору з християнськими символами. Козаки перейняли у турок *бунчуки* – держаки, які були увінчані головкою, з під якої звисало кінське волосся різного кольору.

Петро І обрав біло-синьо-червоний прапор в якості державного прапору Російської імперії. Після розпаду СРСР біло-синьо-червоний прапор знову став державним прапором Російської федерації.

На французьких барикадах у 1792 р., а пізніше у 1830 рр. символом революційної боротьби став червоний колір. Не випадково, що державним прапором СРСР та окремих республік, прапорами більшості військових частин Радянської армії були червоні прапори. Державний прапор Української РСР був червоно-голубий.

У сучасному світі поширені також прапори міжнародних організацій: Організації об`єднаних націй, Червоного Хреста та Півмісяця, Міжнародного олімпійського комітету тощо. З часів раннього середньовіччя більшість князів, королів, царів мали власний *штандарт* – флаг голови держави, який піднімається у місці його перебування.

Вексилологія та уніформологія тісно пов`язані з емблематикою, геральдикою, генеалогією, а особливо **з** зброєзнавством.

Зброєзнавство – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію розвитку зброї та військової техніки, їх виробництва та застосування. Зброя з`являється у стародавні часи як засіб для охоти, нападу та захисту. В Європі та на Русі вогнепальна зброя з`являється у XIV ст.

Колекціонування марок та інших знаків поштової сплати (**філателія**) перетворилось, як вважає частина вчених, на нову історичну дисципліну (**орієнталію**). В Австрійській імперії перша поштова марка була виготовлена у 1850 р., у Росії – у 1857 р.

Колекціонування листівок перетворилось, як вважають науковців, на **філокартію** – науку, яка вивчає фотонатурні та фотодокументаль-

ні листівки, як історичні джерела. Перші поштові листівки з`явилися в Австро-Угорщині у 1869 р., у Росії – у 1872 р.

До другої групи відносяться **спеціальні історичні дисципліни, які розробляють методи роботи з джерелами та досліджують певні риси, властиві багатьом типам джерел** (історична хронологія, метрологія, палеографія, герменевтика, кодикологія, криптографія, текстологія, генеалогія, історична демографія, історична географія тощо).

Герменевтика (екзегетика) є спеціальною історико-філологічною дисципліною, яка займається тлумаченням рукописних та друкованих текстів, необхідним для розуміння їх змісту. (У даному випадку ми розглядаємо герменевтику тільки як одну зі спеціальних історичних дисциплін, а не як філософську систему *Вільгельма Дільтея* (1833–1911)).

Практична герменевтика як аналіз біблейських текстів набула поширення у XV – на початку XVI ст. з появою трактатів італьянських гуманістів, а особливо у зв`язку зі спробами протестантів (*Мартіна Лютера* (1483–1546) та інших) по-новому інтерпретувати Священне Писання.

Практичні завдання герменевтики полягають, насамперед, у встановленні змісту понять, термінів, мовних зворотів, які за довгий час після виникнення джерела зникли з ужитку або набули іншого значення. Так, наприклад, демагогом називали у давньогрецьких полісах популярного політика. Для наших сучасників це слово має негативний та осудливий підтекст. У XI–XVI ст. багато слів мали інше значення, ніж у сучасній мові: «живот» – життя, майно, тварина; «закон» – віра, віросповідування, «голова» – вбита людина, «добрий» – красивий, багатий. Слово «муж», яке часто зустрічається у «Руській правді» та інших давньоруських пам`ятках, означало дружинника, вільну людину.

Герменевтика має встановити зміст згадуваних в історичному джерелі подій та явищ, які були відомі сучасникам виникнення джерела, але незрозумілі людині XXI ст.

До завдань герменевтики відносять також встановлення справжнього змісту джерела (коли текст документу має прихований зміст, різні натяки, переносні значення слів, метафоричні звороти тощо). Відомий російський просвітитель та видавець **М. І. Новіков** у сатиричних журналах «Трутень», «Живописец», «Кошелёк» багато разів критично

згадував правлячу імператрицю *Катерину II* (1729–1796) під іншими (вигаданими) іменами. Не зважаючи на алегоричний характер статей М. І. Новікова письменник за наказом імператриці був ув'язнений до Шлісельбургської фортеці на 4 роки (1792–1796).

Палеографія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає зовнішні ознаки писемних джерел, у тому числі засоби писемності, графіку та еволюцію письма, особливості почерку писців, матеріал (пергамент, береста чи папір), орнамент, мініатюри, заставки та інші художні прикраси з метою атрибуції тексту та його правильного прочитання. Вивчаючи зовнішні ознаки писемних джерел, джерелознавець вирішує питання авторства, справжності документу, місця та часу його появи, аналізує його зміст.

Палеографом має бути кожен історик-джерелознавець, особливо якщо сферою досліджень є середньовічні писемні джерела. В одному з посібників з палеографії підкреслюється: «знання головних палеографічних спостережень та палеографічних методів… входить у найважливіше завдання будь-якого джерелознавчого аналізу»[38]. Так, без знання особливостей трьох типів графіки кирилівського письма: *устава* (до кінця XIV ст.), *напівустава* (середина XIV ст. – кінець XV ст.), *скоропису* можна неправильно прочитати тексти стародавніх пам'яток[39].

Палеографи використовують методи різних наук: текстології та дипломатики (встановлення особливостей письма за змістом, стилем, формулярами документів), історичної ономастики (вивчення історії письма за даними мови), мистецтвознавства (за даними мініатюр, орнаменту тощо), хімії (аналізи чорнил, красок тощо), фізики (застосування радіоактивних ізотопів для датування органічних матеріалів, використання фотографій для виявлення стертих написів). Так, для датування рукописних пам'яток першої половини XIX ст. існують лінгвістичні докази – у російській мові зникають старі літери зело, ксі, псі, іжиця, вживаються нові – ё, й, э.

Необхідно пам'ятати, що папір, як засіб для письма, поширився на українських землях у першій половині XVI ст., але пергамент використовувався до кінця XVI ст. Папір довгий час був іноземного походження: у XIV–XV ст. – в основному італійський, у XV ст. – головним чином французький та німецький.

Довгий час писали кістяною або металевою паличкою на пергаменті, а на папері – гусиними перами (рідше лебединими або павиними). У 1830-х рр. у Російській та Австрійській імперіях, до складу яких входили й українські землі, поширюються сталеві пера для письма. У 1960-х рр. замість чорнильних ручок населення СРСР в основному стало використовувати кулькові ручки.

Часто підробка документів була обумовлена бажанням дістати вигоду (як правило матеріальну). Так, велика кількість підроблених документів припадає на XVI–XVIII ст. У Львові, Києві та Бердичеві існували спеціальні майстерні, в яких підроблялися дипломи, грамоти, приватноправові акти, зокрема на володіння землею, робилися фальсифіковані виписки з генеалогічних книг.

Підробка документів була потрібна для визнання прав на польське шляхетство чи російське дворянство. Користуючись підробленими документами, шляхта виганяла з насиджених місць селян. Тому для експертизи документів XVI–XVIII ст. необхідно добре знати всі правила оформлення подібних документів (розмір, зображення та колір печатки, колір та довжина шнурка, на якому висить печатка, підписи та взагалі існування окремих осіб).

У другій половині 1950-х – 1960-х роках радянськими джерелознавцями (*Л.В. Черепніним, Анатолієм Васильовичем Муравйовим, Соломоном Абрамовичем Рейсером*) була обгрунтована необхідність розробки прийомів дослідження нового письма – *громадянського шрифту.* У зазначений період від палеографії відокремилась **неографія** – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає зовнішні ознаки писемних джерел, написаних громадянським шрифтом.

У післявоєнний час від палеографії відділилася нова дисципліна – **кодикологія історична,** яка займається вивченням рукописних книг, як джерел з історії культури, а саме з історії розвитку писемності та мистецтва оздоблення книг, еволюції матеріалів та технічних засобів оформлення рукописних книг. Кодикологія історична вивчає соціальний та професійний склад писців, територію поширення рукописних книг, зокрема їх продажу, соціальні функції та вплив на суспільство.

Рукописні книги в Україні поширилися у другій половині IX ст., що було пов`язано з поширенням глаголиці та кирилиці. Найдавніша рукописна книга, яка збереглася до нашого часу, – *Остромирове євангеліє* (1056–1057) – написана на пергаменті. Спочатку на Русі аркуші зшивали та згортали у сувій (до 40 метрів). Пізніше аркуші з`єднували у стос або блок (кодекс).

За об'єктом та методикою дослідження кодикологія найбільше всього пов'язана с палеографією, філіногранологією, маргіналістикою, дипломатикою, а також з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова) та мистецтвознавством.

В новітній літературі зазначено, що у другій половині XX ст. з`явилися нові спеціальні історичні дисципліни, які вивчають письмо, написане на окремих видах матеріалу: **папірознавство, берестологія, папірусологія.** Проте до сих пір точаться дискусії серед науковців, чи вважати їх окремими науками.

На думку деяких науковців існує практична необхідність об'єднати деякі дисципліни в єдину наукову дисципліну **документознавство** (або **справочинство**), яке об'єднало б методи та результати досліджень палеографії, дипломатики, філіногранології, сфрагістики та інших наук, які аналізують з різних боків писемні джерела[40].

Деякі джерелознавці також виступають за об'єднання нумізматики, вексилології, геральдики, фалеристики в єдину дисципліну – **емблематику**[41]. Об`єктом дослідження цієї науки виступає емблема – умовне зображення поняття, ідеї у вигляді малюнка або графічного зображення. Досить часто емблеми мали культове, майнове або правове значення. Культові та майнові символи існували ще у первіснообщинному суспільстві.

Однією з найстаріших спеціальних історичних дисциплін є **історична хронологія,** яка вивчає системи літочислення у різних народів в їх історичному розвитку та способи перекладу на сучасну систему літочислення.

Вивчення стародавніх писемних джерел неможливо без урахування різних систем літочислення. Так, поширені у найдавніші часи *системи «від створення світу»* відрізнялися між собою. Найчастіше використовувалися такі системи:

- Візантійська (православна) – 5508 р. до н. е.
- Католицька – 4004 р. до н. е.
- Іудейська – 3761 р. до н. е.

Тому при вивченні точних дат історичних подій необхідно враховувати віросповідання та національне походження автора. Так, давньогрецькі автори вели відлік часу від першої олімпіади (776 р. до н. е.), давньоримські – від заснування Риму (753 р. до н. е.), арабські – від хіджри, тобто бігства *Магомета* (бл. 570–632) з Мекки до Медини (622 р. н. е.).

Початок нової ери (від Різдва Христового) – умовна дата, тому що Ісус Христос народився не у січні першого року нової ери, а на чотири роки раніше. Сьогодні весь світ повторює помилку римського монаха *Діонісія* (р. н. невід. – бл. 550), який запропонував нову, відмінну від давньоримської, систему літочислення.

До XV ст., тобто до поширення індійських цифр, які помилково називають арабськими, використовувались слов'янські цифри. Перші десять букв алфавіту (від аз до і) символізували перші десять цифр, а для цифр від 30 і більше була спеціальна система алфавітних знаків. Так, наприклад, число «22» – «КВ». Слід враховувати, що у багатьох документах середньовіччя вказувались лише дві останні цифри року.

З кінця XVI ст. у Польщі та інших західних країнах був прийнятий григоріанський календар (названий на честь римського папи *Григорія XIII* (1505–1582), який запропонував календарну реформу у 1582 році). У Росії ж довгий час використовувалась система літочислення від створення світу. До XIV ст. рік починався з першого березня (давньоримська традиція), а з XV ст. – з першого вересня (візантійська традиція). Тому для переходу на сучасну систему літочислення для дат, які відбулися у січні – лютому «березневого року» необхідно відняти 5507 років, а для подій вересня – грудня «вересневого року» – 5509 років (а не 5508 років як для інших місяців). Лише у 1700 р. цар Петро І ввів юліанський календар, який вже тоді відставав від григоріанського на 11 діб та запропонував починати новий рік з 1 січня (як в Європі). На початку 1918 р. за декретом РНК РСФРР (абревіатура до 1936 року) наша країна перейшла на нову систему літочислення. Тому для будь-яких дат, наведених у до-

кументах до 1918 року за старим (юліанським) стилем, необхідно подавати поряд дату за новим (григоріанським) стилем.

На українських землях використовувалась також і римська нумерація років. Так, наприклад, на циферблатах годинників, у деяких книгах вказуються римські знаки від «I» (1) до M (1000). Часто на пам'ятках архітектури XVIII -початку XX ст. вказана дата римськими цифрами – рік початку будівництва або історичної події, якій присвячений пам`ятник. Так, на більшості пам'ятників Вітчизняної війни 1812 року вказана дата війни римськими цифрами – MDCCCXII.

Під час вивчення джерел з соціально-економічної історії науковці використовують дані **метрології** – спеціальної історичної дисципліни, яка вивчає систему мір (довжини, площі, обсягу, маси, одиниць оподаткування) різних історичних епох.

На українських землях довгий час використовувались неодинакові системи мір та ваг. Так, наприклад, давньоруська *гривня* важила по-різному в залежності від місця виготовлення: київська (у вигляді ромбу) – 140–160 грам срібла, новгородська (у вигляді овалу) – 195–204,5 грам. Міри об`єму рідин та сипучих тіл також були різними. Міри довжини були орієнтовані на параметри самої людини: сажень – три (чотири) локтя, п`ядь – півлоктя. Пізніше з Англії прийшли нові міри довжини: дюйм – ширина пальця, фут – довжина ступні.

Лише у 1875 р. Російська імперія підписала міжнародну конвенцію про введення метричної системи мір. За дорученням уряду видатний хімік професор **Дмитро Іванович Менделеєв** (1834–1907) встановив офіційні співвідношення між загальноросійськими та європейськими метричними мірами, які діють і до сього часу.

Різні групи джерел вимагають від науковця знань з історичної географії.

Історична географія – спеціальна наукова дисципліна, яка розвивається на межі історичної та географічної наук, вивчає розміщення окремих географічних об`єктів чи комплексів у різні історичні часи на певній території.

Об`єкти досліджень історичної географії можуть бути з різних галузей: фізичної географії (зміни ландшафту тощо), економічної геогра-

фії (питання землеволодіння, розміщення центрів ремесел, промисловості, торгівлі), політичної географії (проблеми державних кордонів, об`єднання та розпаду окремих держав тощо).

Типові зразки історико-географічних праць кінця XVI–XVIII ст. про Україну: «Записки про Московитські справи» німецького дипломата *Зігмунда фон Гербенштайна (Гербенштейна)* (1486–1566), «Щоденник» австрійського дипломата *Еріха Лясоти* (1550–1616), «Опис України або Королівства Польського...» *Гійома Левассера де Боплана* (бл.1600–1673), топографічні описи намісництв: Чернігівського (1786), Харківського (1788) та ін.

Від історичної географії відділилася **картографія історична** – дисципліна, яка займається науковою розробкою, співставленням та використанням історичних карт та атласів.

Історичні географія та картографія тісно пов'язані з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова), лінгвістикою, статистикою, археологією, антропологією, краєзнавством, історичною демографією.

Історична демографія – спеціальна дисципліна, яка розвивається на межі історичної та демографічної наук, вивчає історію народонаселення та інших демографічних процесів, зокрема історію заселення, міграції, динаміки чисельності; проблеми різних соціальних, професійних, етнічних та інших структур населення.

З давніх давен намагалися вести перепис населення з військовими та фіскальними цілями. За 1718–1858 роки у Російській імперії було проведено 10 *ревізій* – переписів податного (спочатку тільки чоловічого) населення. З 10 ревізій в українських губерніях було проведено 7 з 1781 по 1858 роки. У 1897 році був проведений перший загальноросійський перепис усього населення. У Радянському Союзі було проведено декілька загальносоюзних переписів (1920, 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989). Після розпаду СРСР у колишніх союзних республіках було проведено в основному по одному перепису населення.

Взагалі всі демографічні процеси спеціалістами з цієї дисципліни вивчаються у контексті історичних подій, тому що відображають їх наслідки (війни, міграції тощо). Історична демографія тісно пов'язана з джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова) та історичною ге-

ографією. Без використання загальних джерелознавчих принципів роботи з джерелами та глибоких історико-географічних знань не можливо правильно організувати роботу з історико-демографічними матеріалами. Водночас спеціальні методи роботи з демографічними джерелами збагачують прийоми та методи загальної джерелознавчої практики. Історична демографія вимагає від спеціаліста не тільки знань та застосування методів історичних наук, а й таких наукових дисциплін, як статистика, соціологія, психологія, економічні та військові науки.

Історична географія та історична демографія перестали науковцями (зокрема Я. С. Калакурою[42]) вважатися спеціальними історичними дисциплінами. Все частіше їх називають міждисциплінарними галузями історичних знань.

Генеалогія – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає походження, історію та родинні зв'язки окремих осіб, сімей, родів.

Ієрархія княжих родів та окремих князів, яка обґрунтовувала права на престол, записувалась у спеціальних таблицях та родоводах. Часто у писемних джерелах ми зустрічаємо міфи та легенди, які мали довести стародавність предків тієї чи іншої родини. Так, на початку XVI ст. у листах монаха *Філофея* до великого князя московського *Василя III* (1479–1533) московські царі проголошувались спадкоємцями давньоримських та візантійських імператорів.

На Русі були поширені родовідні книги, синодіки, пом`яники, які доводили походження. З другої половини XVII ст. використовувалися документи Речі Посполитої та гетьманської канцелярії. Спеціальна комісія Геральдмейстерської контори у Петербурзі розглядала документальні докази шляхетства, в т. ч. для нащадків козацької старшини. Взагалі генеалогічні джерела, як правило, створювалися для одержання певних привілеїв чи доказів прав (на престол тощо) і вимагають особливо критичного підходу до них.

З затвердженням у 1722 році *Петром І «Табеля про ранги»* військові та чиновники недворянського походження могли одержати особисте чи спадкове дворянство, якщо дослужилися до певного рангу.

Генеалогія тісно пов'язана з самим джерелознавством (у вузькому розумінні цього слова), дипломатикою, сфрагістикою, геральдикою,

емблематикою, нумізматикою, антропонімікою, хронологією, історичною демографією. Кожен князівський, царський, імператорський роди мали власні відзнаки (герби, емблеми, печатки, часто грошові одиниці), дослідженням яких займаються вищеназвані наукові дисципліни. Без результатів їх досліджень важко правильно встановити важливі факти з біографій представників правлячих династій, а також дослідити інші проблеми соціально-політичної історії.

Найспецифічнішою серед спеціальних історичних дисциплін є **криптографія**, яка займається розшифруванням тайнопису та *криптограм* –документів, написаних криптографічним способом. Частина науковців вважає криптографію складовою не історичної науки, а правознавства чи філології.

Об`єктами досліджень криптографії є зашифровані документи військових та дипломатів, політичних та релігійних організацій, різних фінансових та підприємницьких структур, окремих осіб тощо. Розшифруванню піддаються менше половини криптограм.

Результати криптографії потрібні для самого джерелознавства, палеографії, дипломатики та інших історичних та філологічних дисциплін, які займаються вивченням писемних джерел.

Історична ономастика – історико-філологічна дисципліна, яка вивчає власні імена, їх походження, структуру і зміст у взаємозв'язку з історичним процесом.

До **онімів** (власних імен) відносять географічні, етнічні, космічні, міфічні та інші власні імена. Серед всіх онімів джерелознавцям потрібні такі групи:

- *антропоніми* – власні імена людей: прізвище, ім'я, по-батькові, прізвисько, псевдонім;
- *топоніми* – географічні назви, які в свою чергу поділяються на водні (пелагоніми – назви морів, гідроніми – назви річок та озер тощо) та земні (ороніми – назви каньйонів, спелеоніми – назви печер та гротів, астіоніми – назви міст, хороніми – назви сіл, годоніми – назви вулиць, дромоніми – назви шляхів, агороніми – назви площ тощо);
- *хрематоніми* – назви предметів: знарядь праці, зброї, побутових прикрас тощо;

- *порейоніми* – назви транспортних засобів;
- *етноніми* – назви народів та інших етнічних груп;
- *ергоніми* – назви різних політичних та громадських організацій;
- *космоніми або астроніми* – назви зірок, планет та інших астрономічних об'єктів;
- *теоніми* – імена богів;
- *міфоніми* – назви фантастичних об`єктів;
- *геортоніми* – назви свят та інших урочистих подій.

Слід пам'ятати, що часто середньовічна людина мала два різних імені: одне ім`я давали батьки, друге – священник при хрещенні. Так, відомо, що великі київські князі мали такі християнські імена: Ольга – Олена, Володимир Святославович – Василь, Мстислав Володимирович – Федір. Тому не випадково, що на найдавнішій сфрагістичній пам'ятці – печатці великого князя київського Мстислава Володимировича (1076–1132) – зображений святий Федір Стратилат. Відомо також, що князь Мстислав побудував Федорівський монастир у Києві, в якому були поховані він сам та його діти. На скандинавське походження київської династії вказують імена перших великих київських князів – Олег (р. н. невід. – 912), Ігор (р. н. невід. – 945), Ольга. Але син Ігоря та Ольги мав вже слов'янське ім'я – Святослав.

На українських землях прізвища з'являються у XIV ст. у сім`ях князів та бояр (в Італії вже у X ст.). Прізвище стало обовязковим атрибутом російського громадянина за часів правління Петра I, який ввів запис актів громадського стану. Онімічна форма по-батькові з'являється у XVI–XVIII ст. у дворянських та купецьких колах. Але, як свідчать переписи та інші документи XVIII – першої половини XIX ст., не всі представники привілейованих станів могли визначитися по-батькові. Селянські прізвища (а не прізвиська) з`являються тільки у документах ревізії 1858 р.

Гідроніми виникають в основному раніше назв населених пунктів. На території Слобожанщини переважна кількість гідронімів тюркомовного походження. Ця обставина свідчить про постійні навали кримських татар та інших тюркомовних народів на українські землі. Значна частина топонімів західноукраїнських земель – польського та угорського походження.

Вивчення розмовної та книжкової мови також надає історику додатковий цікавий матеріал. Так, більшість слів, пов'язаних з діяльністю православної церкви, є словами давньогрецького походження (анафема, апологет, євангеліє, єпископ, ігумен, ікона, схима, літургія, Катехізіс, Патерик, Псалтир та ін.). Більшість медицинських термінів є словами латинського походження, а музичних – італійського. Багато назв видів одягу та предметів домашнього вжитку іранського та татарського походження (атлас, башмак, диван, зіпун, кава, люлька, тютюн та ін.). З часів правління Петра І до російської та української мов активно входять німецькі (будівник, друкар, майстер, столяр та ін.), а потім французькі (альбом, армія, афіша та ін.) слова.

Аналіз онімів дозволяє реконструювати деякі маловідомі факти з соціально-політичної та культурної історії. Так, слово «Україна» за однією з версій походить від слова «окраїна» (прикордонна земля з кочівниками). Ще більш дискусійним є походження терміну «Русь».

Однією з важливих історико-філологічних дисциплін є **текстологія** (краще її назвати джерельною текстологією або текстологією джерел), яка послівно вивчає тексти писемних джерел з метою встановлення його достовірності, підготовки тексту для подальшого його дослідження та публікації. Шляхом послівного вивчення та співставлення усіх варіантів тексту писемного джерела (редакцій, списків, зводів) текстологи виявляють основний текст писемного джерела, встановлюють його *протограф* (первісний рукопис, покладений в основу більш пізніх списків, редакцій, копій), відповідають на різні питання джерелознавчої критики.

Дискусія, чи відносити текстологію та ономастику до філологічних або спеціальних історичних дисциплін, існує з моменту виникнення цих галузей наук. Термін історико-філологічна (або філологічно-історична) дисципліна у даному випадку є необхідним компромісом. Так, текстологія та ономастика у випадку вивчення текстів писемних пам'яток та даних мови, як історичних джерел, що відбивають особливості історичного процесу, виконують таким чином завдання, характерні саме для спеціальних історичних дисциплін. Водночас текстологія та ономастика за об'єктом та прийомами дослідження є філологічними дисциплінами-

ми. Тому, на нашу думку, краще використовувати уточнені терміни: «історична ономастика» та «текстологія джерельна».

Саме лінгвістика допомагає правильно дослідити тексти писемних джерел, особливо старовинних. Так, **М.М. Тихомиров**, досліджуючи текст *Короткої «Руської Правди»*, обґрунтовував її новгородське походження. У монографії «Исследование о Русской Правде» (1941) він наводить слова, які використовувались у Новгородській землі: відок (свідок), поручник (заручник або поручитель), мзда (винагорода, оплата), скот (гроші). Але, на нашу думку, наведені слова свідчать про те, що головний укладач «Руської правди» в її першій редакції був уродженець Новгорода.

Геортологія – нова спеціальна історична дисципліна, яка вивчає свята, ритуали, обряди та їх складові. Свята поділяють на: стародавні (поліфункціональні, обрядові); офіційні (державні, політичні, церковні); народні (календарно-трудові та сімейні). Геортологія виділилася з етнографії. Проте на думку деяких науковців геортологія не є новою дисципліною, а залишається складовою етнографії. Геортологія тісно повязана з фольклористикою, мистецтвознавством, кінофотознавством, релігієзнавством, іконографією.

Вивченням церковних оповідних джерел спеціально займаються богословські дисципліни: **агіографія** (дослідження житій святих), **патристика** (дослідження праць перших християнських теологів), **гомілетика** (теорія про церковне проповідництво) тощо. Проте церковні твори є не тільки важливим джерелом з історії різних конфесій на Україні, а й є цінним джерелом інформації з історії політичної боротьби, ідеології, культури. Тому богослови часто досліджують різні теми історико-джерелознавчого спрямування.

Методи та висновки інших самостійних наукових дисциплін постійно використовуються у джерелознавчих дослідженнях. Так, опрацювання масових писемних джерел неможливе без знання математики та статистики, а аналіз актових матеріалів – без ґрунтовних правових знань. Вивчення історичних наукових праць часто викликає необхідність використання відомостей соціології та економічних наук.

У свій час **Г.П. Саар** помилково відніс до допоміжних історичних дисциплін соціологію, політекономію, право, мовознавства. Вчений мо-

тивував це тим, що історики використовують дані цих наук[43]. Проте перелічені науки мають окремий предмет, відмінні від джерелознавства завдання та методи дослідження. Посилання на те, що історики використовують дані цих наук є недостатнім для їх віднесення до допоміжних або спеціальних історичних дисциплін. Історики використовують також дані фізико-математичних та природничих наук: астрономії, фізики (спектральний аналіз джерел), хімії (хімічний аналіз джерел), геології, антропології, палеоантропології. Не слід плутати можливе використання у джерелознавстві даних неісторичних дисциплін та предмет і методи різних наук.

Спеціальними об'єктами мистецтвознавчих досліджень, як відомо, є твори мистецтва (архітектурні споруди, скульптури, картини тощо), які також є і предметом джерелознавчих досліджень. В останньому випадку твори мистецтва розглядаються не стільки як пам'ятки мистецтва, а як цінні джерела з історії, культури та ідеології, часто з політичної та військової історії. Так, значна частина картин **Василя Васильовича Верещагіна** (1842–1904), який довгий час служив у середньоазіатських гарнізонах та брав участь в російсько-турецькій (1877–1878 рр.) та російсько-японській (1904–1905 рр.) війнах, є важливим джерелом з військової історії Російської імперії.

Малюнки та графіка **Тараса Григоровича Шевченка** також виражають його суспільно-політичні та естетичні погляди, як «Кобзар» та листи поета.

У багатьох картинах харківського художника **Іллі Юхимовича Рєпіна** (1844–1930) та інших українських та російських передвижників зображені суспільно-політичні явища, характерні для Російській імперії останньої третини XIX – початку XX ст. Наприклад, революційний народницький рух відбитий у картинах І. Ю. Рєпіна «Арест пропагандиста», «Не ждали», «Отказ от исповеди». Відома історична картина І. Ю. Рєпіна «Запорожцы пишут письмо турецкому султану» – геніальна ілюстрація історії козацтва, але не джерело з історії козацтва. Проте ця картина є джерелом для вивчення часу її створення, суспільно-політичних, історичних та естетичних поглядів митця. Вивчення історії створення картини доводить вплив на художника відомого історика ко-

зацтва *Дмитра Івановича Яворницького*, який консультував І. Ю. Рєпіна та зображений писарем на картині.

Історична інформація у картинах оформлена зображувальним способом, але від цього вона не втрачає свою джерельну цінність.

Таким чином джерелознавці активно використовують результати наукових дисциплін, яких не можна назвати джерелознавчими. Взагалі використання міждисциплінарних зв'язків – необхідна умова розвитку всіх наук, збагачення їх методології та методики. Особливо це відноситься до системи спеціальних історичних дисциплін, які охоплюються поняттям джерелознавство (у широкому розумінні цього слова). Без такого системного підходу неможливе повне та достатнє вивчення будь-яких історичних джерел.

Наукові праці істориків, філософів, соціологів, географів, економістів не є історичними джерелами для вивчення епох, описаних в них. За винятком тих випадків, коли цитовані джерела втрачені для наступних поколінь науковців. Так, наприклад, у багатотомній «Истории государства Российского» офіційний історіограф імператора *Олександра I* (1777–1825) **Микола Михайлович Карамзін** (1766–1826) широко цитує Троїцький літопис та «Слово о полку Ігоревім», які були втрачені під час московської пожежі 1812 року.

Водночас наукові праці є історичним джерелом для аналізу наукової концепції, ідеологічної спрямованості, громадської діяльності даного автора. Так, **М. М. Карамзін** інколи віддавав перевагу непевним джерелам (наприклад, запискам іноземців), які підтверджували його теорію, що «історія народу належить царю». Другий приклад – **В. Б. Антонович**, який очолював Стару київську громаду, підкреслював у наукових розвідках демократизм та схильність українського народу до вічового життя. Ця його ідея була пов'язана з активною участю вченого у громадівському русі.

Наведені вище приклади (більш популярного, ніж наукового характеру) свідчать про безумовну необхідність для кожного історика оволодіння знаннями суміжних наукових дисциплін.

На початок XXI ст. археографія, архівознавство, археологія, історіографія, етнографія, книгознавство, джерелознавство (у вузькому розумінні слова) становлять окремі галузі наукових історичних знань, які

займаються пошуком та опрацюванням історичних джерел, мають свої окремі предмет та об'єкт, свою систему спеціальних методів джерелознавчого дослідження. Музеєзнавство також «переросло» статус спеціальних історичних дисциплін. Іконографія, текстологія та ряд інших наукових дисциплін, хоча і не є у строгому розумінні слова джерелознавчими, мають певну джерелознавчу спрямованість. Більшість інших спеціальних історичних дисциплін (генеалогія, історична хронологія, палеографія, геральдика, сфрагістика, медальєрика, фалеристика, дипломатика, нумізматика, боністика, епіграфіка, метрологія тощо) намагаються досягти їх рівня.

Література:

1. Архивное дело. – 1940. – №3. – С. 86–87.
2. *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения//Источниковедение: теоретические и методические проблемы. – Москва, 1969. – С. 17–21.
3. Там само.
4. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К., 1984. – С. 95; *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К. – Вип.3.– 2001. – С. 261.
5. *Ковальченко И. Д.* и др. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1981. – С. 10.
6. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 98.
7. Там само. – С. 100.
8. *Калакура Я. С. , Корольов Б. І.* Рец. на кн.: Макарчук С. Писемні джерела з історії України//Укр. іст. журн. – 2001. – №2. – С. 140; *Макарчук С.* І. Рец. на кн.: Історичне джерелознавство//Укр. іст. журн. – 2004. – №2. – С. 148.
9. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 99.

10. Серед новітніх праць див.: *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 6.
11. *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 98.
12. Там само. – С. 96–97.
13. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – С. 6.
14. *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Історичне джерелознавство. – С. 57.
15. *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 96; *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 56.
16. *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 97; *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Історичне джерелознавство. – С. 57.
17. *Варшавчик М.А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – С. 97; *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Історичне джерелознавство. – С. 58–59.
18. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – С. 6.
19. *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Історичне джерелознавство. – С. 48.
20. Там само. – С. 49.
21. Там само.
22. *Калакура Я.С.* Структура історичної науки: теоретико-методологічний аспект//Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К., 1999. – С. 20.
23. Там само.
24. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992. – С. 4.
25. *Каштанов С. М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения//Ист. архив. – 1962. – №4. – С. 175–176; *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения. С. 24.
26. *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения. – С. 24.

27. *Тихомиров М. Н.* Об охране и изучении письменных богатств нашей страны//Вопросы истории. – 1961. – №4. – С. 66–67; *Янин В. Л.* К проблеме интеграции в изучении вещественных и письменных источников по истории русского средневековья//История СССР. – 1973. – №3. – С. 68; *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедение истории СССР. – К., 1968. – С. 57; *Пронштейн А. П.* О предмете источниковедения как научной исторической дисциплине//История СССР. – 1977. – №5. – С. 165.
28. *Пронштейн А. П.* О предмете источниковедения как научной исторической дисциплине. – С. 165.
29. Вспомогательные исторические дисциплины. – К., 1988. – С. 28, 202–227.
30. *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомагательные исторические дисциплины. – Москва, 2000. – С. 4.
31. *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства. – С. 257; *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение. – С. 102.
32. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение. – С.102.
33. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. – К., 2004. – С. 11.
34. Проблеми повернення в Україну культурних цінностей. – К.,1993. – С. 21.
35. Статистичний щорічник України за 2002 р. – К., 2003. – С. 544.
36. Бібліотечна Україна в цифрах: Стат. збірник. – К., 2002. – С. 5.
37. *В.І. Воронов* відмовляє джерелознавчій евристиці, епіграфіці, філігранології, дипломатиці, історичній статистиці та ряду іншим дисциплінам у дисциплінарному статусі. Див.: *Воронов В.І.* Рец. на кн.: Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навч.-метод. посіб. – 2-е вид., доп. та переробл. – Харків: Тарбут Лаам, 2005//Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 185.
38. *Тихомиров М. Н, Муравьев А. В.* Русская палеография. – Москва, 1966. – С. 3.
39. Див. детальніше: *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963. – С. 71–87.

40. Вспомогательные исторические дисциплины. – С. 124–129; *Санцевич А.В.* Источниковедение в кругу исторических дисциплин//Источниковедческая культура студента-историка. – Тверь, 1990. – С. 9; *Кушнеренко Н.Н.* Документоведение. – 2-е изд. – К., 2000. – С. 148–158; Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 235–238.
41. *Каменцева Е.* История вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1979. – С.36; *Стрельський В.* Емблематика//Наука і суспільство. – 1973. – №6. – С. 40–42.
42. *Калакура Я.С.* Структура історичної науки: теоретико-методологічний аспект//Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану Марка Якимовича Варшавчика. – К.: Б. в., 1999. – С. 20.
43. *Саар Г.П.* Источники и методы исторического исследования. – Баку, 1930. – С. 24, 33–35.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняття структури історичного джерелознавства, його макроструктури та мікроструктури.
2. Які два рівні можна виділити у структурі джерелознавства історії України? Обгрунтуйте свою відповідь.
3. Що є предметом теорії джерелознавства?
4. Які завдання джерелознавчої практики? Свою відповідь здеталізуйте власними прикладами.
5. Дайте характеристику чотирьох головних аспектів структури джерелознавства історії України.
6. На які дві основні групи поділяються спеціальні історичні дисципліни джерелознавчого характеру?
7. Які міждисциплінарні зв`язки мають історіографія та джерелознавство?
8. Порівняйте предмет, об`єкт та методи вивчення нумізматики, медальєрики та боністики.

9. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження фалеристики, епіграфіки та геральдики.
10. В чому полягає відмінність підходів джерелознавців і простих колекціонерів до дослідження монет, марок, поштових листівок?
11. Порівняйте предмет, об`єкт та методи вивчення палеографії, герменевтики та неографії.
12. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження дипломатики, філіногравства та кодикології.
13. З яких елементів складається класичний формуляр? Яке значення має знання структури формуляру для вивчення середньовічних актів?
14. В чому полягає відмінність підходів джерелознавців та юристів до дослідження законодавчих актів?
15. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження архівознавства, музеєзнавства та бібліотекознавства.
16. Які міждисциплінарні зв`язки мають археологія, епіграфіка та джерелознавство?
17. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження історичної географії та історичної демографії.
18. Які міждисциплінарні зв`язки мають етнографія, геортологія та джерелознавство?
19. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження генеалогії, історичної демографії та геральдики.
20. Які богословські дисципліни займаються вивченням церковних оповідних джерел? Яке відношення ці дисципліни мають до джерелознавства?
21. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження джерелознавчої евристики, археографії та історичної бібліографії.
22. В чому полягає відмінність підходів джерелознавців та мистецтвознавців до вивчення художніх картин?
23. Порівняйте предмет, об`єкт та методи дослідження текстології та історичної ономастики. Чи можна їх назвати джерелознавчими дисциплінами? Свою відповідь обгрунтуйте.
24. Які види онімів ви знаєте? В чому полягає відмінність підходів джерелознавців та філологів до вивчення онімів?

§ 3.
Поняття історичного джерела, його суть

Одним з перших істориків Російської імперії XVIII ст. **А. Л. Шльоцер** у книзі «Опыт изучения русских летописей» (1768) назвав джерелами з історії іноземні та вітчизняні оповідні пам'ятки[1]. Проте термін «*джерела історії*» став широко використовуватись у науці після виходу у 1816 році першого тому «История государства Российского» **М. М. Карамзіна**. Спеціальний розділ передмови першого тому мав назву: «Об источниках российской истории до XVIII века».

До початку XX ст. більшість істориків давали визначення історичних джерел як пам'ятків минулого. Так, харківський професор **М. Н. Петров** називав історичними джерелами «свідоцтва та пам'ятки минулого, як речові, так і писемні»[2].

В. О. Ключевський у лекціях з російського джерелознавства називав історичними джерелами «писемні або речові пам'ятки, в яких відбилось згасле життя окремих осіб чи цілих суспільств»[3].

Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобос використовували замість терміна «джерело» термін «документ»: «Історія пишеться за документами. Документи – це сліди, які залишені думками та діями людей, що колись жили»[4]. Проте термін «документ» французькі вчені трактували широко: «Можна відрізняти два роди документів. Іноді факт минулого залишає речовий слід (пам`ятку або який-небудь речовий предмет). Іноді, що найбільш часто, слід, що залишився після події, є психологічного гатун-

ку: опис чи розповідь»[5]. Поняття «слід» є неоднозначним, на що справедливо вказували *О. С. Лаппо-Данилевський* та *Л. М. Пушкарьов*[6].

Е. Бернгейм дав більш розширене формулювання поняття: «Джерела є результати людської діяльності, результати, які служать, завдяки своєму існуванню, виникненню та іншим обставинам, для пізнання історичних фактів»[7]. Це трактування «не тільки розширяло коло історичних джерел…, але й створювало певну основу для виявлення гносеологічної суті та гносеологічної функції історичного джерела»[8].

Українські історики та джерелознавці (В. Б. Антонович, В. С. Іконников та їх учні) у лекційних курсах та розвідках дотримувались точки зору як Ш. В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса, так і Е. Бернгейма. **В. С. Іконников** називав джерелами історичні матеріали[9]. **В. Ю. Данилевич** у посібнику «Литературные и вещественные источники русской истории» (1914) назвав історичними джерелами «всі ті матеріали, з яких історик дістає свідоцтва про минуле життя людства, все те, що зберігло на собі будь-який слід старовини, який встановлює будь-який факт минулого»[10].

Більш широке, але ж таке неточне визначення дав **С. Ф. Платонов**: «будь -який залишок старини, чи буде це будівля, предмет мистецтва, річ повсякденного вжитку, друкована книга, рукопис чи, нарешті, усний переказ. Але у вузькому розумінні джерелом ми називаємо друкований чи написаний залишок старини»[11]. С. Ф. Платонов першим з науковців Російської імперії дав визначення історичного джерела у широкому (всі джерела) та вузькому (писемні джерела) розумінні цього слова.

Нові, неокантіанські підходи до визначення природи історичного джерела були проголошені М. І. Кареєвим та О. С. Лаппо-Данилевським.

Микола Іванович Кареєв (1850–1931) визначив історичні джерела як «Сліди минулого життя, які дійшли до нас у формі переказів та записів»[12].

До джерел він також відносив матеріальні залишки, різні зображення, усну традицію.

Більш детально поняття історичного джерела розробив видатний російський джерелознавець **О. С. Лаппо-Данилевський**, присвятивши окремий розділ «Методологии истории» поняттю історичного джерела. У цьому розділі вчений дав оцінку визначень історичного джерела

європейськими вченими. Трактовка Е. Бернгейма («джерела є результати людської діяльності») на думку О. С. Лаппо-Данилевського є недостатньо точною, тому що під діяльністю людини можна розуміти як фізіологічні відходи людського організму, так і нереалізовані прояви його психіки, що не може бути історичним джерелом. Формулювання Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса («джерела є сліди, які залишені думками та діями людей») також вчений не прийняв, тому що, по-перше, думка та дія – поняття нерівнозначні; по-друге, не всі думки та дії, які залишають слід, можуть бути доступні сприйняттю історика; по-третє, не всякий слід думки чи дії є історичним джерелом, а лише той слід, який потрібний для встановлення історичного факту[13]. Широко відоме визначення О. С. Лаппо-Данилевського: «Історичне джерело є реалізований продукт людської психіки, придатний для вивчення фактів з історичним значенням»[14].

Володимир Іванович Пічета (1878--1947) у роботі «Введение в русскую историю» (1923) погоджувався з формулюванням Ш. Сеньобоса, Ш. Ланглуа, С. Ф. Платонова і відносив до джерел «всі ті матеріали, які залишились від минулого життя і в яких відображається будь-який слід старини»[15].

Використання слів «матеріали» та «слід старини» на нашу думку є невдалим. Так, навряд чи підходить під узагальнюючий термін «матеріали», усна мова, звичаї, нрави тощо. Слово «слід старини» є також неточним, тому що джерело не тільки відбиває історичне минуле, а є і частиною цього минулого. Сучасна мова, сучасні нрави та звичаї є також історичними джерелами, але навряд чи правильно їх буде відносити до старини.

Подібне нечітке визначення джерела міститься у праці **Г. П. Саара**: «Матеріали, за якими ми можемо вивчати минуле людського суспільства, називаються історичними джерелами»; «все, що створено людським суспільством як у галузі матеріальної культури, так і ідеології»[16]. Він, правда з застереженням, називав історичними джерелами також географічні умови, клімат, грунти, мінеральні багатства, соціальні хвороби[17]. Деякі автори (*М. І. Надеждін, В. П. Бузескул, О. С. Амальрік, О. Л. Монгайт*) також відносять географічне середовище до історичних джерел (див. детальніше розділ «Класифікація історичних джерел»). Але ця точка зору не знайшла підтримки серед більшості вчених.

Більш вузьке визначення джерела дав **Сергій Миколайович Биковський** (1896 – після 1936): «Історичним джерелом «взагалі» або історичним джерелом у широкому значенні служить будь-яка пам'ятка минулого життя. У більш вузькому та спеціальному значенні історичним джерелом слід вважати пам'ятку минулого життя, яка незалежно та хронологічно вперше, у порівнянні з іншими пам'ятками, що дійшли до нас, відображає той чи інший історичний факт, подію чи явище або ж якусь деталь історичного факту, події чи явища»[18]. У цьому формулюванні переплутано джерело та першоджерело. Історичні явища та події відносяться до історичних фактів. С. М. Биковський запропонував два підходи (широкий та вузький) у трактуванні суті історичного джерела, але не розвинув цю концепцію. Фактично він виділив дві групи джерел: джерела та першоджерела. Такий підхід можна застосовувати під час джерелознавчої практики, зокрема у процесі класифікації та систематизації джерел.

В історичних, особливо історико-партійних, роботах 1920–1980-х років часто підкреслювалось, що історичні джерела є продуктом суспільних відносин та продуктом класової боротьби. Такий вузький, заідеологізований підхід продемонстрував перший радянський історик-марксист **М. М. Покровський**, який писав про наукові праці буржуазних істориків так: «Не тільки самі ці праці є продуктом класової боротьби, але й ті матеріали, на яких ці книжки засновані, також є продуктом класової боротьби»[19].

Відомий радянський науковець **М. Я. Варшавчик**, пропагуючи класовий та партійний підхід до питань джерелознавства історії КПРС, стверджував: «Історико-партійне джерело – це пам'ятник, який виникає як продукт певних суспільних відносин, несе на собі їх сліди та безпосередньо відбиває ту чи іншу сторону процесу виникнення та розвитку Комуністичної партії, її боротьби за революційне перетворення суспільства, за побудову соціалізму та комунізму»[20]. В іншій праці вчений подає більш правильне формулювання: «історичне джерело – це матеріальний носій історичної інформації, що виник як продукт певних суспільних відносин і безпосередньо відбиває той чи інший бік людської діяльності»[21].

У працях 1940–1960-х років домінувало визначення історичного джерела як пам'ятки минулого. Так, у підручнику **М. М. Тихомирова** іс-

торичним джерелом називають «будь-яку пам'ятку минулого, яка свідчить про історію людського суспільства. Історичними джерелами служать рукописи, друковані книги, будівлі, предмети вжитку, стародавні звичаї, елементи стародавньої мови, які збереглися в мові, тощо … всі залишки минулого історичного життя»[22].

Відомий спеціаліст із зарубіжної історіографії та джерелознаства Олександра Дмитрівна **Люблинська** (1902–1980) у посібнику «Источниковедение истории средних веков» (1955) також визначає історичне джерело як «будь-яку пам'ятку минулого, речову, писемну або усну, яка відбиває ту чи іншу сторону історії людського суспільства»[23]. У даному формулюванні обмежено коло історичних джерел.

Узагальнюючі трактовки історичних джерел стали поширеними і в європейській історіографії з кінця 1940-х років. У 1949 році в Парижі була надрукована «Апология истории или ремесло историка», написана **Марком Блоком** під час участі у французькому Русі опору. М. Блок (1886–1944) подає дуже широке трактування джерела: «Все, що людина написала, створила, все, до чого вона торкалась, що може й повинно повідомити про неї»[24]. Подібну трактовку джерела подав і його колега **Люсьєн Февр** (1878–1956): «все що було у людини, залежало від людини, служило людині, виражало людину, означало присутність її діяльності, її уподобання та її форми буття»[25].

І. Л. Шерман у підручнику «Русские исторические источники X–XVIII вв.» (1959) дав надзвичайно коротке визначення: «Історичні джерела – це пам'ятки минулого»[26]. Подібне формулювання є неповним та неточним, тому що не всі пам'ятки минулого безпосередньо відбили історичні факти і несуть у собі історичну інформацію, яку може і повинен використати історик.

Декілька визначень джерел подав **В. І. Стрельський**. Так, у навчальному посібнику з джерелознавства історії СРСР періоду імперіалізму вчений назвав історичними джерелами «пам'ятки того чи іншого історичного періоду, залишки минулого життя, які так чи інакше фіксують історію людського суспільства, відбивають реальні явища суспільного життя»[27]. Таке ж визначення історичного джерела міститься у двох інших його працях[28]. У цьому формулюванні є зайвими слова: «залиш-

ки» (не завжди залишки свідчать про минуле) та «відбивають явища суспільного життя» (якщо джерело «фіксує історію людського суспільства», то таким чином воно вже відображає реальні явища суспільного життя). У працях більш пізнього періоду В. І. Стрельський відмовляється від терміну «залишки», називаючи джерелами «пам'ятки, які виникли в конкретних умовах суспільного розвитку, органічно пов'язані зі своїм часом, в яких так чи інакше фіксуються, відображаються реальні явища та факти дійсності»[29]. У данному формулюванні зайвою є фраза «в конкретних умовах суспільного розвитку», тому що всі джерела виникають саме у конкретних умовах суспільного розвитку.

В іншій праці «Теория и методика источниковедения истории СССР» (1968) вчений наводить ще одну трактовку джерела: «Під історичним джерелом розуміється все, що безпосередньо відображає історичний процес людської діяльності та що використовується при дослідженні соціально-економічного розвитку суспільства»[30]. У даному випадку лише незрозуміло, чому джерела можуть використовуватися тільки для дослідження соціально-економічного розвитку.

Цікаві думки щодо змісту поняття історичного джерела наведені у статті **Віктора Петровича Данилова** та **Софії Йосипівни Якубовської** «Источниковедение и изучение истории советского общества». Наводячи досить стандартне визначення джерела («будь-яка пам'ятка минулого, яка висвітлює яку-небудь сторону людської діяльності»[31]), автори доповнюють формулювання так: «історичне джерело – це така пам'ятка минулого людства, яка несе на собі відбиток свого часу, яка відображає дійсність крізь призму соціально-економічних, політичних, естетичних та інших уявлень, крізь призму життєвих інтересів людей, що створили цю пам'ятку. Вона сама – історичне явище, яке посідає певне місце в історичному процесі, і тільки як явище його можна правильно зрозуміти та тлумачити»[32]. Наведені формулювання історичного джерела В. П. Данилова та С. І. Якубовської глибоко розкривають природу джерела.

У 1962–1963 рр. на сторінках журналів «Новая и новейшая история» та «Вопросы истории КПСС» відбувалось обговорення теоретичних питань джерелознавства, яке також показало різноманіття думок науковців щодо поняття історичного джерела[33].

Л.М.Пушкарьов, наводячи формулювання різних авторів, сам особисто схиляється до гносеологічного (тобто більше філософського, а не історичного) визначення історичного джерела: «об'єкт, створений людиною на основі особистих, суб'єктивних образів реального, об'єктивного світу»[34].

Подібний гносеологічний підхід продемонстрував **Геннадій Михайлович Іванов**, який розглядав історичне джерело «як гносеологічне явище, як своєрідну форму відображення дійсності, як матеріальний носій інформації про події минулого»[35], а пізніше – як опредмечення сил людини та об'єктивацію матеріальної та духовної діяльності людей минулого[36], «форму функціонального відображення дійсності»[37].

В. О. Дмитрієнко подав суто філософське визначення історичного джерела: «предметне буття способу діяльності соціального суб'єкту, який функціонально відображає історичний процес у часі та просторі»[38].

У підручнику з джерелознавства історії СРСР за редакцією **І. Д. Ковальченка** було наведено також гносеологічне формулювання: «Історичні джерела – це все, що відбиває розвиток людського суспільства та є основою для його наукового пізнання, тобто все, що створено у процесі людської діяльності й несе інформацію про різноманітні сторони суспільного життя»[39].

Теоретичні розшуки видатного російського джерелознавця **О.П. Пронштейна**, який неодноразово демонстрував різні підходи до поняття та природи історичного джерела, привели його до такого комбінованого формулювання: «Історичними джерелами можна вважати всі продукти діяльності людей, які містять у собі факти, що доносять до нас реальні явища суспільного життя в єдності безпосереднього та опосередкованого відображення, які свідчать про закономірний процес розвитку людського суспільства»[40]. Дане формулювання є спробою об'єднати гносеологічні та онтологічні трактовки.

Один з новітніх підручників з джерелознавства історії Росії, написаний вченими МДІАІ, містить культурологічне визначення джерела, як «продукту цілеспрямованої людської діяльності, явища культури»[41].

Новітні підручник «Історичне джерелознавство» (2002) та довідник «Джерелознавство історії України» (1998) містять гносеологічні трактування поняття історичного джерела[42]. Так, у відповідному розділі під-

ручника подане таке формулювання: «Історичне джерело – це носій історичної інформації, що виник як продукт розвитку природи і людини й відбиває той чи інший бік людської діяльності»[43]. На наш погляд все ж таки не варто відносити географічне середовище (навіть ті природні об'єкти, які зазнали впливу людини) до історичних джерел не тільки тому, що вони не були створені безпосередньо людьми (більшість науковців до останнього часу підкреслювала, що історичні джерела – це насамперед продукти цілеспрямованої людської діяльності[44]), а й тому що історичні події та явища, які зафіксовані у першу чергу у джерелах, – це також результат насамперед і в основному людської діяльності, а не впливу, наприклад, ландшафту.

Підкреслена увага сучасних науковців до природи історичного джерела, як носія інформації, обумовлена, зокрема, намаганням відійти від трактовок радянського періоду, а також подальшим розвитком джерелознавства, у тому числі появою нових та вдосконаленню старих прийомів вилучення історичної інформації з джерела.

У сучасній історичній науці існують чотири головні підходи до визначення поняття історичного джерела та його природи:

1) *позитивістський*: історичні джерела – пам'ятки минулого, які містять інформацію про історичні події та явища;

2) *марксистський*: історичні джерела – продукти певних суспільних відносин;

3) *культурологічний*: історичні джерела – явища культури;

4) *неокантіанський*: історичні джерела – це насамперед продукти індивідуальної людської психіки.

З точки зору філософії науки перші три підходи більше тяжіють до онтології, а останній – до гносеології. Між тим для визначення будь-якого поняття найбільш правильним є системний підхід.

Визнаючи процес визначення поняття історичного джерела у літературі дискусійним та неостаточним, хотілось би зробити декілька загальних зауважень.

Вже вказувалось, що у літературі історичні джерела називають «матеріалами», «продуктами», «пам'ятками», «слідами минулого», «носіями історичної інформації». На нашу думку терміни «матеріали», «продук-

ти» мало придатні для визначення історичних джерел, тому що є значна частина нематеріальних предметів серед джерел (лінгвістичні, фольклорні, частина етнографічних (звичаї, вірування)).

Питання використання термінів «залишки» та «сліди минулого» є більш складним. У кінці XIX ст. *Е. Бернгеймом* та іншими історикаами був запропонований термін «залишки» для протиставлення терміну «традиція». В українському та російському джерелознавстві кінця XIX – початку XX ст. під «залишками» розуміли те, що безпосередньо залишилось від минулого, а не було спеціально створено для того, щоб зберегти це минуле у пам'яті наступних поколінь. Тому будь-який актовий чи речовий пам'ятник називався залишком, а будь-яке оповідне писемне джерело – традицією. Ще *О. С. Лаппо-Данилєвський* довів штучність такого трактування джерел. Звісно термін «залишок минулого» добре виражає природу джерела, тому що більшість джерел залишилася нам від попередніх поколінь. Але не всі історичні джерела відносяться до залишків минулого (сучасний фольклор та дані сучасної мови, сучасні звичаї, особисті спостереження історика чи етнографа). На цю обставину вказував О. С. Лаппо-Данилевський у другому випуску «Методология истории»[45]. Термін «слід минулого» використовується у двох значеннях: а) частина чогось, яка збереглася; б) залишок минулого, який свідчить про нього. Але фольклор та мова, поведінкові джерела завжди постійно змінюються та розвиваються.

Популярний у XX ст. термін «пам'ятка» є найбільш багатозначним. Так, архітектурні та скульптурні споруди, археологічні джерела часто називають пам'ятками. Пам'ятками минулого також називають різні твори літератури та мистецтва, літописні, епіграфічні, юридичні джерела.

Тому найбільш придатний на нашу думку є термін «носій історичної інформації». У більшості наведених понять міститься слово інформація.

Історичні джерела – ті результати людської діяльності, які містять у собі (як правило безпосередню) історичну інформацію, тобто які виступають носіями інформації про історичні події та явища; водночас самі виступають як пам`ятки матеріальної та духовної культури епохи, в яку вони були створені.

Джерельна інформація, за визначенням *М.Я. Варшавчика*, – це «сукупність наявних у джерелі типів інформації та стійких зв'язків між ними, які забезпечують його цілісність та здатність слугувати основою для отримання наукового фактичного знання»[46].

Всі історичні джерела містять у собі певний обсяг соціальної інформації, яка має неоднакове значення на різних етапах свого існування. Так, матеріали з'їздів КПРС підлягали обов'язковому вивченню у всіх навчальних та виробничих колективах. Постанови та резолюції правлячої партії носили у Радянському Союзі нормативний характер (подібно розпорядженням уряду). Зараз ці партійні документи мають значення лише для дослідників радянського періоду. Під час виникнення джерела та його функціонування у суспільстві джерельна інформація є часткою інформаційних процесів того періоду. Пізніше джерельна інформація виступає носієм суто історичної інформації, яка мало впливає на сучасні соціально-інформаційні процеси.

Під час створення джерела автор залишає інформацію, актуальну на його погляд та відповідну до його мети. Проте поряд з цією *прямою* інформацією будь-яке джерело обов'язково містить *непряму* (опосередковану, побічну) інформацію. Досить часто ця опосередкована інформація має більше цінності, ніж та, про яку нам прямо говорять. Так, у мемуарах «Воспоминания» (Т.1–3) прем'єр-міністр Російської імперії початку XX ст. **Сергій Юлійович Вітте** (1849–1915) подає такий яскравий опис психології чиновника та придворного, який, можливо має більше значення, ніж опис його діяльності на державних посадах (про що ми можемо знайти інформацію з інших, більш вірогідних, джерел).

У будь-якому джерелі наявні два види інформації: відкрита (навмисна) та закрита (латентна) або прихована (навмисна або ненавмисна). До *відкритої* інформації відносять зовнішні ознаки джерела (тип, вид, спосіб створення та призначення тощо) та частина змісту тексту, яка містить всім відому інформацію або конкретну інформацію, яку можна перевірити за іншими джерелами.

Водночас кожне історичне джерело містить *закриту* інформацію, яка допомагає досліднику зрозуміти релігійні, політичні та історичні погляди автора, особливості його характеру та психологічного стану

під час створення історичного джерела, спонукальні мотиви створення джерела. Знання про усвідомлені та позасвідомі стимули та наміри автора (чи авторів) джерела – важлива умова перевірки та оцінки вірогідності інформації. Часто закрита інформація дає більше відомостей її досліднику, ніж відкрита.

Ще більше ускладнень виникає під час аналізу *прихованої* інформації. Подібна інформація могла бути ненавмисно прихованою. Так, наприклад, автор чогось не знав або його ввели в оману. Але досить часто інформацію приховують навмисно через різні обставини суспільно-політичного та приватного життя. Автори різних політичних та сатиричних творів, в яких критикувалась сучасна їм дійсність, часто виступали під псевдонімами (*М. І. Новіков*, *М. П. Драгоманов* (1841–1895), *І. Я. Франко*) або приписували свої твори іншим людям. Так, на титульній сторінці «Історії Русів» написано прізвище несправжнього її творця – архієпископ *Г. Кониський* (1717–1795). Для масонів, революціонерів, військових, дипломатів існували та існують свої системи тайнописів, умовних позначень, шифрів, які необхідні для передавання таємної інформації. У приватних листах досить часто зустрічаються ініціали або прізвиська окремих осіб, що ускладнює роботу сучасних дослідників над листами. У різні часи існувала цензура та самоцензура. Публіцисти часто застосовували «езопову мову», яка інколи дозволяла уникнути покарань за висловлені погляди.

Джерельна інформація поділяється на *актуалізовану*, яку вилучили, вивчили та використали дослідники та *потенційну*, яка ще не введена до наукового обігу. За змістом джерельна інформація поділяється на *економічну*, *політичну*, *культурну* та *особисту*[47].

Відомий радянський джерелознавець **С. О. Шмідт** у 1960-х роках ввів поняття «джерельна база», під якою сучасні дослідники розуміють сукупність (систему) джерел, на які спирається історичне пізнання.

Джерельна база поділяється на два головні рівні:

1) *первісна або початкова джерельна база* – сукупність джерел, які виникли одночасно з подіями або незабаром після них;

2) *реальна джерельна база* – сукупність джерел, яка збереглась.

М. П. Ковальський виділив три рівні джерельної бази:

«1) первісна (початкова) джерельна база, яка формувалася у той час, коли відбувалися події, що відображені у тогочасних джерелах, або близький до нього. Це найбільш повна та репрезентативна база джерел;

2) джерельна база, що збереглась і дійшла до нашого часу;…її можна трактувати як реальну базу, а та її структурна частина, яка ще не стала відомою дослідникам і не введена до наукового обігу, може бути названа потенційною джерельною базою;

3) вже виявлена джерельна база, введена до наукового обігу шляхом повних, корпусних або часткових публікацій, використання регестів, а також завдяки цитуванню, згадуванню, посиланню із зазначенням науково-довідкового апарату (легенди) в опублікованих наукових працях – в монографіях або у періодиці та неперіодичних виданнях»[48].

Первісна база завжди більша, ніж реальна. Тому що у результаті стихійних лих, війн, революцій, неправильного зберігання або цілеспрямованого знищення частина джерел гине. Реальна джерельна база поділяється на *актуалізовану* (джерела введені до наукового обігу через археографічні публікації або цитування у наукових працях) та *потенційну* (джерела ще не досліджені істориками).

Література:

1. *Шлёцер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличённые, переведённые и обьяснённые А.Л. Шлёцером. – Ч. 1. – СПб., 1809. – С. 394, 425.
2. *Петров М.Н.* Лекции по всемирной истории. – Т. 1. – Х., 1888. – С. 10.
3. *Ключевский В.О.* Сочинения. – Т. 6: Специальные курсы. – Москва, 1959. – С. 475.
4. *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – Москва, 1899. – С. 48–49.
5. Там само. – С. 50.
6. *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. – Вып. II. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 369–371; *Пушкарёв Л.Н.* Классификация

письменных источников по отечественной истории. – Москва, 1975. – С. 36, 39.
7. *Иванов Г. М.* Исторический источник и историческое познание. – Томск, 1973. – С. 9.
8. Там само. – С. 10.
9. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1891. – С. 166; Т. 2. – Кн. 2. – К., 1908. – С. IV–IX.
10. *Данилевич В. Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. – К., 1914. – С. 1.
11. *Платонов С. Ф.* Лекции по русской истории. – Санкт-Петербург, 1894. – С. 33.
12. *Кареев Н. И.* Теория исторического знания. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 85–86.
13. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Вып. II. – С. 369–371.
14. Там само. – С. 374–375.
15. *Пичета В. И.* Введение в русскую историю. – Москва, 1923. – С. 5.
16. *Саар Г. П.* Источники и методы исторического исследования. – Баку, 1930. – С. 12.
17. Там само.
18. *Быковский С. Н.* Методика исторического исследования. – Ленинград, 1931. – С. 29.
19. *Покровский М. Н.* Борьба классов и русская историческая литература//Покровский М. Н. Исторические очерки, критические статьи и заметки. – Москва-Ленинград, 1933. – Вып. 1. – С. 11–12.
20. *Варшавчик М. А.* Вопросы источниковедения истории КПСС. – Москва, 1973. – С. 4.
21. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К., 1984. – С. 68–69.
22. *Тихомиров М. Н.* Курс источниковедение истории СССР. – Т. 1. – Москва, 1940. – С. 6.
23. *Люблинская А. Д.* Источниковедение истории средних веков. – Ленинград, 1955. – С. 5.
24. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка – Москва, 1973. – С. 38

25. Цит. за кн.: *Иванов Г.М.* Исторический источник и историческое познание. – С. 65.
26. *Шерман И.Л.* Русские исторические источники X–XVIII вв. – Х., 1959. – С. 3.
27. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. – К., 1958. – С. 11.
28. *Стрельский В.И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961. – С. 6; Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963. – С. 10.
29. *Стрельский В.И.* Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в. – 1917 г. – Москва, 1962. – С. 10; Його ж. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С. 17.
30. *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – С. 19.
31. *Данилов В.П., Якубовская С. И.* Источниковедение и изучение истории советского общества//Вопросы истории. – 1961. – №5. – С. 3.
32. Там само. – С. 5, 6.
33. К итогам обсуждения некоторых вопросов источниковедения истории КПСС//Вопросы истории КПСС. – 1963. – №5. – С. 101; Об источниковедении новой и новейшей истории: (К итогам обсуждения)//Новая и новейшая история. – 1963. – №4. – С. 125.
34. *Пушкарёв Л.Н.* Классификация письменных источников по отечественной истории. – С. 12–13.
35. *Иванов Г.М.* Исторический источник и историческое познание. – С. 157.
36. *Иванов Г.М.* Основные принципы марксистско-ленинской теории исторического источника//Источниковедение отечественной истории. – Москва, 1980. – С. 15.
37. Там само. – С. 19.
38. *Дмитриенко В.А.* Введение в историографию и источниковедение истории науки. – Томск, 1988. – С. 175.
39. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1981. – С. 8.
40. *Проннтейн А.П.* Методика исторического источниковедения. – Ростов на Дону, 1976. – С.20.

41. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – Москва, 1998. – С. 26.
42. *Варшавчик М.Я.* Джерело історичне//Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998. – С. 40–42; *Павленко С. Ф.* Поняття історичного джерела//Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 68.
43. *Калакура Я.С.* Класифікація історичних джерел//Історичне джерелознавство. – С. 68.
44. Методология истории. – Минск, 1996. – С. 80; Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – Москва, 1998. – С. 26.
45. *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. – Вып. II. – С. 383–385.
46. *Варшавчик М.Я.* Інформація джерельна//Джерелознавство історії України: Довідник. – С. 44.
47. *Павленко С. Ф.* Поняття історичного джерела. – С. 79.
48. *Ковальський М.П.* Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI–XVII ст.//Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 263.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які існують чотири головні підходи до визначенння поняття історичного джерела?
2. Дайте власне визначення поняття історичного джерела. Обгрунтуйте свою відповідь.
3. Назвіть головні етапи функціонування історичного джерела. Які об`єктивні та суб`єктивні фактори впливають на процес його створення та функціонування?
4. Дайте визначення джерельної інформації та її видів.
5. Дайте визначення джерельної бази та її рівнів.

§ 4.
Класифікація історичних джерел

Класифікація об'єктів дослідження є важливим засобом організації будь-якої пізнавальної діяльності. Для джерелознавців проблема класифікації історичних джерел особливо важлива у зв'язку зі складністю визначення об'єктів, що постійно розвиваються та змінюються, з можливістю різних підходів до класифікаційної роботи. Класифікація історичних джерел залишається найбільш дискусійним питанням теорії джерелознавства.

Для джерелознавців розробка класифікаційних прийомів та принципів, створення різних класифікацій має величезне значення. По-перше, класифікація поглиблює уявлення про природу історичного джерела, по-друге, класифікація сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики (загальної та видової). По-третє, класифікація допомагає кращому вилученню історичної інформації, яка міститься в однотипних джерелах. Історик-джерелознавець використовує своє уявлення про загальні властивості даного виду чи типу джерел, для того, щоб глибше опрацювати конкретне історичне джерело.

Слід відрізняти класифікацію джерел від їх систематизації. **М. П. Ковальський** та **П. М. Кулаковський** правильно підкреслювали відмінність класифікації від систематизації. Класифікація історичних джерел – це відбиття (зображення) об`єктивно існуючого зв`язку між різними категоріями джерел, а систематизація – це упорядкування їх за певною системою, внаслідок чого добір системи і прийомів систематизації визначається суб`єктивним фактором – хоча й залежить від цілей й напряму досліджень[1].

Історичні джерела мають *спільні властивості:*

1. Історичні джерела можна назвати свідками свого часу, тому що вони відбивають певні сторони буття.

2. Історичні джерела (особливо писемні оповідні) обмежені в об'єктивності відображення історичної дійсності, тому що їх творцями завжди були люди зі своїм суб'єктивним баченням світу.

3. Кожне історичне джерело у принципі є невичерпним за змістом історичної інформації.

4. Кожне історичне джерело має двоякий зміст:

а) матеріальний носій історичної інформації;

б) історичний факт, явище матеріальної та духовної культури, соціально-економічного та політичного життя.

Проте історичні джерела різняться між собою за формою, змістом та походженням.

Класифікації історичних джерел прийнято поділяти на загальні та окремі.

Загальні класифікації охоплюють всі види та підвиди основних типів джерел (писемні, речові тощо) або взагалі всі джерела.

Окремі класифікації створюються за різними класифікаційними підходами (автентичність, місце знаходження, форма, походження, зміст тощо) та мають як суто науковий, так і прикладний характер.

Перші спроби класифікації історичних джерел містять узагальнюючі праці XVIII століття з російської історії, які були відомі і на Україні.

В. М. Татіщев у передмові до «Истории Российской» поділяє джерела на:

а) генеральні (загальні): «Повість минулих літ», «Синопсис», хронографи;

б) «топографії» (місцеві джерела): давньоруські сказанія, житія, записки, весільні обряди, дипломатичні документи, державні акти[2].

А. Л. Шльоцер виділяв в окремі групи джерел археологічні, лінгвістичні, фольклорні[3].

Більшість науковців Російської імперії XIX ст. (*Микола Олексійович Польовий* (1796–1846), *Павло Михайлович Строєв* (1796–1876), *Микола Герасимович Устрялов* (1805–1870), *Микола Іванович Надеждін*

(1804–1856), *Микола Павлович Загоскін* (1851–1912), *Петро Лаврович Лавров* (1823–1900) та інші) висували власні видові класифікації джерел без теоретичних обґрунтувань[4].

В. Б. Антонович поділяв писемні джерела від XIII до кінця XVIII ст. на три групи: 1) літописи; 2) юридичні документи; 3) літературні (записки сучасників і мандрівників тощо) [5].

Інший київський професор **В. С. Іконников** запропонував поділяти історичні джерела на усні, речові та писемні[6]. Останні науковець поділяв на прямі свідчення (актові матеріали, літописи, хроніки, які створені незабаром після описаних подій) та непрямі (інші оповідні джерела). Він після детального огляду попередніх класифікацій запропонував ще один поділ джерел:

1) пам`ятки, які служать вираженням приватної діяльності (літописи, літературні твори);

2) пам`ятки, які служать вираженням урядової діяльності (акти дипломатичні та юридичні);

3) матеріали, які повідомляються допоміжними знаннями (географічні, етнографічні дані, речові пам`ятки) [7].

В. Ю. Данилевич поділяв також джерела на літературні, речові та юридичні[8].

Вчений висунув ще одну класифікацію:

1) писемні твори (рукописні, друковані, етнографічні);
3) твори народної творчості (казки, билини, пісні тощо);
4) пережитки старовини у мові та звичаях;
5) речові [9].

В. О. Ключевський поділяв історичні джерела на два головних розряди:

1) пам'ятки, тобто залишки життя та діяльності людей певного періоду (речові, ділові (акти), пам'ятки словесності);

2) спостереження сучасників, тобто спогади (літописи, записки, листи, фольклор тощо) [10].

У лекційному курсі з джерелознавства професора Петербурзького університету **С. Ф. Платонова** подана така класифікація писемних історичних джерел до початку XVIII століття:

а) літописи;

б) хронографи;

в) літературні повісті та сказанія історичного і публіцистичного характеру (мемуари, житія святих, сказанія іноземців);

г) історико-юридичні пам'ятки (акти, грамоти, договори, судові документи та інші)[11].

Французькі історики **Ш. Сеньобос** та **Ш.В. Ланглуа** поділяли джерела за формою на писемні та речові[12]. Такий поділ джерел підтримав український історик **П. В. Голубовський**[13].

За близькістю джерел до історичних фактів німецький вчений **Е. Бернгейм** поділяв на безпосередні та посередні сліди минулого (історичні залишки та історичну традицію). У книзі «Введение в историческую науку» (1899) він до історичної традиції відніс такі групи джерел:

1) усна традиція (пісні та перекази, саги, легенди, анекдоти, крилаті вислови, приказки);

2) писемна традиція (історичні надписи, генеалогічні таблиці, літописи, біографії, мемуари, брошури та газети);

3) традиція в зображеннях.

Вчений поділяв залишки на: 1) залишки людей; 2) у мові; 3) звичаї та нрави; 4) твори науки та мистецтва, вироби ремесел; 5) акти[14].

Саме термінологія Е. Бернгейма стала довгий час популярною в українській та російській науці.

У дореволюційній історичній науці ідею Е. Бернгейма підтримали російські науковці **М. І. Кареєв**, **Михайло Михайлович Хвостов** (1872–1920)[15]. Усі історичні джерела вони поділяли на дві групи:

1. Історичні залишки, які означають факт. До них вчені відносили всі неписемні види джерел, а також документи, які були предметом службової та приватної діяльності. Для історичних залишків необхідно довести тільки їх справжність.

2. Історичні перекази (традиції), які оповідають історичний факт та дають йому оцінку. «Навмисні» джерела з певною метою створені авторами і є значно більш суб'єктивними, ніж «ненавмисні». Саме для цих джерел необхідна не тільки зовнішня, а і внутрішня критика.

М. І. Кареєв вважав, що поділ джерел на залишки та традиції має велике значення для визначення прийомів вивчення джерел: для свідоцтв про минулі факти (традиція) головне питання полягає у тому, наскільки вони достовірні, для залишків головне питання – наскільки вони справжні[16].

О. С. Лаппо-Данилевський дещо змінив класифікацію Е. Бернгейма. Автор «Методологии истории» поділяв всі джерела на дві групи: 1) джерела, які описують історичний факт; 2) джерела, що означають факт. В обох групах джерел він виділяв залишки культури та історичні перекази.

Залишки культури означали для вченого залишки досліджуваних фактів (архітектурні пам'ятки, звичаї, юридичні документи). В історичних переказах, на думку вченого, містяться не залишки фактів минулого, а перекази про них (всі інші види джерел)[17]. У свою чергу джерела, що означають факт, автор поділяв на: 1) відтворені (мова, звичаї); 2) пережитки (ігри, обряди); 3) твори культури (стародавні пам'ятки, документи тощо). О. С. Лаппо-Данилевський поділяв джерела, які описують історичний факт, на два види: 1) чисті, тобто основані на особистому сприйнятті історичних подій (розповіді очевидців, мемуари, щоденники тощо); 2) змішані, засновані на опосередкованому сприйнятті (житія, біографії, сказанія, літописи)[18]. В основі класифікацій вченого лежали нові філософські (неокантіанські) підходи до історичних джерел як гносеологічної категорії.

Дореволюційні класифікації історичних джерел частково збереглися у радянському джерелознавстві довоєнного періоду. Так, у підручнику **М. М. Тихомирова** «Источниковедение истории СССР» (1940, 2-ге вид. – 1962) історичні джерела поділяються на історичні залишки та історичні традиції (перекази). На відміну від традиційних переконань про «другосортність» оповідних пам'яток М. М. Тихомиров підкреслював, що в історичних переказах може міститися більше корисної інформації, ніж в історичних залишках[19].

Водночас вчений обґрунтовує необхідність видового поділу історичних джерел: 1) речові; 2) етнографічні; 3) лінгвістичні; 4) усні; 5) писемні; 6) інші[20].

М. М. Тихомиров підкреслював особливу важливість для істориків писемних видів джерел: «вони – фундамент історичних досліджень. Там, де писемні джерела відсутні, історик блукає у пітьмах, і на сторінках історичних видань з'являються прогалини, які слабо заповнюються вивченням інших видів історичних джерел... Тільки писемність зберегла для майбутніх поколінь твори Гомера, Горація, асірійські та єгипетські міфи тощо, імена політичних діячів минулого, філософів та вчених. Без неї неможливий був би розвиток світової культури»[21].

М. М. Тихомиров уточнив видову класифікацію **В. І. Пічети**, який поділяв історичні джерела на три групи: речові, усні, писемні[22]. До усних джерел останній відносив народні повір'я, що є етнографічним джерелом, та фольклор, що також є окремим видом джерел.

Системний підхід до класифікації джерел продемонстрував **С. М. Биковський**. Учений поділяв історичні джерела на чотири групи: 1) усна традиція; 2) писемна (і друкована) традиція; 3) речові пам`ятки та традиції в зображеннях; 4) пережитки[23]. Як вже раніше підкреслювалося вчений також виділяв серед джерел першоджерела. Пізніше **М. П. Ковальський** та **П. М. Кулаковський** обґрунтують введення нової категорії історичних джерел: потенційне джерело або передджерело[24].

Поряд з розробкою видових класифікацій джерел у радянському джерелознавстві з'являються тематичні класифікації історичних джерел.

Одна з перших тематичних класифікацій джерел міститься у роботі **Г. П. Саара** «Источники и методы исторического исследования»:

1) джерела з історії держави та ідеології;

2) джерела з історії економічного розвитку суспільства;

3) джерела з історії революційного руху[25].

Відомий історик **О. О. Зімін** у 1950–1960 рр. запропонував у навчальній програмі з джерелознавства для студентів МДІАІ поділ джерел на три групи:

1) джерела з соціально-економічної історії;

2) джерела з історії внутрішньої та зовнішньої політики;

3) джерела з історії суспільно-політичної думки та культури[26].

Сергій Михайлович Каштанов та **А. А. Курносов** також запропонували писемні джерела поділяти за тематичним змістом на такі групи:

1) джерела з соціально-економічних відносин;

2) джерела з соціально-політичної боротьби, суспільної думки та культури;

3) джерела з сімейно-особистих відносин[27].

На нашу думку історичні джерела включають у себе як економічні, політичні, так і ідеологічні відносини. Тому виділення третьої групи джерел є взагалі маловиправданим.

Л. М. Пушкарьов правильно критикував прихильників класифікації джерел за змістом. Подібні класифікації приводять до механічного об'єднання принципово різних носіїв історичної інформації, які вимагають різних методів дослідження[28]. Класифікація джерел – це поділ всієї джерельної бази на групи (типи, види, підвиди, розряди) за формалізованими ознаками (форма, структура джерела, спосіб зберігання інформації). Класифікація за змістом дає автору дослідження зручно використовувати джерельний матеріал відповідно структури розвідки, особливо коли досліджувана тема є темою міждисциплінарного характеру. Але різні види та типи джерел вимагають різних методів дослідження. Класифікація за змістом заважає науковій критиці джерел, коли джерела комплексного характеру (так, «Повість минулих літ» є джерелом з військової, політичної історії та історії культури).

Найбільш детальну класифікацію історичних, особливо писемних, джерел дав **Л. М. Пушкарьов** у монографії «Классификация русских письменных источников по отечественной истории» (див. схеми 4 та 5). Він уточнив видову класифікацію джерел М. М. Тихомирова: 1) речові джерела, які поділяються на архітектурні, археологічні, епіграфічні, монети, герби, печатки тощо; 2) усні (фольклорні); 3) лінгвістичні; 4) кіно-, фотодокументи; 5) фонодокументи; 5) писемні джерела; 6) етнографічні[29].

Заслугою Л. М. Пушкарьова є наукове обґрунтування системи поділу на п'ять типів та багато видів. Саме Л. М. Пушкарьов довів, що головні групи джерел потрібно називати не видами (як робили його попередники, в тому числі М. М. Тихомиров), а типами. Під *типами* історичних джерел він розумів «найбільш широкі категорії джерел, які відрізняються один від одного самим принципом зберігання та кодування інформації, тобто найбільш загальною його властивістю»[30].

Л. М. Пушкарьов поділив писемні джерела на багато видів та підвидів (див. схему № 5). Більшість радянських джерелознавців у свій час підтримало його видову класифікацію писемних джерел. Але деякі науковці вважали, що поділ писемних джерел на документальні та оповідні не потрібен[31]. Ми виступаємо за збереження даного поділу, тому що він має важливі методичні відмінності у прийомах роботи з джерелами. Вважаємо також необхідним поділяти писемні та інші типи джерел не тільки на види, але і підвиди, за що виступав Л. М. Пушкарьов[32] та В. І. Стрельський[33].

Автори підручника «Источниковедение истории СССР» (1981) за редакцією **І. Д. Ковальченка**, наводячи 7 класичних типів джерел (писемні, речові, етнографічні, усні, лінгвістичні, фотокінодокументи, фонодокументи) запропонували об'єднати всі історичні джерела у чотири групи за способом кодування та збереження інформації: а) речові; б) художньо-зображальні та графічні; в) писемні; г) фонодокументи[34]. Така ж класифікація історичних джерел наводиться й у новітньому посібнику з методології історії[35].

Частково підтримуючи цю класифікацію, вважаємо, що писемні джерела є частиною словесних (до яких належать також лінгвістичні джерела і фольклор). Незрозуміло, чому не виділені в окрему групу етнографічні джерела. Автори підкреслюють, що етнографічні, усні та лінгвістичні джерела можуть бути як у письмовій формі, так і у вигляді фонодокументів, а етнографічні ще у вигляді речових пам'яток та фото-, кінодокументів[36]. У підручнику за редакцією І. Д. Ковальченка наявні класифікаційні протиріччя між способом, формою та змістом збереженої у джерелах інформації. Ці протиріччя об'єктивні, тому видові класифікації джерел можуть і повинні бути різними. Але невиділення в окремі групи лінгвістичних, усних та етнографічних джерел недостатньо обґрунтовано.

Автори підручника навели класичні визначення «тип» та «вид» джерел: «*Тип* об'єднує джерела, які відзначаються способом кодування інформації та її збереження»[37]. «Під *видом* мається на увазі сукупність джерел, яка історично склалась та яка характеризується однаковістю зовнішньої форми джерела (структури), що витікає з єдності походження, змісту, призначення джерела при його створенні»[38].

Видатний радянський джерелознавець **С. О. Шмідт** поділяв історичні джерела на такі типи і підтипи:

1) речові;

2) зображальні: а) художньо-зображальні; б) зображально-графічні; в) зображально-натуральні (фото та кінокадри);

3) словесні: а) розмовна мова, б) фольклор, в) писемні (в т. ч. епіграфічні) джерела, г) фонодокументи;

4) конвенціональні: а) системи умовних позначень графічними знаками; б) зображально-схематичні; в) компьютерні носії;

5) поведінкові;

6) звукові (або аудіальні) [39].

Крім видових та тематичних класифікацій у джерелознавстві XX століття спостерігались й інші підходи до поділу джерел.

Формаційна ознака була однією з головних у радянському джерелознавстві. За *формаційним принципом* історичні джерела об'єднували за епохами, явища яких вони відображали. Радянські науковці поділяли джерела на такі групи: 1) первісного суспільства; 2) рабовласництва; 3) феодалізму; 4) капіталізму; 5) соціалізму.

Кожна група джерел розбивалась на менші періоди. Так, джерела епохи феодалізму поділялись на такі підгрупи:

1) джерела періоду Київської Русі;

2) джерела часів феодальної роздрібленості XII–XIV ст.;

3) джерела періоду входження українських земель до складу Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої;

4) джерела з історії національно-визвольної війни середини XVII ст. та української автономії другої половини XVII–XVIII ст.;

5) джерела з історії українських земель у складі Російської та Австрійської імперій кінця XVIII-середини XIX ст.

За подібним хронологічним принципом поділялися інші формаційні групи джерел. Під час публікації джерел такий формаційно-хронологічний та тематичний принципи класифікацій джерел використовуються і до цього часу (звичайно без посилань на класиків марксизму).

В останній час українські науковці все більше уваги приділяють ідеям тих західноєвропейських вчених, які висунули нові підходи до класифікації історичних джерел.

Фактично більшість науковців західних країн XX століття продовжували та доповнювали класифікацію, яка стала популярною у науці завдяки Е. Бернгейму. Перша група джерел, яка несе безпосередньо історичну інформацію (речові, лінгвістичні, законодавчі джерела, фольклор тощо), має назву «Релікти історичної дійсності». Усі ці релікти були безпосередніми свідками епохи й створені з метою їх безпосереднього використання. Джерела, які несуть опосередковану інформацію, називаються наративними (з латинського narro – оповідаю, розповідаю). До таких джерел відносять, зокрема, всі оповідні писемні джерела, тобто літописи та хронографи, церковні та філософсько-соціологічні твори, спогади, щоденники, епістолярну спадщину тощо.

М. Блок продовжував поділяти джерела на *навмисні* (створені з певною метою автором) та *ненавмисні* (свідки мимовільні)[40], які для французького історика є більш важливими джерелами, тому що їх творці не мали спеціальної мети їх створення. Історик вважав, що об'єктивне існування документу робить можливим існування історичної істини. При цьому М. Блок підкреслював наявність у джерелах двох пластів інформації – навмисної (відкритої) і ненавмисної (закритої)[41]. Взагалі Л. Февр та М. Блок, виступаючи проти традиційного опису історії через події, вважали історичними джерелами будь-які «сліди» людської присутності. **Л. Февр** писав з цього приводу: «Винахідливість історика дозволяє йому використовувати все – слова, знаки, пейзаж, черепицю, форми землеробства, бур'яни, збруї, експертизи каменю геологами, аналізи складу металу шпаг хіміками»[42]. Л. Февр правий у тому, що історик повинен використовувати всю наявну інформацію, в т. ч. дані геологічних і хімічних аналізів. Але від того, що історик використовує дані геології та хімії, останні не стають автоматично історичними джерелами.

Однією з дискусійних та найбільш складних проблем джерелознавства є питання чи можна розглядати географічне середовище як історичне джерело. Вперше у російському джерелознавстві цю думку висловив літературний критик та історик **Микола Іванович Надеждін** у 1837 році[43].

Відомий харківський історик-античник **Владислав Петрович Бузескул** (1858–1931) з застереженнями також відносив природу країни та місцевість до джерел[44].

О.С. Лаппо-Данилевський, аналізуючи погляди різних вчених на проблему, писав: «Явища природи можуть служити джерелами для наукового знання природознавця, але не історика...Історик лише користується висновками природознавця для побудови історичної дійсності»[45].

Г.П. Саар відносив до історичних джерел географічне середовище, відомості з біології та медицини, тому що географічні умови «ставлять рамки діяльності людського суспільства на даній території при певному рівні техніки..., а будова людського тіла та соціальні хвороби...є результатами суспільних відносин і тому також є історичними джерелами»[46].

У науково-популярній книзі *Олександра Сергійовича Амальріка* і *Олександра Львовича Монгайта* «Что такое археология» виділялась як окрема група історичних джерел такі джерела: «1) кісткові залишки людини; 2) кісткові залишки тварин, домашніх та диких... залишки культурних рослин, деякі ґрунти, які зазнали культивації, гній від тварин і т. ін.; 3) все середовище, що оточує людину – це клімат, фауна, флора, геологічні відкладення і т. ін.»[47].

С. О. Шмідт називав «природно-географічними джерелами» як результати змін, які внесла людина у процесі господарської діяльності у навколишнє середовище, так і саме природнє середовище та фізико-біопсихічні властивості людини[48].

Між тим більшість з названого вивчається не істориками, а палеоантропологами, палеозоологами, палеоботаніками, геологами тощо. Історик лише використовує дані цих наук, зокрема результати дослідження позаісторичних джерел, які стоять на межі природно-фізичного та історичного джерела одночасно. Подібні розширені трактовки історичних джерел приводять до втрати головного принципу, що відділяє історичні джерела від фізичних, біологічних чи хімічних – продукти людської діяльності. Більшість істориків вважають географічне середовище неісторичним джерелом, відносячи до історичних джерел лише продукти людської діяльності.

Термін С. О. Шмідта «природно-географічні джерела» можливо доцільніше замінити на «*позаісторичні джерела*».

Термін «*позаісторичні джерела*», на нашу думку, є універсальним поняттям. З одного боку інформація про географічне середовище та органічні сліди перебування людини є необхідною для історика. Так, наприклад, історія колонізації не може бути розкрита без врахування ландшафту, без даних про рослинний та тваринний світ (рівнинні чорноземи та деякі тварини стимулювали переселення окремих груп людей). Медичні дані допомагають більш правильно зрозуміти поведінку окремих людей. Так, захворювання *Івана IV Грозного* (1530–1584), *Олександра Сергійовича Пушкіна* (1799–1837), *Петра І* та інших відомих діячів на сечокислий діатез сприяло неврівноваженості їх нервової системи та поведінки. Відомості про поширеність туберкульозу та хвороб, що передаються статевим шляхом, – важлива додаткова інформація для істориків, політологів та демографів, які займаються вивченням особливо бідних верств суспільства. З іншого боку терміном «позаісторичні джерела» ми підкреслюємо, що вони не є історичними у строгому сенсі цього слова.

Видатний український історик **І. П. Крип`якевич** у статті «Нарис методики історичних досліджень» поділяв всі історичні джерела на а) залишки або останки та б) традицію, фактично повторюючи класифікації джерелознавців дореволюційного періоду[49]. Крім того він «для практичного користування» пропонував поділяти джерела на 1) письмові; 2) речові; 3) усні та побутові[50].

Видатний український джерелознавець **В. І. Стрельський** поділяв всі історичні джерела на сім родів: речові, зображальні, етнографічні, лінгвістичні, усні, звукові (фонодокументи), писемні[51].

Вчений у підручнику «Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму» (1958) систематизував старі та ввів до наукового обігу нові класифікації писемних джерел.

Наведемо деякі класифікації писемних джерел за В. І. Стрельським.

Комбінована класифікація:

1. Праці класиків марксизму-ленінізму та матеріали Комуністичної партії (звичайна ідеологічна вимога того періоду – Б. О.).

2. Актовий та архівний діловодний матеріал.

3. Соціально-економічна статистика.

4. Законодавчі матеріали.

5. Мемуари та епістолярій.

6. Періодична преса.

7. Пам'ятки художньої, публіцистичної та наукової думки.

8. Описи географічних експедицій та мандрівок[52] (остання група джерел взагалі неправомірно виділена як окремий тип – Б. О.).

Взагалі у цій схемі не збережений видовий принцип поділу джерел.

Документи В. І. Стрельський поділяв за *походженням* на:

а) *службові (офіціальні)* – виходять від імені установ, організацій, підприємств або службових осіб.

б) *особисті або фамільні* – від імені окремих приватних осіб[53].

У свою чергу вчений поділяв службові документи на *публічно-правові* та *приватно-правові*[54]. В основу останнього поділу покладено принцип виходу документів з урядових чи приватних канцелярій. Пізніше В. І. Стрельський уточнив, що приватно-правових документів немає у радянський час[55]. Якщо за його ж визначенням приватно-правові документи «відбивають особисті і між приватними особами»[56] відносини, то це уточнення залишається незрозумілим.

Існує певна складність у визначенні актів, грамот і судових рішень, як актових чи справочинних документів часів феодалізму. У стародавні часи, особливо до встановлення абсолютної монархії, чіткої різниці між державним та приватним правом не існувало. Більш того – правові норми були зафіксовані не тільки у законах, а й у судових рішеннях, окремих договорах та грамотах. Феодальне право до XVIII ст. взагалі не відрізняло закон від судового рішення з точки зору правотворчості. Такі види публічно-правових актів, як жалувані, указні та статутні грамоти, що походили від верховної (світської або церковної) влади мали силу законів[57].

Принагідно відзначимо, що документальні джерела у багатьох підручниках та дослідженнях поділяють *за походженням* на:

1) документи вищих органів влади;

2) документи різних державних установ;

3) документи громадських організацій, політичних партій та об'єднань;

4) документи державних та приватних підприємств;

5) документи освітніх та культурних закладів;

6) документи окремих офіційних осіб.

Фактично перші п'ять груп можна віднести до масових джерел (за поодинокими випадками), а шосту групу до особових.

Ми пропонуємо поділяти *за походженням* на такі види актові та справочинні (канцелярські) джерела:

1. Документи державних органів влади та управління.

2. Документи громадських організацій, політичних партій та об'єднань.

3. Документи державних та приватних підприємств та організацій.

4. Судово-слідчі документи.

5. Дипломатичні (міждержавні).

6. Документи окремих приватних осіб (див. схему № 7).

Усі ці джерела за формою можуть поділятися на більш дрібні підвиди, указані у нашій схемі, за єдиним винятком: закони та підзаконні акти можуть видавати лише органи державної влади та управління. Так, у сучасній Україні Верховна Рада України приймає закони, у тому числі Основний закон – Конституцію, а Президент, Кабінет міністрів України, міністерства, місцеві органи влади – підзаконні акти. Але багато правових норм містилося у міждержавних договорах, а за радянських часів ще у документах правлячої комуністичної партії.

У тому ж підручнику В. І. Стрельський поділяв документи *за ступенем підробки* на: 1) справжні; 2) підроблені; 3) фальсифіковані[58].

За технікою та способом відтворення науковець поділяв писемні джерела на дві групи: 1) *рукописні*; 2) *відтворені механічно* (тобто надруковані на розмножувальних апаратах або друкарським (типографським) способом, телеграфні стрічки та ін.) [59].

Між тим, на нашу думку, справжні документи слід поділяти ще на *оригінали* та *копії* (в тому числі відпустки – копії, які залишаються у відправника), а «відтворені механічно» писемні джерела поділяти на *факсимільні* (точне відтворення оригіналу) та *нефаксимільні*.

Ці додаткові класифікації писемних джерел В. І. Стрельського можна враховувати під час аналізу історичних джерел, але лише як допоміжні, а не основні класифікації.

У багатьох підручниках та дослідженнях документальні джерела поділяють на дві групи:

1) *нормативні* (законодавчі акти, укази, постанови уряду, для радянських часів – програми і резолюції з'їздів, конференцій та пленумів ЦК КПРС та КПУ тощо);

2) *виконавчі або інформативно-виконавчі* (звіти, довідки, ділове листування тощо).

Але досить часто нормативні документи містили інформацію про виконане, а виконавчі документи – нові правові норми.

Головна особливість актових та справочинних джерел з історії України обумовлена тим, що довгий час українські землі входили до складу інших держав (Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Кримського ханства, Російської та Австро-Угорської імперій, а після І світової війни – до складу СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехії). Тому фахівець з історії України мусить не тільки добре орієнтуватися в системі державного управління вищевказаних держав відповідних періодів, але й мати можливість ознайомлюватись з їх документами, особливо коли мова йде про Україну.

Джерела поділяються також *за місцем зберігання* на: 1) архівні; 2) бібліотечні; 3) музейні; 4) приватні колекції. Ця класифікація взагалі носить не науковий, а допоміжний характер. Зрозуміло, що цей поділ не надає важливої інформації про зміст джерел, але деталізує питання збереження, а інколи походження та вірогідності джерел.

Історичні джерела поділяють ще *за рівнем збереження*:

1) повний (відмінний);

2) частковий (добрий, задовільний, незадовільний).

Часткове збереження джерел, як правило, приводить до неповного відображення історичної інформації.

Історичні джерела також поділяють *за кількістю* на масові та унікальні (поодинокі).

Масовими джерелами є більшість статистичних та справочинних джерел, періодична преса. Дослідження змісту масових джерел допомагає виявити спільні риси різних історичних явищ та довести їх закономірності, об'єктивну зумовленість, типовість.

Джерело є *унікальним (особливим, поодиноким),* якщо воно індивідуальне та оригінальне за змістом.

Розподіл джерел на масові та немасові є умовним. Так, одне і теж історичне джерело може бути особливим (унікальним, поодиноким) для вивчення відображеного у ньому окремого історичного факту та одним з подібних масових джерел при дослідженні масових історичних явищ.

В останній час масові джерела (особливо з соціально-економічної історії) вивчають не суцільно, а за допомогою репрезентативної вибірки джерел.

В історичній науці фактично існує розподіл джерел *за просторово-географічним принципом*:

1) джерела з історії Лівобережної України;
2) джерела з історії Правобережної України;
3) джерела з історії Південної України.

Новим, на наш погляд більш кращим, є розподіл джерел з історії окремих історико-етнографічних районів:

1) джерела з історії Слобожанщини;
2) джерела з історії Середньої Наддніпрянщини;
3) джерела з історії Сіверщини;
4) джерела з історії Донщини;
5) джерела з історії Таврії;
6) джерела з історії Запоріжжя;
7) джерела з історії Полісся;
8) джерела з історії Поділля;
9) джерела з історії Волині;
10) джерела з історії Східної Галичини;
11) джерела з історії Закарпаття;
12) джерела з історії Буковини.

Можливо в окрему 13-ту групу слід виділити джерела з української діаспори.

Таблиця 1. **Різновиди класифікації джерел**[60]

Типологія	Типи джерел
За способом кодування та відтворення інформації	Речові
	Словесні (усні та писемні)
	Зображальні
	Звукові (фонічні)
	Поведінкові
	Конвенціональні та ін.
За змістом	Соціально – економічні (господарські)
	Політичні
	Правничі
	Культурологічні
	Релігійні та ін.
За походженням	Особові
	Колективні
	За фондоутворювачем і т. ін.
За хронологічно-географічною ознакою	Історичні епохи, періоди
	Регіони, країни і т. ін.
За формою	Будівлі
	Літописи
	Картини
	Кінофільми і т. ін.

У більшості історичних досліджень застосовується *хронологічно-територіальний* принцип класифікації джерел (наприклад, Галицько-Волинське князівство XII–XIVст., Західноукраїнська народна республіка 1918–1920 рр.).

Різні принципи класифікаціїї подані у підручнику «Історичне джерелознавство» (див. таблицю 1). **Я. С. Калакура** називає ще дві нові групи джерел:

- *поведінкові джерела*, які «фіксують інформацію, що відображає поведінку, дії, вчинки людей, обряди, звичаї, які сприймаються

візуально або відтворюються художніми, поведінковими засобами (весілля, хрестини, похорони, свята врожаю, фестивалі, мітинги, церковні ритуали, спортивні заходи, демонстрації і т. ін.)»[61].

- *конвенціональні джерела* – джерела умовних позначень. Сам автор визначає, що частину цих джерел можна розглядати як писемно-словесні або зображально-графічні[62]. **С. А. Макарчук** вважає, що конвенціональні джерела доречніше було б назвати символічними[63]. Більшість поведінкових джерел, якщо ми правильно зрозуміли Я. С. Калакуру, можна віднести до типу етнографічних джерел, а конвенціональні у нашій класифікації підходять під рубрику інших типів джерел.

Додаткові класифікації окремих типів та видів історичних джерел постійно вводяться до наукового обігу.

На наш погляд прийнятною є *класифікація періодики*:

1) за видавцями: державна, партійна, приватна та ін.;

2) за політико-програмовими ознаками: демократична, ліберальна, консервативна та ін.;

3) за призначенням: жіноча, молодіжна, наукова, селянська та ін.;

4) за місцем видання: центральна, місцева, багатотиражна та ін.;

5) за періодичністю: щоденна, тижнева, місячна та ін.[64].

Таке розмаїття класифікацій може викликати розгубленість в історика-початківця. Кожен науковець обирає ті принципи поділу джерел, які відповідають його теоретичним поглядам та (або) практичним завданням конкретного дослідження. Вибір теми та епохи корелює обрання істориком тієї чи іншої класифікації.

Взагалі поява та використання різних типів та видів джерел було неоднаковим в різні епохи. Так, звичайно ж при вивченні історії первіснообщинного суспільства науковці використовують більше речові (насамперед археологічні), лінгвістичні та етнографічні джерела, які залишилися зі стародавніх часів.

Перші писемні джерела з'явилися на півдні України (у Криму та у Північному Причорномор'ї) у давньогрецьких полісах у середині першого тисячоліття до нашої ери. Перші писемні джерела українського походження не збереглися. Можливо вони з'явилися у кінці VIII ст. н. е., коли на укра-

їнських землях у результаті діяльності християнських місіонерів поширюються глаголиця, а згодом кирилиця. Остання стала основою сучасного українського алфавіту. Перші оригінальні твори східнослов'янських авторів, написані у XII–XIII ст., дійшли до нас у копіях XIV–XV ст.

Різні види писемних джерел також з'являються неодночасно. Так, літописи з'являються у XI ст. разом з хроніками (останні спочатку були іноземного походження). На початку XVIII ст. літописи, хроніки та хронографи зникають навіть у назвах історичних творів. Періодичні та статистичні джерела стають масовими на Україні у XVIII ст.

Перша карта, яка містила назви народів, що заселяли Україну у IV ст. н. е. – римська шляхова карта «Певтінгерова таблиця». Детальні карти України (зокрема польська карта В. Гродецького) були складені у XV–XVI ст. у Західній Європі. Перші відомі карти України вітчизняного походження були створені лише у XVII ст. на підставі топографічних описів.

Фото-, фоно – та кінодокументи з'являються у XIX ст.:

- 1839 р. – дагеротипи (прообрази фотографій) французького художника *Луї Дагера* (1787–1851);
- 1877–1878 рр. – фонограф англійського винахідника *Томаса Едісона* (на Україні став розповсюджуватися на початку XX ст.);
- 1895 р. – сінематограф братів *Луї Жана* (1864–1948) та *Огюста (*1862–1954) *Люм'єр* у Парижі.

У другій половині XX ст. з'являються нові типи історичних джерел: відеокасети та комп'ютерні дискети.

Зрозуміло, що для опису історії держави більше значення мають документальні, а не оповідні писемні джерела, а для аналізу духовної культури – оповідні писемні та зображальні. Проте не слід називати якісь джерела другорядними для певної теми. У працях дослідник має використати найбільшу кількість доступних йому історичних джерел.

Серед студентів побутує думка, що головними для вивчення історичних явищ від раннього середньовіччя і до сучасності є писемні джерела. Принагідно відзначимо, що до писемних джерел відносять рукописні (на пергаменті, бересті, папері, тканині) та друковані книги, а також частину надписів на камені, посуді, архітектурних спорудах та інших предметах. Так, надписи («графіті») на внутрішніх стінах Київської Софії уточнюють

важливі факти з життя давньоруських князів[65]. *Графіті* – стародавні написи та малюнки, зроблені гострими предметами або фарбою на камені, цеглі, кості, дереві та інших твердих матеріалах. Тому частину графіті можна відносити до писемних, а частину до зображальних пам'яток. Найдавніші графіті на українській території – давньогрецькі у Криму.

Вивчення інших типів джерел є необхідним для більш нового дослідження минулого. Так, вивчення речових джерел доповнює картину життя людей, їх побуту, культури, розвитку виробництва.

Речові пам'ятки свідчать також про існування економічних та культурних зв'язків між окремими народами. Значна кількість диргемів у давньоруських скарбах свідчить про активну торгівлю зі східними країнами, а наявність скандинавських монет (частина яких нагадує *срібники* князя *Ярослава Мудрого* (978–1054)) – зі Скандинавією. Наявність у княжих похованнях варязької зброї та одягу підтверджує, що значна частина дружини давньоруських князів IX–X ст. була варязького походження.

В історичній та мистецтвознавчій літературі часто перебільшується візантійський вплив на розвиток давньоруської архітектури. Так, Печерська церква у Києві побудована абхазькими майстрами і за своїми формами подібна до абхазьких церковних споруд XI–XII ст. Києво-Печерський патерик XI ст. вказує, що майстри, які побудували церкву, походили з «обез». Останнє слово довго не могли розшифрувати науковці. Тільки порівняння давньоруської та абхазької архітектури довело, що слово «обез» означає назву країни «Абхазія».

У писемних джерелах вказані 1654–1658 рр. як роки заснування слободи та фортеці Харків. Археологічні розкопи довели існування у ранньому середньовіччі Слов`янського городища – великого селища ремісників та торговців.

Таким чином, речові джерела підтверджують або спростовують дані писемних джерел. Тому для вивчення будь-якої епохи потрібно використовувати всі наявні типи та види джерел, зокрема зображальні джерела, які довгий час навіть не виділяли в окремий тип джерел[66].

Запропонована нами схема видової класифікації історичних джерел є найбільшою з усіх розглянутих класифікацій. Ця класифікація історичних джерел є комбінованою. Спочатку історичні джерела поділя-

ються на групи та типи (підтипи) джерел в залежності від способу та форми кодування історичної інформації. Види та підвиди джерел мають додаткові основи для класифікації: зміст, структура або походження джерел. Принагідно відзначимо, що всі групи джерел є частиною джерельної бази з історії України.

Всі джерела з історії України ми поділяємо на:

1. *Позаісторичні джерела*, які звичайно не є історичними джерелами.

2. *Історичні джерела*, які і є власне об'єктом джерелознавчих досліджень.

Історичні джерела ми поділяємо на 4 групи:

1) *словесні*;

2) *зображальні*;

3) *речові* (не слід плутати речові історичні джерела з речовими позаісторичними);

4) *інші* типи.

Група – сукупність типів історичних джерел, споріднених за способом кодування інформації.

Тип (або підтип) історичних джерел – це сукупність історичних джерел, що мають споріднений спосіб передачі інформації.

Вид (або підвид) історичних джерел – це сукупність історичних джерел, близьких за змістом та/або походженням.

Підвид – сукупність історичних джерел, близьких за формою (або змістом).

В основу нашої класифікації покладені критерії, пов'язані з найбільш суттєвими, основними ознаками джерел. Так, словесні (вербальні) джерела об'єднують усні, лінгвістичні, писемні джерела. Для всіх трьох типів головною ознакою виступає слово в усній, письмовій чи іншій формі. Носіями інформації словесних джерел виступають фольклор (усні), пам'ятки мови (лінгвістичні), писемні пам'ятки. Головна особливість зображальних джерел полягає у тому, що історична інформація в них збережена у формі різноманітних зображень. Носіями інформації у речових джерелах виступають різні матеріальні речі та предмети. До інших типів історичних джерел ми віднесли етнографічні матеріали, фонодокументи та електронні (комп'ютерні) носії інформації. Всі інші під-

креслені назви історичних джерел ми відносимо до підтипів (див. схему №6). Підвиди окремих видів джерел подані у схемі №6 нижче видів.

Традиція радянських джерелознавців виділяти на той час порівняно нові види джерел (фоно-, фото- та кінодокументи) в окрему групу є маловиправданою. Фото- та кінодокументи можна віднести до зображальних джерел, а фоно-документи (як і етнографічні) до інших типів джерел, так як вони мають особливий спосіб кодування інформації. Останнім часом етнографічні джерела часто записують не тільки на папері, а й на кіно- та відеоплівці. Проте у даному випадку більш важливою є суть історичної інформації (побутова та обрядова поведінка людей), а не один з способів її відтворення.

Частина сучасних джерелознавців замість етнографічних виділяють поведінкові джерела, до яких відносять звичаї, традиції, забобони, обряди, побутові норми поведінки. На нашу думку перечислене є об'єктом досліджень етнографів. Ми продовжуємо називати їх етнографічними. Етнографічні джерела можуть бути представлені у формі писемного джерела, фоно-, фото-, кіно- чи відео- документу, речової пам`ятки. У данному випадку головним, на наш погляд, виступає зміст, а не форма історичного джерела.

Деякі науковці (у тому числі І. Л. Шерман) вважали фольклор частиною етнографічних джерел. Але фольклор, будучи близький за змістом до етнографічних джерел, за способом відтворення інформації (класифікаційна ознака типу джерел) є словесним (вербальним) типом інформації.

Запропонована нами схема видової класифікації історичних джерел містить деякі дискусійні моменти. Складності класифікації деяких видів джерел об'єктивно обумовлені різними підходами до їх типологізації в залежності від того, яка властивість чи специфічна риса джерела взята за основну. Так, в залежності від завдань дослідження окремих сторін монет останні можна розглядати як речові, зображальні та словесні. Епіграфічні джерела, тобто надписи на твердих предметах, часто відносять до вербальних джерел. Між тим ці надписи часто виступають не у формі слів, а у формі малюнків. Тому ці зображення, як до речі, і зображення на монетах, бонах, медалях, печатках можна віднести

до зображальних джерел, а не до речових. У цьому ракурсі виглядає логічним підхід С. Ф. Павленко, яка окремо аналізує зображальний аспект книжок, бонів, кінофотовідеодокументів[67]. Зображальні джерела є, як правило, речовими за формою. Але у данному випадку головне – зображальний спосіб передачі джерельної інформації.

У літературі до цього часу дискутується питання: до якої групи джерел (наукових праць чи творів історичного характеру) відносити середньовічні твори (літописи, хронографи, історичні повісті та сказанія). На нашу думку оповідна література історичного характеру XI–XVII ст. не мала головних ознак наукових знань. Тому їх не можна віднести до наукових праць. Наукові праці використовуються як джерела, а не як література в основному для тем, пов`язаних з історією розвитку наук, насамперед історичних. Досить часто публіцистичні нариси, критико-бібліографічні замітки друкувалися у формі маленьких журналістських нарисів.

Науковець при роботі з джерелами у кожному конкретному випадку застосовує ту класифікацію, яка найбільш зручна (на його думку) для використання. Також повністю погоджуємося з В. І. Вороновим, який зазначав, що «кожна типологічна класифікація не може бути вичерпною, оскільки щоразу окремі класи джерел не знаходять у ній свого чіткого місця, утворюючи проміжні, змішані або комплексні групи джерел»[68].

Наша схема видової класифікації є лише одним з варіантів відповіді на дискусійну проблему класифікації історичних джерел.

Література:

1. *Ковальский Н. П.* Проблемы классификации письменных исторических источников в современной советской историографии//Тез. докл. IV Всесоюз. конф., Днепропетровск, 31 окт. – 2 нояб. 1983 г. – Москва, 1983. – С. 21; *Ковальский Н. П., Кулаковский П. М.* Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения//Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 12.

2. *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. 1. – Москва-Ленинград, 1962. – С. 41–43, 107–125.
3. *Шлёцер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличённые, переведённые и объяснённые А.Л. Шлёцером. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1809. – С. 89–114.
4. Див. детальніше: *Пушкарёв Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – Москва, 1975. – С. 137–150.
5. *Антонович В. Б.* Курс лекцій з джерелознавства: 1880–1881: Історія України в університетських лекціях. – К., 1995. – С. 17.
6. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1891. – С. 38.
7. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т. 2. – Кн. 1. – К., 1908. – С. IV–IX.
8. *Данилевич В.Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. – К., 1914. – С. 2.
9. Там само.
10. *Ключевский В.О.* Сочинения. – Т. 6: Специальные курсы. – Москва, 1959. – С. 479.
11. *Платонов С. Ф.* Обзор источников русской истории летописного типа. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 1–3.
12. *Сеньобос Ш.* Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902. – С. 15–16; *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 50.
13. *Голубовский П.В.* Материалы русской истории и отношение к ним в разное время//Ист. вестник. – 1902. – №12. – С. 1007–1011.
14. *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. – Санкт-Петербург, 1899. – С.70–90.
15. *Хвостов М.М.* Лекции по методологии и философии истории. – Казань, 1913. – С. 94–96.
16. *Кареев Н.И.* Теория исторического знания. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 94–95.
17. *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. – Санкт-Петербург, 1913. – Вып. II. – С. 381–385.

18. Там само. – С. 383–385.
19. *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. – Вып. I. – Москва, 1962. – С. 8.
20. Там само. – С. 8.
21. Там само. – С. 8–9.
22. *Пичета В.И.* Введение в русскую историю. – Москва, 1922. – С. 5–6.
23. *Быковский С. Н.* Методика исторического исследования. – Ленинград, 1931. – С. 33.
24. *Ковальский Н.П., Кулаковский П.М.* Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения. – С. 8.
25. *Саар Г.П.* Источники и методы исторического исследования. – Баку, 1930. – С. 21.
26. Див.: *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С. 36.
27. *Каштанов С. М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения//Ист. архив. – 1962. – №4. – С. 109.
28. *Пушкарёв Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – С. 188–191.
29. Там само. – С. 194–204.
30. Там само. – С. 191.
31. *Пронштейн А.П.* Методика источниковедческого исследования. – Ростов-на-Дону, 1976. – С. 45.
32. *Пушкарёв Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – С. 225–229.
33. *Стрельский В.И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С. 73.
34. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1981. – С. 12.
35. Методология истории. – Минск, 1996. – С. 85.
36. *Ковальченко И.Д.* и др. Источниковедение истории СССР. – С. 12.
37. Там само.
38. Там само.
39. *Шмидт С. О.* О классификации исторических источников// Вспомогательные исторические дисциплины. – Т.XVI. – Ленинград, 1985. – С. 21–22.

40. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – Москва, 1973. – С. 36.
41. Там само. – С. 37.
42. Цит. за кн.: *Иванов Г. М.* Исторический источник и историческое познание. – С. 65.
43. *Надеждин Н. И.* Опыт исторической географии русского мира//Библиотека для чтения. – 1837. – Т. XXII. – С.27.
44. *Бузескул В. П.* Введение в историю Греции. – Петроград,1915. – С. 2.
45. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Вып. II. – С. 368–369.
46. *Саар Г. П.* Источники и методы исторического исследования. – С. 14.
47. *Амальрик А. С.* , *Монгайт А. Л.* Что такое археология. – Москва, 1957. – С. 34
48. *Шмидт С. О.* Источниковедение в кругу других научных дисциплин (Постановка вопроса) //Актуальные проблемы источниковедения и специальные исторические дисциплины. – Москва, 1983. – С. 6–7.
49. *Крип'якевич І. П.* Нарис методики історичних досліджень//Укр. іст. журн. – 1967. – № 2. – С. 102.
50. Там само. – С. 103.
51. *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – С. 34.
52. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. – К., 1958. – С. 18.
53. Там само.
54. Там само.
55. *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – С. 69.
56. Там само.
57. *Пронштейн А. П.* Методика исторического источниковедения. – С. 50.
58. *Стрельський В.І.* Джерелознавство історії СРСР. – С. 18.
59. Там само.
60. Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 96–97.
61. Там само. – С. 102.
62. Там само. – С. 103.

63. *Макарчук С.* Рец. на кн.: Історичне джерелознавство//Укр. іст. журн. – 2004. – №2. – С. 149.
64. Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 120–121.
65. *Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966 та ін.
66. *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – С. 26–28.
67. Історичне джерелознавство. – С. 243–294.
68. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 14.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. В чому, на вашу думку, полягає головна складність класифікації джерел?
2. Перелічіть класифікації джерел українських вчених дореволюційного періоду.
3. Які класифікації джерел західноєвропейських джерелознавців ви знаєте?
4. Перелічіть класифікації джерел російських вчених дореволюційного періоду.
5. Які класифікації джерел радянських джерелознавців ви знаєте?
6. Яка різниця між поняттями: група, тип, вид, підвид історичних джерел?
7. Які головні групи історичних джерел ви знаєте?
8. Перелічіть головні види та підвиди фольклорних джерел.
9. Дайте характеристику головних типів та видів зображальних джерел.
10. Перелічіть головні види та підвиди лінгвістичних джерел.
11. Дайте характеристику головних типів та видів речових джерел.
12. Перелічіть головні види та підвиди писемних джерел.
13. Які види історичних джерел можна віднести до групи інших типів джерел?

§ 5.
Критика історичних джерел

Перші ідеї щодо критики історичних джерел розроблялися італьянськими гуманістами **Франческо Петрича (Патричи)** (1529–1597) та **Лоренцо Валла** (1407–1457), а пізніше французькими вченими (**Жан Боден** та просвітителі).

У першій чверті XVIII ст. відомий російський діяч, інженер та історик В.М. Татіщев обґрунтував необхідність критики джерел. Так, **В.М. Татіщев** писав, що до свідоцтв стародавніх авторів історик повинен відноситися критично, «щоб байок за істину… не прийняти»[1]. Історик вважав, що вчений повинен мати «здоровий глузд», для того, щоб відкинути будь-які вигадки, що зустрічаються у давньоруських пам`ятках з трьох причин: незнання деталей подій, «страсть», «страх»[2].

Незалежно від щойно перечислених дослідників генеральний підканцелярист Війська Запорізького **С.В. Величко** у передмові до свого літопису висловив ряд ідей щодо критики джерел.

Певний внесок у розробку теорії критики джерел внесли відомі науковці XVIII ст. Російської імперії **І.М. Болтін**[3] та **А.Л. Шльоцер**.

А.Л. Шльоцер визначив три етапи роботи з писемними джерелами:

1) *нижча (мала) критика («критика слів»)* – встановлення авторського тексту, доповнень та змін, що внесли продовжувачі та переписувачі тексту;

2) *граматичне, лексичне та історичне тлумачення тексту* – встановлення того, що насправді хотів сказати автор;

3) *вища критика («критика справ»)* – оцінка правдивості викладених у літописі подій. В іншому місті вчений виділяє два етапи роботи з джерелами[4].

У XIX ст. українські, російські та західноєвропейські вчені продовжували розробляти методи критики джерел (її часто ще називали історичною критикою, термін «джерелознавча критика» з᾽являється на рубежі XIX–XX ст.).

Скептики поділяли критику джерел на археологічну (пояснення слів та термінів), дипломатичну (сам текстологічний аналіз), графічну (дослідження зовнішніх ознак писемних джерел) та історичну (правдивість викладених у джерелі історичних фактів «духові часу» їх створення).

Інші історики виділяли нижчу (філологічну) та вищу (історичну) критику, вкладаючи у ці терміни різний зміст.

В. О. Ключевський поділяв джерелознавчу критику на два головні етапи:

1) *філологічна критика*, яка спрямована на встановлення справжнього тексту пам`ятки;

2) *історична критика*, яка оцінює відхилення авторської думки від дійсності[5].

В. О. Ключевський (як й інші історики того часу) вважав, що для залишків минулого необхідно довести їх справжність. Для переказів необхідна як зовнішня (критика текстів) так і внутрішня (критика змісту).

Афоризмом стала фраза В. О. Ключевського з тексту його лекції з джерелознавства: «Історична критика – це або критика текстів, що передають історичні факти, або критика фактів, які відтворюють тексти»[6].

У записній книжці В. О. Ключевського за 1893 рік записана фраза, яку сьогодні цитують постійно: «Тріумф історичної критики – у тому, що говорять люди певної доби, підслухати те, про що вони мовчать»[7].

Менш відомі слова українського історика **В. Ю. Данилевича**: «Історик повинен володіти великими знаннями, здоровим глуздом та обережністю, з часом на допомогу прийде досвідченість…Історик має бути насамперед скептиком»[8].

У джерелознавчій критиці київський джерелознавець **В. С. Іконников**, як і В. О. Ключевський, виділяв два рівні:

1) нижчий – *дипломатична (зовнішня) критика*;

2) вищий – *текстологічна (внутрішня) критика*[9].

Д. І. Багалій вважав, що поділ джерелознавчої критики на вищу та нижчу є недостатнім. Вчений виділяв такі два види критики: 1) критика свідоцтв або *критика формальна*; 2) критика фактів або *критика реальна*[10].

Завдяки російським перекладам книг Е. Бернгейма, Ш.В. Ланглуа, Ш. Сеньобоса у національному джерелознавстві приймається поділ наукової критики джерел на два етапи: зовнішня та внутрішня критика. **Ш.В. Ланглуа** та **Ш. Сеньобос** обгрунтували необхідність двох етапів наукової критики будь-яких джерел:

1) *зовнішня критика* – аналіз зовнішніх особливостей джерела (папір, форма, особливості мови тощо);

2) *внутрішня критика* – аналіз шляхом аналогії правдивості викладених історичних фактів[11].

Е. Бернгейм так формулював «фундаментальне завдання історичної критики: встановлювати факти, якщо вони є, на основі більш повного знання та більш ретельної оцінки матеріалу, визволивши факти від різних неясностей та спотворень, що сприйняті ними у процесі передачі»[12].

Єдиний науковець, який виступив на початку XX ст. проти такого поділу, був **О. С. Лаппо-Данилевський**. Він розрізняв «критику, яка встановлює науково-історичну цінність джерела, та критику, яка встановлює науково-історичну цінність свідоцтв джерела про факт»[13].

Визнаючи в основному зовнішню та внутрішню критику як два етапи наукової критики джерел, вчений виділив ще два види критики: моральна та естетична. Критеріями трьох видів історичної критики О. С. Лаппо-Данилевський назвав відповідно *істину* (для наукової критики), *добро* (для моральної критики), *красу* (для естетичної критики) [14].

У лекційному курсі з дипломатики приватних актів О. С. Лаппо-Данилевський не тільки визначив головні правила та прийоми опрацювання актових джерел, а й висунув концепцію трьох видів критики актових джерел:

1) історична критика – визначення місця, часу написання, його автентичності;

2) *дипломатична критика* – аналіз змісту актового джерела за допомогою граматичного та символічно-аналітичного методів;

3) *юридична критика* – виділення та аналіз юридичних норм та угод, покладених в основу джерела[15].

Головним завданням історичної критики він вважав встановлення відповідності свідчень джерела «законам свідомості» або «законам природи». Вчений продовжив далі розробляти проблеми герменевтики, тобто тлумачення текстів історичних джерел.

О. С. Лаппо-Данилевський обґрунтував чотири методи тлумачення:

1) *психологічний* (головний, тому що в тлумаченні тексту головне – проникнення у психологію автора);

2) *технічний*;

3) *типизуючий*;

4) *індивідуалізуючий*[16].

О. С. Лаппо-Данилевський уточнив деякі терміни. Залишки культури означали для нього залишки досліджуваних фактів (в основному архітектурні пам'ятки, звичаї, юридичні документи). В історичних переказах містяться не залишки фактів минулого, а перекази про них[17].

Вивчення історичних джерел за двома етапами (зовнішня та внутрішня критика) стало науковою традицією і в радянському джерелознавстві. Про це писав **В. І. Стрельський**: «Завдання полягає не в механічному успадкуванні досягнень буржуазного джерелознавства, а в їх критичній переробці, в подальшій розробці змісту зовнішьої та внутрішньої критики джерел, у внесенні деяких принципово нових моментів у розроблені буржуазною наукою прийоми критики джерел»[18].

Водночас ще у радянському джерелознавстві було запропоновано відмовитися від внутрішньої та зовнішньої критики і поділяти джерелознавчу критику на аналітичну та синтетичну. Вперше ця ідея була висловлена С. М. Биковським у 1931 році. **С. М. Биковський** поділяв аналітичну критику на формальну аналітичну та текстуальну аналітичну. За допомогою *формальної аналітичної критики* встановлюється або перевіряється час та місце виникнення документу, його справжність, соціальне середовище, в якому він з`явився, тощо[19]. *Текстуальна аналітична критика* досліджує текст джерела: його зміст, стиль, редагу-

вання, тайнописи, формуляр тощо[20]. Вчений вважав, що об`єктом *синтетичної критики* є «цілі групи історичних джерел», а її головним завданням – «співставлення самих фактів, які повідомляються різними джерелами»[21].

Значний внесок в розробку концепції аналітичної та синтетичної критики джерел зробили у 1960–1980-х роках О. М. Медушевська, С. М. Каштанов, О. О. Курносов та М. Я. Варшавчик.

О. М. Медушевська доводила необхідність етапу синтетичної критики джерел таким чином: «Розуміння джерела в цілому, яке досягається попереднім аналізом його частин, його оцінка, більш глибоке розуміння джерела як історіографічного, ідеологічного, психологічного явища свого часу, виявлення його зв`язків з іншими джерелами – ось зміст цієї стадії роботи. Робота джерелознавця відбувається за спіраллю – від загального ознайомлення з джерелом, його текстом, походженням, авторством, історією створення до детального аналізу змісту, а потім, на більш високому рівні, знову до оцінки змісту та значення джерела в цілому»[22].

С. М. Каштанов та **О. О. Курносов** під синтетичною критикою розуміли «характеристику всього комплексу типів, родів, видів та різновидів джерел певної епохи, як фактів історії, в їх природньому зв`язку та обумовленості»[23].

Найбільш детально та глибоко завдання та прийоми аналітичної та синтетичної критики як етапів та видів джерелознавчої критики розробляв київський науковець **М. Я. Варшавчик**. Він наголошував, що ще Ш.В. Ланглуа та Ш. Сеньобос поділяли всю роботу історика на два етапи: аналітичний та синтетичний. «Під аналізом джерел розумівся джерелознавчий етап, під синтезом – власне історична побудова, тобто наступна дослідницька робота історика. Інакше: джерелознавство зводилося лише до аналізу джерел та начисто заперечувалась його спроможність до синтезу, узагальнення»[24]. М. Я. Варшавчик логічно та переконливо обгрунтував наявність окремих підетапів аналітичної та синтетичної критики[25].

В останні десятиріччя частина науковців підтримує новий поділ джерелознавчої критики на аналітичну та синтетичну[26], а інша частина продовжує виділяти в якості головних етапів зовнішню та внутрішню

критику[27]. **В. І. Стрельський** та **О.П. Пронштейн** намагалися узгодити два, здавалося такі протилежні, підходи. Вони вважають, що обидва підходи підкреслюють різні аспекти джерелознавчих дослідів: методи та завдання[28].

Деякі науковці виділяють ще два види критики джерел: логічну та фактичну. Під *критикою логічною* **В. О. Котигоренко** розуміє «вид джерелознавчої критики, яка полягає у перевірці достовірності джерела шляхом співставлення вміщеній в ньому інформації з об`єктивною логікою розвитку історичних подій (а не з даними іншого джерела)»[29].

«*Фактична критика*, – на думку того ж автора, – основний вид джерелознавчої критики, який передбачає перевірку повноти і достовірності джерела шляхом співставленя його з іншими джерелами, тобто через порівняння фактичної інформації одного джерела з фактичною інформацією інших»[30].

У данному випадку такий поділ джерелознавчої критики навряд чи можна визнати основним. Так, **І. Н. Войцехівська** вважає логічну критику досить умовною, виділяючи в якості етапів джерелознавчої критики аналітичний та синтетичний[31]. На нашу думку фактична та логічна критика – лише підетапи внутрішньої (або синтетичної) критики. В даному випадку вирішується одне завдання – оцінка достовірності та повноти джерельної інформації.

Таким чином, більшість відомих джерелознавців під зовнішньою критикою розуміли встановлення часу та місця виникнення джерела, виявлення особистості автора, встановлення обставин виникнення джерела, оцінка його справжньості, виділення з тексту більш пізніх виправлень (авторських, цензурних, редакторських), розшифровка неясних місць, термінів, встановлення та виправлення помилок у тексті, аналіз зовнішніх ознак джерела. Під внутрішньою критикою більшість науковців розуміли аналіз змісту джерела, встановлення достовірності та цінності джерельної інформації.

Між тим, на наш погляд терміни «зовнішня критика» та «внутрішня критика» не охоплюють повністю все коло завдань критики джерел. Завдання зовнішньої та внутрішньої критики більш пов`язані між собою, ніж це здається на перший погляд. Так, наприклад, встановлення

особистості автора або виділення авторських редакцій (зовнішня критика) неможливо відокремити від дослідження світогляду автора (внутрішня критика). Поняття внутрішня та зовнішня критика відносяться до писемних джерел, а історики повинні використовувати весь комплекс джерел. Тому, на наш погляд, джерелознавцям краще використовувати для визначення двох головних етапів терміни «аналітична критика» та «синтетична критика».

Перший етап джерелознавчої критики передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

1) виявлення джерел;
2) попередній відбір джерел;
3) класифікація, систематизація та групування джерел;
4) вибір методів та прийомів вивчення;
5) *текстологічна критика* джерела:

а) встановлення тексту джерела (основного чи первинного тексту та доповнень до нього);

б) встановлення походження джерела (питання авторства, місця, часу, обставин та мети створення джерела, оцінка його автентичності);

6) аналіз повноти та достовірності викладених у джерелі фактів та оцінок, тобто одержання цільової історичної інформації;

Джерелознавчий синтез передбачає:

а) виявлення звязків джерел, співставлення джерел за ступенем їх достовірності та повноти, співвідношення між самими джерелами;

б) створення комплексу джерел, які дозволяють з великою повнотою та достовірністю дослідити історичні події;

в) встановлення всієї суми наукових фактів, які відносяться до теми дослідження, визначення фактів, яких бракує для повноти картини.

Початковим етапом будь-якого історичного дослідження є виявлення історичних джерел. Чим повніше та добросовісніше науковець підійде до пошуку джерел, тим глибше він зможе вивчити досліджувану тему.

Існують *загальні правила джерелознавчої евристики*:

1. Пошук джерел слід розпочинати з надрукованих, а потім з архівних джерел. В нагоді для науковця стануть біобібліографічні словни-

ки та бібліографічні покажчики, систематичні та спеціальні бібліотечні, музейні та архівні каталоги, путівники тощо.

2. У випадку, коли історичне джерело повністю та правильно опубліковано, слід посилатися на публікацію, а не на архів.

Досить часто молоді науковці «відкривають Америку»: знаходять в архівах, музеях, приватних зібраннях джерела, які були введені до наукового обігу раніше, і оголошуть про нові носії історичної інформації. Наукова етика вимагає у випадку, коли документи були використані та (або) надруковані раніше, обовязково вказати перші публікації (за винятком, коли попереднє використання джерела було сфальсифіковане або неповне за певних суб`єктивних та об`єктивних обставин).

Для науковця більшу цінність мають наукові видання джерел, ніж їх літературні переклади (наприклад давньоруських літописів та воїнських повістей). Факсимільні видання краще відтворюють текст оригіналу, ніж літературні переклади.

3. Використання найбільшої кількості джерел з досліджуваної теми. На Україні тільки у 665 архівах зберігається більше 50 мільонів справ. Джерела з багатьох тем зберігаються як у різних архівах України, так і в архівах інших держав. Так, наприклад, особисті фонди Н. Д. Полонської-Василенко зберігаються у Києві (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України) та Мюнхені.

4. Після встановлення приблизного обсягу джерельної бази необхідно відібрати ті джерела (або групи джерел), які забезпечують повноту картини минулого. Одночасно вчений встановлює співвідношення між різними видами історичних джерел, класифікує джерела та об`єднує їх у різні групи.

Автор визначається у виборі методів та прийомів дослідження джерел, орієнтуючись на власне группування джерел.

Для джерел (особливо рукописів) важливе значення має вивчення зовнішніх ознак: дослідження паперу та водяних знаків на ньому, гербових марок, печаток, маргіналій тощо.

Важливим завданням будь-якого історика є вивчення історії тексту джерела, етапів його розвитку, обставин виникнення та змін. Ще **О. С. Лаппо-Данилевський** писав: «Критика тексту, за своєю сутністю,

вивчає його історію… з метою відновити у справжньому виді зіпсоване його читання»[32].

На необхідність вивчення обставин виникнення та розвитку джерел вказував **Д. С. Ліхачов**: «На всьому шляху історії тексту твору стоять люди з їх інтересами, світоглядом, уявленнями, уподобаннями, слабими та сильними сторонами, навиками письма та читання, особливостями пам`яті, загального розвитку, освіти. З цих людей найбільш важливий для нас (якщо він, звичайно, є) автор, але значення мають і редактор, і замовники, і переписувачі, і читачі, які також впливають на долю тексту, а за цими людьми стоять у свою чергу люди та люди: все суспільство справляє свій помітний та непомітний вплив на долю пам`ятки… Завдання текстолога полягає в тому, щоб по можливості в усіх деталях відтворити хід роботи автора над твором…«[33].

Кожний вид писемних джерел має свої етапи розвитку.

Д. С. Ліхачов виділяв такі види або етапи обробки давньоруських літописів їх авторами та переписувачами:

1) первинний літопис;

2) звід та звід зводів – зведення первинного матеріалу літопису;

3) редакція та ізвод – створення різних варіантів однієї памятки, її переробка та продовження в нових умовах з доповненням нових матеріалів;

4) копія або список, що є результатом переписування оригіналу[34].

Актові матеріали мають такі етапи:

1) створення закону чи підзаконного акту;

2) процес його прийняття або затвердження;

3) час його юридичної дії;

4) скасування дії закону чи підзаконного акту, продовження вивчення його як правової пам`ятки істориками держави та права.

Вивчення історії тексту писемного джерела в ідеалі повинно завершитися науковою реконструкцією, тобто відновленням утраченого первинного тексту (архетипу або протографу). Радянський історик **М. Д. Присьолков** шляхом вивчення більш пізніх варіантів відновив втрачений текст Троїцького літопису початку XV ст., який згорів під час московської пожежі 1812 року[35].

З введенням у Російській імперії у 1826 році цензури необхідно також враховувати під час аналізу джерел XIX–XX ст. можливі виправлення цензорів (якщо джерело готувалося до друку або було надруковано).

Важливим для науковця є встановлення часу виникнення джерела. Якщо не встановлено час виникнення джерела, то останнє мало придатне або взагалі не придатне для наукового використання. Визначення дати джерела важливе для правильної оцінки пам`ятки як джерела (чи можливо нею користуватися як джерелом), для визначення його фактичної цінності (виклад подій однією і тією ж особою відрізняється у часі: зразу ж після події або через багато років).

У більшості випадків історичні джерела мають більш-менш точні дати (дати біля штампу чи підпису, поштовий штемпель на конверті, водяні знаки та інші зовнішні ознаки документу, папір, чорнило тощо). Інколи дату можна встановити за іншим документом, який має точну дату (лист-відповідь), або якщо згадуються відомі історичні події. Певне значення мають літературний стиль джерела та його словниковий запас.

Так, наприклад, у писемних джерелах до 1860-х років не зустрічається слово «інтелігенція», яке вперше став використовувати відомий російський журналіст *Петро Дмитрович Боборикін* (1836–1921). Поява цього слова у недатованому листі вказує на більш пізній період.

Ще один приклад. У *Воскресенському літописі* згадуються живими великий литовський князь *Сигізмунд I* (1467–1548), який правив до 8 жовтня 1544 року, та діючий митрополит *Макарій* (1482–1563), який став головою митрополії 19 березня 1542 року. Таким чином Воскресенський літопис був написаний між 19 березня 1542 р. та 8 жовтня 1544 р[36].

Важливим є також визначення місця виникнення джерела. На більшості документів як офіційного, так і особистого походження місце складання або прийняття документу, як правило, вказано: у тексті, на штампі, на бланку тощо. Так, про місце складання офіційних документів можна дізнатися з назви установи або посади (Харківська міська дума, Київський генерал-губернатор). У випадку, коли у назві установи чи посади немає географічної вказівки (Канцелярія Війська Запорізького, Сенат, штаб фронту), за допомогою довідкової літератури можна,

як правило точно, визначити місце знаходження конкретної установи в певний період. Так, уряд Гетьманської держави, що мала офіційну назву Військо Запорізьке, протягом другої половини XVII–XVIII ст. перебував, як правило, у столицях: Чигирин (1649–1660), Гадяч (1663–1668), Батурін (1669–1708, 1750–1764), Глухів (1708–1722, 1727–1734).

Для визначення місця складання особистих документів використовують біографічні дані про автора.

Для вивчення будь-якого джерела важливим також є атрибуція, тобто встановлення особистості автора. Значна кількість писемних джерел (літописи, хронографи, житія святих, журнальні та газетні статті, різні звіти) не мають підписів взагалі або підписані псевдонімами чи від імені інших осіб. Так, невідомий автор «Історії Русів» поставив на титульному листі свого рукопису ім`я відомого церковного діяча архієпископа *Георгія Кониського*.

За даними російського академіка *Миколи Константиновича Нікольського* (1863–1936) з 11 580 списків творів давньоруських авторів – 2 360 – анонімні[37]. Труднощі атрибуції давньоруських пам`яток обумовлені зокрема і тим, що у більшості випадків вони не підписувалися авторами. У розпорядженні науковців немає автографів (власноручних підписів чи надписів), тим більше справжніх рукописів навіть відомих нам авторів. Давньоруські пам`ятки – це, як правило, колективні твори (компіляції, нові літературні обробки попередніх творів) [38].

Інколи анонімний автор подає про себе відомості, які допомагають розкрити його прізвище (знайомство з відомими діячами, заняття, службове становище, згадка про події, в яких він брав участь тощо). Тому більшість дослідників літопису Самовидця вважають, що під прізвиськом Самовидець писав підскарбій Війська Запорізького *Роман Ракушка-Романовський* (1623–1703).

Визначення особи автора особистих джерел (спогадів, листа, щоденника тощо) завжди має вирішальне значення для більш глибокого розуміння та правильної оцінки джерел та викладених у них фактів. Кожна людина має свої мовні та стилістичні особливості (певні літературні форми, специфічні звороти мови, синтаксичні конструкції), політичні та релігійні погляди. Шляхом порівняльного вивчення підписа-

них та анонімних творів висловлюється припущення про їх належність до пера одного автора.

Під час дослідження джерел слід уникати модернізації минулого. Видатний радянський джерелознавець С. О. Шмідт писав про сучасні спроби модернізації історичної інформації так: «зміст джерел оголошується вигадкою, а людей, які відділені від нас століттями, підозрюють у таких знаннях у галузі історії, лінгвістики, приписують їм такі прийоми джерелознавчого аналізу, які тільки нещодавно стали здобутком науки. Не приймаються до уваги і відмінності уявлень про авторську творчість (і відповідно про авторське право), які характерні для людей різних епох» [39].

Залишається, на жаль, поширеною практика використання новітніх термінів для характеристики джерельної інформації. Практична діяльність, рівень знань людей минулих епох обумовили особливості мови тих часів (стиль, термінологія тощо). Тому потрібно враховувати особливості світогляду і мови творця джерела та його сучасників.

Авторство офіційних документів незрідка має тільки формальне значення, так як часто фактичним автором документу був простий чиновник, а формальним автором – керівник організації, який і підписав документ. Проте інколи діловодні документи повністю складалися, доповнювалися чи виправлялися керівником. Так, на більшості документів, підписаних імператором *Миколою I* (1796–1855), є зроблені його рукою доповнення чи виправлення. Микола I особисто спостерігав за слідством у справах таємних політичних товариств (у тому числі декабристів та кирило-мефодіївців) та своїми вказівками зробив більш жорстокими покарання для революціонерів.

Необхідною умовою всебічного висвітлення історичного джерела є правильне вивчення обставин появи джерела (аналіз історичної обстановки, з`ясування мотивів та причин його створення). Так, до судово-слідчих документів сталінського періоду слід підходити вкрай обережно, знаючи якими методами вибивалися свідчення у «ворогів народу».

На всіх етапах визначається цінність джерел за такими критеріями:

1) **автентичність** джерела – справжність джерела, як дійсного свідчення чи підробки викладеної в ньому історичної інформації;

2) **вірогідність** джерела – ступень відповідності свідчень джерела реальним історичним фактам, які у них описані. Вже неодноразово підкреслювалося, що історичні події часто фіксуються у джерелах неадекватно, тенденційно, вибірково. Так, незрідка у мемуарах частина подій замовчується, інша частина – перекручується. Завдання дослідника – вилучити достовірну інформацію навіть з джерела, визнаного маловірогдіним;

3) **повнота** джерела – рівень відбиття в тексті джерела суттєвих сторін історичних фактів (подій та явищ);

4) **інформаційна новизна** – наявність нової інформації, відсутньої у джерелах, вже введених до наукового обігу;

5) **репрезентативність** – властивість джерела (чи всієї джерельної бази з обраної теми) правильно відображати історичні факти в цілому. Під час оцінки репрезентативності повинно враховуватись системність, повноту, точність та доказовість викладених історичних фактів.

Вирішення питання про справжність джерела, виявлення підлогів та підробок має велике значення для оцінки цінності та справжньості джерельної інформації. Але, знаючи мотиви та прийоми фальсифікації джерел, науковець може не тільки довести фальсифікації, а й знайти достовірні факти. Від прямих фальсифікацій слід відрізняти ненавмисні помилки автора (автора ввели в оману або він сам щиро помилявся).

Після встановлення основного тексту (без більш пізніх авторських, редакторських та цензурних виправлень, помилок переписувачів та працівників типографій) необхідно розшифрувати неясні терміни, скорочення слів, умовні позначення. Так, багато слів у давнину мало інший зміст. У лекціях *В. О. Ключевського* «Терминология русской истории» розшифровані найбільш вживані у давньоруських пам`ятках слова: погост – село з церквою, пеназі – металеві гроші, отрок – молодший дружинник, кмет (кметь) – князівський дружинник, ябетник – князівський слуга та інші[40]. Деякі слова у давнину мали інше значення: рік – час, похід – військо, живіт – життя, доброта – красота, надлишок – залишок, демагог – улюбленець народу, голова – вбита людина, правда – суд, анекдот – розповідь на історичну тематику тощо.

До цього часу незакінчена суперечка істориків та лінгвістів, які намагаються правильно розбити на слова текст 26 статті Короткої Правди та 16 статті Розширеної правди. У цих статтях встановлений штраф за вбивство «смерда і холопа» або «смерда холопа»[41]. У першому варіанті смерд і холоп опинялися на одному рівні, у другому – вільний общинник міг мати рабів.

Для оцінки повноти та достовірності викладених у джерелі історичних фактів необхідно враховувати дані про автора: його соціальне походження та службове становище, його політичні та релігійні погляди, особиста зацікавленість автора у фіксації лише окремих подій, здатність автора спостерігати, аналізувати та описувати факти, спонукальні мотиви та зовнішні впливи. Нарешті слід враховувати чи був автор свідком описуваних подій. **Д. С. Ліхачов** підкреслював вплив різних суб`єктивних факторів на зміст джерельної інформації: «потрібно ясно уявляти собі авторів, редакторів, переписувачів, їх світогляд, їх психологію, яка створюється історичною дійсністю. Необхідно враховувати вимоги «канцелярій», де ці тексти створювалися чи перероблялися, вимоги замовників (коли вони були), можливі протиріччя між замовником та виконавцем – протиріччя, які створюється самим світоглядом виконавця, його політичними ідеями та несвідомими прагненнями»[42].

Французький історик **М. Блок** підкреслював необхідність виявлення в історичних джерелах двох пластів інформації – навмисної (відкритої) і ненавмисної (закритої): «навіть у явно навмисних свідоцтвах нашу увагу зараз переважно привертає вже не те, що сказано у тексті навмисно. Ми більш охоче хапаємося за те, що автор дає нам зрозуміти, сам того не бажаючи. Що для нас найбільш повчальне у Сен-Сімона? Його нерідко перекручені повідомлення про події того часу? Або ж дивовижно яскраве світло, що проливається «Мемуарами» на напрям думок вельможі при дворі «короля-сонця»? Серед житій святих раннього Середньовіччя щонайменше три чверті не подають нам ніяких серйозних відомостей про благочестивих осіб, життя яких вони мусять зображати. Але пошукаємо там вказівок щодо особливого способу життя або мислення в епоху, коли вони були написані; на те, що агіограф зовсім не збирався нам повідомляти, і житія будуть для нас неоціненні»[43].

Автори житій ченців Печерського монастиря у Києві намагалися розказати лише про біографії та богоугодні діяння монахів. Проте у *Києво-Печерському патерику* міститься важлива інформація про господарську діяльність монастиря, про ставлення до нього князів та простого населення, про спробу залучити до будівництва монастиря іноземців, зокрема будівельників з Абхазії («обези») та з Болгарії чи Візантії («греци»). Написання житій також відрізняється від інших давньоруських пам`яток. Всі житія написані «з гласу Божого», після тривалих постів та молитов. Головний сюжет житій – боротьба з бісами, які з`являються в образі ченців та Ісуса Христа.

Аналіз окремих джерел має завершитися їх синтезом. Раніше вже підкреслювалась необхідність використання всіх більш-менш цінних джерел, тому що дані одних джерел доповнюються та перевіряються іншими. Синтез також допомагає з`ясувати зв`язки між окремими джерелами, визначити місце та значення того чи іншого джерела для джерельної бази досліджуваної теми.

Для дослідження історії джерел необхідно встановити усіх попередників цих пам`яток. Так, Нестор використовував для написання «Повісті минулих літ» попередні літописні зводи, візантійські та німецькі хроніки, Біблію, документи з князівської канцелярії. Невеличкий лист, стаття або короткий нарис містить задум великого художнього або наукового твору.

Між тим «кожний вид історичних джерел має і свої специфічні форми вивчення і використання, що випливають з особливостей їх походження, змісту, виду, характеру»[44]. Так, для аналізу археологічних джерел необхідні грунтовні знання з археології України, зображальних джерел – з історії мистецтва та історичної географії, лінгвістичних та етнографічних джерел – з філології.

Тому у більшості підручників та монографій, в т. ч. у нашому посібнику, об`єкт джерелознавства обмежується в основному писемними джерелами. Методологія та методика неписемних джерел потребує подальших досліджень.

Література:

1. *Татищев В.Н.* История Российская. – Т. 1. – Москва-Ленинград, 1962. – С.83.
2. Там само.
3. *Болтин И.Н.* Критические примечания генерал-майора Болтина на 2 том Истории князя Щербатова. – Санкт-Петербург, 1794. – С. 43–55.
4. *Шлёцер А.Л.* Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличённые, переведённые и объяснённые А.Л. Шлёцером. – Ч. 1. – Санкт-Петербург, 1809. – С. XVIII, 395–397.
5. *Ключевский В.О.* Сочинения. – Т. 6: Специальные курсы. – Москва, 1959. – С. 476.
6. Там само. – С. 476.
7. *Ключевский В.О.* Письма, дневники, афоризмы и мысли об истории. – Москва, 1968. – С. 349.
8. *Данилевич В.Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. – К., 1914. – С. 17.
9. *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1891. – С. 24–25.
10. *Багалей Д.И.* Русская историография. – Х., 1911. – С. 23–24.
11. *Сеньобос Ш., Ланглуа Ш.В.* Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – С.51.
12. *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 61.
13. *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. – Санкт-Петербург, 1913. – Вып. II. – С. 526.
14 Там само. – С.518–519.
15. *Лаппо-Данилевский А.С.* Очерк русской дипломатики частных актов. – Петроград, 1920. – С. 122–158.
16. *Лаппо-Данилевский А.С.* Методология истории. – Вып. II. – С. 408–495.
17. Там само. – С.383–385.
18. *Стрельский В.И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961. – С. 52–53.

19. *Быковский С. Н.* Методика исторического исследования. – Ленинград, 1931. – С. 70–72.
20. Там само. – С. 86, 121.
21. Там само. – С. 65–67.
22. *Медушевская О. М.* Теоретико-методологические проблемы источниковедения и современная буржуазная историография//Тр. Моск. гос. ист.-арх. ин-та. – 1967. – Т. 25. – С. 108.
23. *Каштанов С. М., Курносов А. А.* Некоторые вопросы теории источниковедения//Ист. архив. – 1962. – №4. – С. 185.
24. *Варшавчик М. А.* О структуре источниковедческой критики//Источниковедение отечественной истории за 1979 г. – Москва, 1980. – С. 27.
25. *Варшавчик М. А.* О структуре источниковедческой критики. – С. 23–38; Його ж. Историко-партийное источниковедение. – К., 1984. – С. 255.
26. Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 143.
27. *Ковальченко И. Д.* и др. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1973. – С. 7–12; Источниковедение истории СССР XIX – начала XX вв. – Москва, 1970. – С. 8; *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 2000. – С. 3–4.
28. Див.: *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения история СССР. – К., 1976. – С. 106–107, 121–125; *Пронштейн А. П.* Методика источниковедческого исследования. – Ростов-на-Дону, 1976. – С. 44.
29. *Котигоренко В. О.* Критика логічна//Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 52–53.
30. *Котигоренко В. О.* Критика фактична//Джерелознавство історії України. – С. 54.
31. *Войцехівська І. Н.* Структура історичного джерелознавства//Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Вип.3. – К., 2001. – С. 264.
32. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Санкт-Петербург, 1910. – Вып. I. – С. 579.
33. *Лихачев Д. С.* Текстология. На материале русской литературы X–XVIII веков. – Москва-Ленинград, 1962. – С.38–39.
34. Там само. – С. 53–125.

35. *Приселков М.Д.* Троицкая летопись. Реконструкция текста. – Москва-Ленинград, 1952.
36. *Левина С. А.* О времени составления и составителе Воскресенской летописи XVI века //Труды ОДРЛ. – Москва, 1955. – Т. XI. – С. 376.
37. *Андрианова-Перетц В.П.* Картотека Н.К. Никольского//Вопросы языкознания. – 1961. – № 1. – С. 121–125.
38. *Лихачев Д.С.* Текстология. – С. 287–328.
39. *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения//Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. – Москва, 1969. – С. 38–39.
40. *Ключевский В.О.* Сочинения. – Т. 6: Специальные курсы. – Москва, 1959. – С. 129–275.
41. Правда Русская. – Т. 2: Комментарии. – Москва-Ленинград, 1947. – С. 171–182, 319–322.
42. *Лихачёв Д.С.* Текстология. – С. 459.
43. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка. – Москва, 1973. – С. 37.
44. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. – К., 1958. – С. 48.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Які підходи існують у джерелознавстві до проблеми виділення етапів джерелознавчої критики?
2. Що науковці розуміють під критикою зовнішньою?
3. Що вчені трактують під критику внутрішню?
4. Який зміст вкладається у поняття аналітична критика?
5. Який зміст вкладається у поняття синтетична критика?
6. Які етапи та завдання джерелознавчої критики ви знаєте?
7. Як тлумачать у джерелознавстві поняття історичний факт?
8. Поясніть поняття репрезентативність, автентичність, оригінальність історичного джерела.

§6.
Історія розвитку українського джерелознавства

Джерелознавство історії України пройшло тривалий шлях від появи перших протоджерелознавчих знань з характерним для того періоду некритичним використанням джерел до формування у XVIII ст. цілісної системи наукових знань з джерелознавства історії України та появи у другій половині XIX ст. окремої спеціальної науки та навчальної дисципліни з усталеними теоретичними та методичними засадами. За останні півтора століття відбувався постійний розвиток джерелознавчої науки, удосконалювалася її теоретична та методична база. До наукового обігу постійно вводяться нові історичні джерела, часто по-новому вивчаються вже відомі історичні джерела.

Ми погоджуємося з **О. П. Пронштейном**, який виділяв у виченні історії джерелознавства три напрями: а) дослідження методологічних поглядів істориків, які працювали з джерелами; б) вивчення процесу накопичення конкретних знань про історичні джерела, їх групи, види, типи (додамо – зокрема про час та обставини їх створення та розвитку); в) дослідження розвитку теорії та методики вивчення джерел (додамо – зокрема оцінка наукового доробку кожного науковця чи наукової школи у розвиток джерелознавства) [1]. Тому, на нашу думку, в якості головних принципів періодизації українського джерелознавства мають бути покладені особливості методології та методики вивчення історичних джерел.

Джерелознавство історії України як система знань пройшло декілька етапів. На відміну від узагальнюючих праць з української історіографії, в яких часто наводиться періодизація, у працях з історії українського джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін у кращому випадку скоромовкою називалися окремі етапи без детального обґрунтування[2].

Запропонована нами періодизація українського джерелознавства має більш прикладний (для навчального процесу), ніж науковий характер у зв'язку з недостатньою розробкою цього питання у науковій літературі. Запропонована періодизація українського джерелознавства є відкритою для подальшого обговорення та можливого уточнення. На нашу думку головним критерієм періодизації українського джерелознавства має стати зміна методологічних парадигм. Досить важко інколи визначити час домінування та ступінь реалізації певної парадигми у вітчизняному джерелознавстві, її взаємодії з іншими парадигмами. Так, на нашу думку, позитивістські принципи наукової роботи (особливо у методиці роботи з історичними джерелами) збереглися у творчості багатьох істориків неокантіанського та радянського періодів. Хронологічні межі окремих періодів можуть коливатися для різних територій, персоналій та наукових шкіл.

Аналіз праць європейських та російських істориків присутній лише у тому випадку, якщо ці праці використовувалися українськими джерелознавцями.

Перший період – початковий (XI ст. – початок XVIII ст.)

Характерні риси початкового періоду – часу появи перших відомих писемних джерел з історії східних слов'ян та знань про них.

I. Не було чіткого поділу на джерела та літературу. Використання джерел відбувалось без оформлення цитат чи посилань на використане джерело. Різниця між писемними та іншими джерелами не враховувалась. Головним критерієм у процесі вибору джерел була довіра до авторитету особи або установи, від якої походила інформація. Як правило ви-

користовувалася не тільки інформація про історичні факти, й їх оцінка. Минуле для істориків раннього середньовіччя виступало не об`єктом пізнання, а об`єктом віри та мірилом сучасності[3]. Спостерігається, як правило, анонімність не тільки при використанні джерел, а й під час написання самих творів (Нестор – один з поодиноких винятків у літописанні).

II. Для творів раннього середньовіччя властиві елементи критики історичних джерел (поки що примітивні та поодинокі). Так, у «Повісті минулих літ» **Нестор** (бл.1055-бл.1113) намагається пояснити, чому Кий не був перевізником через Дніпро. Деякі факти, які не мали документального підтвердження, додумувалися. Так, не знаючи обставин загибелі великого князя київського Олега, Нестор наводить фольклорну легенду про його загибель від змії.

III. Для значної кількості оповідних джерел раннього середньовіччя характерна літописна форма (для іноземних творів того періоду характерна подібна форма – хроніки). Виклад подій ведеться по літах (роках від створення світу). В основному описувалися факти з політичної, військової діяльності та особистого життя князів, астрономічні явища, стихійні лиха тощо.

З початком феодальної роздробленості загальноруське літописання поступається місцем місцевому князівському (особистому та сімейному) та міському. Водночас продовжується складання літописних зводів при монастирях. Монастирські літописи містили більше інформації про церковні справи, ніж світські[4].

Складання нових літописних зводів йшло шляхом переписування, як правило, слово в слово. Редагування текстів нових зводів відбувалось не на основі нових джерел, а виходячи з власних особистих та політичних інтересів[5].

У XVI–XVII ст. продовжується літописання. Крім офіційної реєстрації подій у літописців з'являються нові завдання. Літопис перетворюється на політичний трактат, який має доводити правоту певної політичної доктрини, та літературний твір історичного характеру, головним завданням якого фактично стає політичне виховання громадськості[6]. Літописами до кінця XVIII ст. продовжували називати окремі твори на історичну тематику.

На форму та зміст літописів великий вплив мали (особливо з XVI ст.) хронографи, які з'явились замість іноземних хронік. У хронографах «історичні факти були лише матеріалом для літературно-цікавого читання, для моральних висловів»[7]. Проте місцеві літописи за своїм обсягом та значенням поступались польським хронікам *Яна (Іоанна) Длугоша* (1415–1480), *Матвія (Мацея) Стрийковського* (1547-поч.1590-х), *Мартина (Марціна)* (1495–1575) та *Йоахима* (1550–1599) *Бєльських*.

IV. Поява книгодрукування привела до поширення нових видів історичних джерел, зокрема публіцистики в основному у формі памфлетів. Вплив культури Відродження та ріст освіти привів до поступового поширення у Східній Європі вже у XVI–XVII ст. мемуарної та епістолярної літератури, появи особистих архівів та приватних колекцій пам'яток старовини.

V. Велика кількість наративних джерел початкового періоду, що дійшли до нас, складають церковні твори, зокрема агіографічні та полемічні. Так, прийняття Брестської унії 1596 р. привело до появи більше 200 творів уніатської та антиуніатської літератури.

VI. Формування нових феодальних відносин викликало необхідність появи актових джерел, зокрема т. зв. варварської правди – «Руської правди», яка за своїм призначенням була типовим судівником. Поширюється, особливо у період феодальної роздробленості, велика за своєю кількістю та видами група джерел – публічно-правові та приватно-правові грамоти. Пізніше на українських землях діяли кодекси Великого Князівства Литовського (I (1529 р.) та II (1566 р.) Литовські статути) та Речі Посполитої (III (1588 р.) Литовський статут).

Розширення сфери діяльності Польської держави, наступ католицької церкви, посилення кріпосництва у Польщі у XVI ст. викликало різке зростання офіційних і приватних документів. Одними з головних видів офіційних (королівських, сеймових, канцелярських) документів були: *привілеї* (жалувані грамоти), *едикти* (грамоти як правило щодо військових та релігійних справ), *декрети*, *ординації*. З розвитком станових інституцій більшого значення набувають рішення центрального (зокрема вищої палати – сенату) та місцевих сеймиків. Значно зростає кількість офіційних документів з міжнародних відносин: міждержав-

ні договори, дипломатичне листування. З поширенням магдебурзького права на українських землях у XIV–XV ст. з'являються нові види джерел (цехові статути, хартії, магістратські реєстри та ін.).

З 1471 року литовськими урядовцями проводяться ревізії, в тому числі й на українських землях з метою з`ясування оборонного стану замків та визначення повинностей місцевого населення (*люстрації*). У Польщі люстрації (з 1564 р.) проводилися більш систематично та детально. Описи земельних володінь поділялися на *інвентарні* (світських володінь) та *візітації* або *книги бенефіціїв* (описи церковних земель).

Життя окремих груп населення (українське козацтво, єврейські та армянські общини) регулювалося окремими правовими нормами.

VII. Пошук та використання джерел набувають у XVI–XVII ст. більш високого рівня. Нові літописці та хроністи аналізують достовірність викладених у джерелах фактів та часто посилаються на використані джерела. Починаючи з трактату *Лоренцо де ла Валла*, який довів підробленість дарчої грамоти римського імператора *Константина* (330–337), у Західній Європі поширюється література (твори «ерудітів», «мавристів», насамперед *Жана Мабільона* (1632–1677), *Бенедикта (Баруха) Спінози* (1632–1677)), в якій вперше сформульовані деякі принципи та підходи до критики історичних джерел. Стають традицією правила цитування з посиланням на автора та обовязкового чіткого датування подій.

Крім оповідних джерел все більше використовуються актові матеріали: королівські документи, гетьманські універсали, грамоти. Поряд з літописною традицією використання фольклорних джерел автори починають використовувати лінгвістичні та зображальні джерела. Так, частина українських та польських авторів подає своє пояснення слова «козак», наводить ілюстрації на історичну тематику.

У зв'язку з численними підробками документів (підробка тексту, підпису, печатки) та виготовленням фальсифікатів для подання у польські державні установи, насамперед суди, широко розповсюджується практика експертизи документів. Експертиза документів стимулювала розвиток нових наукових знань, які стануть основою для появи таких спеціальних історичних дисциплін, як генеалогія, сфрагістика, дипломатика, палеографія тощо.

Другий період – просвітницький (XVIII – початок XIX ст.)

Характерні риси просвітницького періоду – етапу остаточного переходу від протоджерелознавчих знань до системи наукових знань з джерелознавства історії України.

I. Вплив просвітництва на українське джерелознавство проявився у десакралізації історичних джерел (поодинокі згадки Бога та божої помочі у людських діяннях), частковій зміні змісту оповідних джерел (не тільки військова, політична та церковна історія, а й соціально-економічна історія: опис сільського господарства, ремесел, торгівлі, а також характеристика державно-політичного устрою, побуту тощо). Енциклопедичний стиль мислення науковців XVIII ст. позначився і на значному розширенні кола історичних джерел, і на принципах їх критики.

У другій половині XVIII ст. у Польщі та Російській імперії поширюються ідеї французьких просвітителів *Дені Дідро* (1713–1784), *Жана Лерона д'Аламбера* (1717–1783), *Вольтера* (справжнє ім'я – Марі Франсуа Аруе) (1694–1778), які у популярній багатотомній «Енциклопедії» розширили уявлення про джерела, їх типи, принципи вивчення та використання. До історичних джерел вони віднесли не тільки речові джерела (в тому числі предмети мистецтва) та писемні джерела, а й географічне середовище[8].

II. Характерною рисою просвітницького періоду історичної науки була поява перших наукових положень з теорії та методики джерелознавства.

С. В. Величко одним з перших започаткував нову наукову традицію: огляд джерел на початку розвідки, написаної на основі цих джерел. **Самійло Васильович Величко** (бл.1670 – після 1728) у вступі до літопису детально аналізує використані писемні джерела та дає їм оцінку з точки зору правдивості історичної інформації, яку вони містять.

Василь Микитович Татіщев (1686–1750) та А.Л. Шльоцер першими з істориків Російської імперії подали класифікації історичних джерел (див. докладніше розділ «Класифікація історичних джерел»).

Німецькі вчені, які працювали у Петербурзькій Академії наук, **Герард Фрідріх Міллер** (1705–1783) та **Август-Людвиг Шльоцер** (1735–1809)

одними з перших обґрунтували необхідність точного відтворення документів та максимально повного їх використання. Пізніше про необхідність точного відтворення тексту, коментування неясних місць та перекладу старого літочислення на нове неодноразово писав відомий російський просвітитель **Микола Іванович Новіков** (1744–1818).

А.Л. Шльоцер у магістерській дисертації та інших лінгвістичних дослідженнях, присвячених давньоруським літописам, намагався відновити справжній (тобто написаний Нестором) текст «Повісті минулих літ» шляхом порівняння різних списків літопису. А.Л. Шльоцер визначив етапи роботи з писемними джерелами, пропонував активно використовувати філологічні принципи тлумачення текстів та статистичні дані для аналізу писемних джерел. Більшість вчених саме з його праць, а не з більш ранніх досліджень італьянських гуманістів чи французьких науковців, розпочинали огляд історіографії джерелознавства Російської імперії.

У Києво-Могилянській Академії **Феофан Прокопович** та **Федір Соколовський** у різних лекційних курсах пропагували нові принципи раціонального підходу до джерел. Так, Ф. Прокопович (1681–1736) у курсі риторики детально розглянув критерії підходів до викладених у різних джерелах фактів: суспільна користь, істина, ясність та правильність викладу матеріалу[9]. Він радив дотримуватися історику двох правил: «Щоб він завжди не смів говорити неправду і щоб він мав сміливість говорити правду»[10].

Навчання у Києво-Могилянській Академії давало глибокі знання джерел, а саме давньоруських літописів, церковно-релігійної літератури, польських хронік та ін. Не випадково, що слухачами академії були такі відомі у майбутньому українські історики: *С. В. Величко, С. В. Лукомський, П. І. Симоновський, В. Г. Рубан, Григорій Іванович Граб'янка* (р. н. невід. – бл. 1737–1738) та ін.

III. Знання про історичні джерела набувають наукового характеру. Саме до XVIII ст. історики науки відносять виникнення та/або розвиток таких спеціальних історичних дисциплін, як етнографія, палеографія, дипломатика, метрологія, генеалогія, історична географія, геральдика, нумізматика, фалеристика та інших.

У науці існують різноманітні погляди на час появи різних спеціальних історичних дисциплін. Але їх поява та розвиток мають, на наш погляд, спільні риси: а) початковий період збирання наукових та позанаукових знань – практичний рівень розвитку наук; б) остаточне оформлення в окрему науку з власними предметом, об`єктом та методами досліджень – практичний та теоретичний рівень розвитку наук; в) еволюційні та революційні зміни парадигм, напрямків та наукових шкіл.

У 1703 р. вийшла друком «Арифметика, сиречь наука числительная» *Леонтія Філофеєвича Магницького* (1669–1739), яка містила огляд різних мір слов`ян та інших народів. Історико-географічні та історико-етнографічні праці *Василя Григоровича Рубана* (1742–1795), *Петра Івановича Симоновського* (1717–1809), *Василя Григоровича Григоровича-Барського* (1701–1747), братів *Якова Михайловича* (1776–1804) та *Олександра Михайловича* (1790–1865) *Марковичів* містили цінний матеріал з історії та історичної географії України.

IV. У XVIII – на початку XIX ст. у Російській імперії починають видавати з коментарями історичні пам'ятки: «Руську правду», «Слово о полку Ігоревім», щоденники тощо. Коментарі *С. В. Лукомського, М. І. Новікова, В. М. Татіщева, Олександра Івановича Мусіна-Пушкіна* (1744–1817), *Івана Микитовича Болтіна* (1735–1792) та інших дослідників в основному містили оцінку джерел та викладених у них фактів з точки зору здорового глузду. Склад джерела, його походження, філологічний аналіз тексту мало привертали увагу науковців Російської імперії того періоду.

М. І. Новіков у «Древней российской вивлиофике» (1773–1775, 1788–1791) надрукував значну кількість документів з історії України. **Степан Васильович Лукомський** (1701–1779) переклав українською мовою деякі оповідні джерела оповідного характеру. **В. Г. Рубан** видав такі джерела з української історії: «Землеопис Малой Росії», «Записки» В. Григоровича-Барського, анонімний «Короткий літопис Малой Росії» тощо.

V. На державному рівні приймаються заходи по виявленню, збереженню та використанню історичних джерел. Так, у двох наказах *Петра I* пропонувалося за винагороду знаходити, описувати («всему делать чертежи, как и что найдут»[11]) та відправляти до Кунсткамери у Петербурзі

«всё, что зело старо и необыкновенно»[12]. Крім музею за наказом Петра I у Петербурзі було створено перший державний архів Російської імперії.

VI. З'являються нові форми актів та справочинних документів, що було пов'язано з новою (імперською) системою органів державної влади та управління. Публічно-правові акти вперше починають переважати над приватно-правовими. Останні остаточно втрачають функції закону.

VII. У XVIII ст. поширюються важливі види джерел – періодика та статистика. З січня 1703 року у Російській імперії регулярно виходять друком газети, пізніше журнали (у XVII ст. рукописні «Куранты» писалися у Посольському приказі у Москві).

У XVIII ст. складені детальні топографічні описи українських намісництв та губерній – своєрідне поєднання історико-географічних та статистичних відомостей.

З 1719 року провадяться регулярні переписи податного чоловічого населення у Російській імперії (з 1833 року – і жіночого). У Гетьманщині регулярно провадилися переписи дворів козаків (*компути*) та генеральні слідства маєтностей (ревізії державного майна). Найбільший – Генеральний (Румянцевський) опис Малоросії 1765–1769 рр. – здійснювався полковими канцеляріями з фіскальними та військовими цілями. З 1724 року веде свій початок промислова статистика у Російській імперії – Сенат зобов'язав власників мануфактур та інших підприємств подавати відомості. На правобережних українських землях, які у XVIII ст. перебували у складі Речі Посполитої, продовжували проводити люстрації.

VIII. Головною особливістю просвітницького періоду розвитку історичних знань на Україні стало тісне поєднання просвітництва зі становими та регіональними інтересами верхівки українського суспільства (особливо після ліквідації Гетьманщини). У XVIII ст. спостерігається систематичний пошук документів та інших старожитностей козацької доби (XVI–XVIII ст.). Одним з поштовхів для пошуку документів стала необхідність, у тому числі для частини козацької старшини, надати докази свого благородного походження Геральдмейстерській конторі у Петербурзі.

Тому сучасні вчені виділяють 80-ті роки XVIII – першу чверть XIX ст. як перший (реставраційний) період українського історіографічного процесу[13].

Я. С. Калакура правильно підкреслював, що для більшості любителів старовини з Малоросії колекціонування козацьких старожитностей виступала «як захисна реакція на процес поглинання української старовини з боку Речі Посполитої та Росії»[14]. Виражені у джерелах та історичній літературі вказаного періоду претензії козацької шляхти на особливе місце у суспільстві та спроби відновити автономію є одними з головних рис розвитку національної суспільної та наукової думки XVIII–XIX ст. На наш погляд для періодизації однієї з галузей української історичної науки – джерелознавства – більш важливим критерієм (ніж суспільно-політичні умови) є розвиток теорії та методики вивчення джерел.

Третій етап – романтичний (перша половина XIX ст.)

Характерні особливості романтичного етапу[15] – часу деякої ідеалізації національної історії та впливу літературних традицій сентименталізму та романтизму на історичну науку. Українська історична наука, зокрема джерелознавство, продовжувалась розглядатися як регіональна галузь російської та польської історіографії. Романтизм з його підкресеною увагою до народного духу, культури та мови сприяв, на наш погляд, деякому послабленню цієї традиції. Методологія історичної науки перебувала під великим впливом німецьких філософів-ідеалістів **Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля** (1770–1831) та **Іогана Готфріда Гердера** (1744–1803).

I. Продовжується пошук документів та інших старожитностей XVI–XVIII ст. На думку відомого українського історика **Я. С. Калакури** «Антикварна діяльність як усвідомлене збирання старожитностей, сімейних реліквій, рукописних і друкованих книг, документів, творів образотворчого і прикладного мистецтва, записування усної народної творчості, обрядів була предтечею археографічної діяльності»[16].

II. Археографічна практика першої половини та середини XIX ст. мала певні особливості. Щире захоплення не тільки українського, а й

частини російського суспільства українським фольклором обумовили збір та широку публікацію у літературних альманахах та спеціальних збірках насамперед українського фольклору та оповідних писемних джерел з історії України.

Ідеалізація російської та української старовини, захоплення фольклором були притаманні не тільки прихильникам слов'янофільської ідеології, а й стали модою для освічених кіл російського суспільства. Так, у літературних салонах обох столиць (Москви та Санкт-Петербургу), а також, звичайно, на Україні з великим успіхом виступали **Тарас Григорович Шевченко** (1814–1861) та **Марко Вовчок (Марія Олександрівна Вілінська-Маркович)** (1833–1907). Українська література сприяла у значній мірі розвитку історичної науки та формуванню української національної самосвідомості. Відомий сучасний історіограф **Володимир Васильович Кравченко** (р. н. 1957) підкреслює: «Емоційність, образність художньої літератури забезпечувала їй більший вплив на формування історичної свідомості широких верств населення, аніж науковій, критичній літературі, особливо в умовах наростання романтичних віянь у культурі Російської держави»[17]. Не випадково, що історики-романтики часто були й поетами та письменниками (О. М. Бодянський, М. А. Маркевич, М. І. Костомаров, П. О. Куліш та ін.), а літератори – аматорами-істориками (Г. Ф. Квітка, у Росії – М. М. Карамзін, О. С. Пушкін).

Велика роль у збиранні, збереженні, публікації та вивченні української народної творчості належить:

- гуртку харківських романтиків **(Микола Андрійович Цертелєв (Церетелі)** (1790–1869), **Григорій Федорович Квітка** (1778–1843), **Микола Іванович Костомаров та Ізмаїл Іванович Срезневський** (1812–1880));
- **Миколі Андрійовичу Маркевичу;**
- першому ректорові університету св. Володимира в Києві **Михайлу Олександровичу Максимовичу;**
- **«Руській трійці»** у Львові **(Маркіян Семенович Шашкевич** (1811–1843), **Іван Миколайович Вагилевич** (1811–1866), **Яків Федорович Головацький** (1814–1888));
- **Йосипу Максимовичу Бодянському.**

«**Руська трійця**» опублікувала у 1837 році альманах «Русалка Дністровая», в якому, зокрема, були зібрані українські народні пісні з передмовою Я.Ф. Головацького. Останній разом з М.С. Шашкевичем опублікував переклад на українську мову «Слова о полку Ігоревім» з науковим коментарем. М.С. Шашкевич переклав на українську мову «Біблію», брав участь у підготовці до друку деяких джерел, в т.ч. Львівського літопису. Я.Ф. Головацький – автор праць з українського фольклору[18].

У Москві у «Чтениях Общества истории древностей российских» **О.М. Бодянський** (1808–1877) опублікував чимало джерел з української історії («Історія Русів», «Літопис Самовидця», «Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще» *Олександра Івановича Рігельмана* (1720–1789) тощо)[19].

З початком роботи у 1843 році Київської комісії для розгляду давніх актів (діяла до 1921 року), яка займалася збиранням та публікацією в основному актових джерел з історії України, науковці більше уваги стали приділяти актовим документам (особливо у наступний позитивістський період розвитку суспільних наук). Всього комісією було видано 69 збірок документів, з них 37 томів «*Архива Юго-Западной России*» (далі «АЮЗР»)[20].

III. Характерною ознакою розвитку більшості історичних дисциплін того періоду була підтримка, навіть меценатство з боку високопоставлених чиновників. Історики часто були одночасно державними чиновниками (М.М. Бантиш-Каменський, М.М. Карамзін, в Україні – Д.М. Бантиш-Каменський, А.О. Скальковський).

IV. Типовим для багатьох романтиків першої половини XIX ст. було використання фольклору, в тому числі особисто записаного, як головного джерела історичних студій. Оповідні писемні та фольклорні джерела були використані та відповідним чином переосмислені в анонімній «Історії Русів», «Истории Малоросии» (Т. 1–5, 1842–1843) М.А. Маркевича, «Истории Малой России» Д.М. Бантиш-Каменського, творах М.О. Максимовича та ін.

Окремо слід зупинитися на чотирьох видатних істориках, які у першій половині XIX ст. зробили найбільший внесок у розвиток українського джерелознавства.

Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський (1788–1850) в «Истории Малой России» вперше ввів до наукового обігу численний актовий матеріал з Архіву Колегії (Міністерства) зовнішніх справ. Управляючим архіву довгий час (1800–1814) був його батько **Микола Миколайович Бантиш-Каменський** (1737–1814), який підготував до друку декілька збірок документів з історії України. Д. М. Бантиш-Каменський використав також маловідомі на той час розвідки українських та іноземних авторів. Водночас він, професійний історик та археограф, також широко використовував фольклорні джерела. Крім написання біографій відомих діячів Російської імперії Д. М. Бантиш-Каменський займався вивченням джерел з історії України, розробив їх власну класифікацію та систему роботи з ними. Він видав деякі джерела з історії України, які були надані вченому *Іваном Петровичем Котляревським* (1769–1838), *Андріяном Івановичем Чепою* (1760–1822) та іншими збирачами пам'яток української старовини. Д. М. Бантиш-Каменський перебував на службі у генерал-губернатора Малоросії *Миколи Григоровича Рєпніна* (1788–1845). М. Г. Рєпнін повністю підтримував молодого чиновника своєї канцелярії у пошуку джерел та написанні наукової праці з історії України.

Аполон Олександрович Скальковський (1808–1898)[21] також при повній підтримці свого начальника – новоросійського та бесарабського генерал-губернатора *Михайла Семеновича Воронцова* (1782–1856) вів активний пошук нових джерел у місцевих архівах та публікував документи з історії Південної України. А. О. Скальковский, подорожуючи в якості чиновника південноукраїнськими губерніями, записував пісні, легенди, перекази про українських козаків. В архіві Катеринославського повітового суду вчений знайшов і опрацював архів Нової Січі. А. О. Скальковский вів пошуки польських родинних архівів у конфіскованих після польського повстання 1830–1831-х рр. маєтках. Він з 1843 року був редактором, з 1845 року – директором Головного статистичного комітету Новоросійського краю. На цій посаді А. О. Скальковський займався збором та упорядкуванням різних статистичних даних.

Ще одним відомим збирачем українських старожитностей був **Микола Андрійович Маркевич** (1804–1860). Крім публікацій народних пісень та знайдених ним на Чернігівщині документів з історії

козаччини М. А. Маркевич написав п'ятитомну «Историю Малороссии» (1842–1843). Він запропонував класифікацію джерел за тематично-хронологічним принципом, висловив досить цінні рекомендації щодо публікації рукописних документів.

Михайло Олександрович Максимович (1804–1873) – засновник української етнографії та фольклористики. Саме з його ім'ям та з ім'ям М. І. Костомарова пов'язують становлення як усієї української історичної науки, так й історіографії та джерелознавства (остаточне формування джерелознавства та історіографії як наукових та навчальних дисциплін пов'язують з творчістю В. Б. Антоновича).

М. О. Максимович зібрав близько двох з половиною тисяч пісень, частину яких видав. Вчений переклав українською мовою «Слово о полку Ігоревім» (1857). Він досліджував епістолярні джерела періоду Хмельниччини, джерела з історії гайдамаччини, літопис Г. І. Граб'янки. Вчений був редактором багатьох томів джерел, виданих у Києві Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів[22].

Широко відома його полеміка з професором Московського університету *Михайлом Петровичем Погодіним* (1800–1875). Останній стверджував, що на українських землях у кордонах Давньоруської держави жили лише великороси, а малороси з'явилися на цій території після того, як великороси почали колонізувати Московщину. М. О. Максимович шляхом лінгвістичного аналізу найдавніших писемних пам'яток встановив наявність у цих літописах, грамотах, творах окремих авторів слів «малороссийского наречия»[23].

Львівський історик та один з лідерів москвофільського руху в Галичині, зарубіжний член-кореспондент Петербурзької АН (1856) **Денис Іванович Зубрицький** (1777–1862) підтримував схему давньоруської історії М. П. Погодіна. Водночас Д. І. Зубрицький, очолюючи архів та бібліотеку Ставропігії, ввів до наукового обігу значну кількість джерел з історії Галичини (в основному написаних польською мовою), успішно займався збором стародруків, склав перший інвентарний опис архіву Ставропігійського інституту.

V. Значний вплив на розвиток української історичної науки, зокрема джерелознавства, мали праці іноземних авторів.

Недостатньо оцінений, на нашу думку, вплив «скептичної» школи на чолі з професором та ректором Московського університету **Михайлом Трофимовичем Каченовським** (1775–1842) на розвиток історії критики джерел (термін «джерелознавство» поширюється в кінці XIX ст.), зокрема на розробку методів та принципів наукової критики джерел.

Одним з перших серед польських істориків розробляв методику роботи з історичними джерелами лідер романтичного напрямку у польській історіографії **Йоахім Лелевель** (1786–1861) [24]. Він автор розвідок з історичної географії, палеографії, нумізматики та інших спеціальних історичних дисциплін.

Польські історики XIX ст. *Кароль Шайноха* (1818–1868), *В. С. Красінський* зробили певний внесок у введення до наукового обігу польськомовних джерел з української історії. **Валеріан Скоробагатий Красінський** (1795 або 1780–1855) – автор коментарів до середньовічних літописів та хронік.

У першій половині XIX ст. на Україні стають відомими праці французьких істориків: засновника романтичного напрямку у французькій історіографії *Огюстена Т`єррі* (1795–1856), засновників теорії класової боротьби *Франсуа Огюста Марі Мін`є* (1796–1884) та *Ф. Гізо*, які розробили методи аналізу та використання актових матеріалів. **Франсуа П`єр Гійом (Гільом) Гізо** (1787–1874), підкреслюючи залежність істориків від політичних реалій, стверджував: «Якщо історія допомагає політиці, то політика ще у більшій мірі служить цю службу для історії» [25]. Він поділяв критику джерел на *фактичну, текстологічну* та *логічну.*

Певний вплив на розвиток українського джерелознавства мали праці німецьких вчених кінця XVIII – першої половини XIXст. *Фрідріха Шлейєрмахера* (1768–1834), *Фрідріха Августа Вольфа* (1759–1824), *Бартольда Георга Нібура* (1776–1831), *Л. фон Ранке.* Так, професор Берлінського університету **Леопольд фон Ранке** (1795–1886) підкреслював об`єктивний характер змісту джерел – «явищ життя», які відображають реальні явища минулого. Тому історик повинен не стільки досліджувати, скільки, по-можливості, дотримуватися джерел[26]. Афоризм **Л. фон Ранке** «Вивчати минуле, як воно було насправді» («wie es eigentlich gewesen») мав великий успіх у трьох поколінь європейських істориків[27]. На своїх

знаменитих семінарах, які відвідували молоді науковці зі всієї Європи та Російської імперії, іноземний член-кореспондент Петербурзької АН (1860) Л. фон Ранке показував блискучі приклади роботи з писемними джерелами. Е. Карр підкреслює, що історики того періоду визнавали «тільки те, що підверджувалося документами»[28].

VI. Третій, четвертий, п'ятий та шостий етапи характеризуються піком мемуарної та епістолярної літератури. Але у просвітницький період щоденники та спогади писали, як правило, дворяни. У XIX ст. (особливо у другій половині) мемуари та щоденники писали не тільки аристократи, а й прості чиновники, купці та інші групи населення. На початку XX ст., особливо після закінчення громадянської війни, спостерігається пік еміграційної мемуаристики.

VII. Становленню українського джерелознавства як наукової та навчальної дисципліни у великій мірі сприяло відкриття університетів у Львові (1780), Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865). Саме у XIX ст. поряд з іншими історичними дисциплінами відбувається остаточна інституалізація таких наук, як історична бібліографія, археографія, архівознавство, археологія, історіографія, біографістика, етнографія, палеографія, філінограналогія, історична ономастика.

Четвертий етап – позитивістський (друга половина XIX ст.)

Характерні риси позитивістського етапу – періоду домінування позитивістських ідей у суспільних науках. Як правило прихильники ідей *О. Конта* та *Г. Спенсера* були представниками народницького напрямку, пануючого в історіографії України того періоду.

У другій половині XIX ст. всі історичні науки, в тому числі джерелознавство, знаходились під великим впливом філософії позитивізму. Більш того – однією з причин бурхливого розвитку у зазначений період джерелознавчих дисциплін було поширення ідей позитивізму у суспільних науках. Позитивізм, який пропагував рівноцінність різних факторів суспільного розвитку, підкреслював значимість різних типів

та видів історичних джерел. Позитивізм обумовив підняття джерелознавства на високий професійний рівень, сприяв науковій розробці теорії та методики джерелознавства. Саме історики-позитивісти зробили найбільший внесок у розробку зовнішньої та внутрішньої критики та інших питань методики джерелознавства.

Головне завдання істориків полягало у тому, щоб перетворити історію на точну науку, подібну до природничих наук. Тому історики-позитивісти намагалися виключити суб`єктивний фактор у пізнавальній діяльності. Історики були повинні лише правильно вилучити з документів історичні факти, які містяться у джерелах у незмінному вигляді: «Науки, які беруть свої відомості з документів, одержують готові факти з рук авторів документів»[29]. Документи мали цінність лише у тому випадку, якщо містили історичні факти: «Документ має цінність лише настільки, наскільки він пов`язаний відомим співвідношенням з фактом, про який ми хочемо одержати відомості»[30]. *Ш. В. Ланглуа* та *Ш. Сеньобос* підкреслювали: «Історія пишеться за документами. Документи – це сліди, які залишені думками та діями людей, які колись жили. Лише дуже нечисленні з людських думок та вчинків залишають після себе помітні сліди; до того ж сліди ці рідко бувають довговічними: щоб їх зітерти достатньо простої випадковості. Будь-яка думка та будь-який вчинок, які залишили прямий слід, або видимий слід, що зник, назавжди втрачений для історії так, як якщо би він ніколи не існував. За браком документів історія великих періодів минулого людства залишиться назавжди невідомою. Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії»[31].

II. У другій половині XIX ст. продовжують працювати відомі історики романтичного напрямку П. О. Куліш та М.І. Костомаров, які частково засвоюють нові наукові ідеї.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) в історичних розвідках широко використовував фольклорні джерела. Він видав різні збірники фольклорних та актових джерел, в тому числі «Записки о Южной Руси» (Т. 1–2, 1856–1857). Значна частина зібраного та опублікованого фольклорного матеріалу одержана ним особисто від кобзарів. Результати пошуків у польських та російських архівах зібрані у «Материалы

для истории воссоединения Руси» (1877). В оцінці українського козацтва, Хмельниччини та Руїни П.О. Куліш йде за польськими джерелами, що особливо видно у тритомній «Истории отпадения Малороссии от Польши» (1888–1889).

Професор Петербурзького університету **Микола Іванович Костомаров** (1817–1885) у 1860–1880-х рр. опублікував декілька збірок українського фольклору, в основному з історії козаччини. Вчений редагував 12 томів «АЮЗР», в яких вперше були введені до наукового обігу багато грамот давньоруських князів, листів та універсалів українських гетьманів, різні документи про козацько-селянські повстання кінця XVI – початку XVIII ст., про Хмельниччину та Руїну. На історичні погляди вченого, зокрема у виборі джерел, вплинуло захоплення етнографією: «Етнограф повинен бути сучасним істориком, а історик – у своїх працях викладати стару етнографію»[32].

М.І. Костомаров активно займався історичними біографіями, ввівши до наукового обігу значні групи документів про життя українських гетьманів. Вчений одним з перших українських істориків почав розробляти історичну бібліографію («Бібліографічний покажчик нової української літератури» (1883)).

ІІІ. Особливо велике значення для розвитку джерелознавства у другій половині XIX – на початку XX ст. мала наукова та педагогічна діяльність М.Д. Іванишева, В. С. Іконникова, В. Б. Антоновича та їх учнів.

Доктор російського законознавства, професор та ректор Київського університету святого Володимира **Микола Дмитрович Іванишев** (1811–1874) був у 1861–1863 роках головним редактором збірок актів XIV–XVI ст., які видавалися Київською тимчасовою Комісією для розгляду давніх актів. Він брав активну участь у створенні у Києві цієї комісії та Центрального архіву давніх актів (ЦАДА). М. Д. Іванишев розробив правила видання архівних документів.

Професор та декан (1877–1880, 1883–1887) історико-філологічного факультету Київського університету, академік Російської АН (1914) та УАН (1921) **Володимир Степанович Іконников** (1841–1923) у чотиритомному «Опыте российской историографии» (1892–1908) детально розглянув у хронологічному порядку розвиток історичних знань, зокрема

шляхом аналізу писемних джерел, та подав бібліографічний опис історичних наукових праць. Крім того він займався розробкою історії, теорії та методики джерелознавства. В. С.Іконников пропонував віддавати перевагу за кількістю та якістю інформації писемним джерелам, а не усним та речовим; суто історичним творам, а не літературним пам'яткам; актовим, а не оповідним; місцевим, а не іноземним. Вчений вважав, що оповідні джерела, які створені з певною метою, можуть містити вірогідні історичні факти, але обов'язково необхідно враховувати особливості поглядів та особисту заангажованість автора у відповідному викладі історичних фактів[33].

В. С. Іконников зробив великий внесок у розвиток археографічної роботи на Україні. Довгий час він був головою Київськоі комісії для розгляду давніх актів (1904–1921), а у 1918–1923 роках – головою Археографічної комісії Всеукраїнської Академії наук (ВУАН).

IV. Надзвичайно великий вплив на розвиток всієї української історичної науки, в т. ч. джерелознавчих дисциплін, мав доктор історичних наук, професор Київського університету, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (1902) **Володимир Боніфатійович Антонович** (1834 (1830?[34])–1908).

В. Б. Антонович довгий час був головним редактором Київської тимчасової Комісії для розгляду давніх актів (1863–1882 рр.). Сам він особисто був автором передмов та редактором збірок актових документів XIV–XVIII ст. вісім томів («АЮЗР»). Вчений видавав і збірки наративних джерел: «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной Руси» (Вып. 1–2, 1890–1896), збірки історичних пісень разом з М. П. Драгомановим «Исторические песни малорусского народа» (Т. 1–2, 1874–1875). Всього В. Б. Антоновичем було опубліковано більше 2 тисяч невідомих джерел з історії України[35].

З 1879 року вчений читав студентам Київського університету лекційний курс з українського джерелознавства (курс мав офіційну назву «Джерела західно-руської історії»).

В. Б. Антонович завідував нумізматичним кабінетом Київського університету, в якому була зібрана найкраща в Україні колекція ста-

ровинних монет. Науковець склав довідник для 9 тисяч монет цього музею[36].

Протягом всієї наукової та педагогічної діяльності В. Б. Антонович шукав нові методи дослідження та принципи публікації джерел. Вчений був визнаним експертом у визначенні достовірності та цінності документів. Так, науковець більше 30 років працював членом урядової комісії по виявленню підробок актів про дворянство, що зберегалися у ЦАДА[37].

В. Б. Антонович постійно організовував археологічні експедиції. Він уклав археологічні карти, розробив інструкцію опису городищ, курганів, печер та інших археологічних пам`яток. В. Б. Антонович читав також у Київському університеті лекції з археології України.

Фактично він був засновником таких нових спеціальних дисциплін в Україні: археологія, історична географія, археографія, нумізматика, а також джерелознавство (у вузькому розумінні цього слова). В. Б. Антонович також зробив великий внесок у розвиток етнографії, біографістики, генеалогії, палеографії, дипломатики, текстології.

На його семінарах з української історії та джерелознавства студенти оволодівали навичками роботи з історичними джерелами. Так, студент юридичного факультету Київського університету **Микола Федорович Біляшівський** (1867–1923) під впливом В. Б. Антоновича захопився нумізматикою та археологією. У 1902–1923 рр. М. Ф. Біляшівський працював директором Київського історичного музею, займався організацією пошуку, опису та збереження пам'яток старовини. У 1919 р. вчений був обраний академіком УАН.

Його наукову школу вже сучасники не випадково називали документальною за особливу увагу В. Б. Антоновича та його учнів до джерел, зокрема актових матеріалів, та обстоювання принципу документального викладу історичного матеріалу. Учнями В. Б. Антоновича були відомі українські історики кінця XIX ст.:

- *Багалій Дмитро Іванович,*
- *Голубовський Петро Васильович* (1857–1907),
- *Грушевські Михайло та Олександр Сергійовичі,*
- *Данилевич Василь Юхимович,*
- *Дашкевич Микола Павлович* (1852–1908),

- *Довнар-Запольський Митрофан Вікторович*,
- *Линниченко Іван Андрійович* (1857–1926),
- *Ляскоронський Василь Григорович* (1859–1928) та ін.

Усі ці учні В. Б. Антоновича обіймали професорські посади у різних університетах, мали учнів, займалися різними науковими проблемами, зокрема пошуком та публікацією нових джерел. Деякі з учнів В. Б. Антоновича (Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, М. Д. Довнар-Запольський, І. П. Каманін) також розробляли теоретичні та методичні засади джерелознавства.

Таким чином у 1880–1890-х роках джерелознавство історії України стає новою вузівською навчальною дисципліною. У Київському університеті лекції з джерелознавства читали В. Б. Антонович, пізніше – В. Ю. Данилевич, а лекції з історіографії – В. С. Іконников. У Харківському університеті Д. І. Багалій читав лекції з історіографії. Останні два курси, незважаючи на те, що називалися курсами з російської історіографії, містили й аналіз джерел з історії України. Такою була дореволюційна наукова традиція. Так, учень В. Б. Антоновича та В. С. Іконникова **Д. І. Багалій** розпочинав лекції таким визначенням предмету історіографічної науки: «Історіографією називають допоміжну наукову дисципліну, яка займається, з одного боку, оглядом різного роду джерел, тобто літописів, листів, мемуарів тощо, а з іншого боку подає нарис поступової розробки та зростання руської історії як науки»[38]. У лекціях з історіографії та у підручнику «Русская историография» (Т. 1–2, 1907; Ч. 1–2, 1911). Д. І. Багалій спочатку подавав огляд джерел (літописів, житій святих та іншої церковної літератури, записок іноземців, частково актових матеріалів тощо), а потім висвітлював історію розвитку історичної науки. У такому поділі лекцій відбився погляд вченого на історіографію як наукову та навчальну дисципліну, яка займається як вивченням різних груп джерел, так й історією розвитку історичних знань. Пізніше свої джерелознавчі студії Д. І. Багалій узагальнив у «Нарисі української історіографії». Не випадково, що перші частини нарису мали підзаголовок «Джерелознавство» (Вип. 1, 1923; Вип. 2, 1925).

Наукова традиція поділяти історіографію на дві частини – джерелознавчу та історіографічну – частково фактично збереглася у сучасній

історичній науці, про що свідчать, зокрема, більшість підручників та узагальнюючих монографій з історіографії.

Доктор історичних наук, професор та ректор (1906–1911) Харківського університету, академік УАН (1918) **Дмитро Іванович Багалій** (1857–1932) зібрав численний архівний матеріал з історії Слобожанщини. Ці матеріали частково були опубліковані у збірниках: «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII вв.» (1886), «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. в XVI–XVIII вв.» (1890) тощо. Вчений видав найбільш повне зібрання творів відомого українського філософа Г. С. Сковороди (1894) та неопубліковані твори В. Н. Каразіна (1905). Д. І. Багалій показав принципово новий підхід для вивчення масових джерел з соціально-економічної історії, зокрема історії колонізації, довівши можливість більш широких висновків при наявності прогалин у джерелах[39]. Він довгий час працював завідувачем Харківського історичного архіву, а за радянських часів очолив Всеукраїнську комісію охорони пам`яток мистецтва і старовини та Укрцентрархів[39a].

Ще один учень В. Б. Антоновича доцент Харківського університету, потім професор Київського університету **Василь Юхимович Данилевич** (1872–1936) видав у 1914 році один з перших українських посібників з джерелознавства «Литературные и вещественные источники русской истории».

Один з учнів В. Б. Антоновича **Олександр Михайлович Андріяшев** (1863–1933) зробив певний внесок у розвиток археографії, архівознавства та біографістики. Вчений підготував до друку ряд джерел з української історії. Серед архівознавчих праць найбільшої уваги заслуговує «Актові книги Київського архіву давніх актів» (1929).

Інший учень В. Б. Антоновича **Іван Михайлович Каманін** (1850–1921) був видатним архівістом. З 1890 р. він завідував Київським центральним архівом давніх актів. Його дослідження присвячені проблемам вивчення та видання старовинних писемних пам'яток, їх експертизі, а також проблемам організації архівної справи. Роботи І. М. Каманіна, пізніше В. І. Веретенникова та В. О. Романовського у першій

третині XX ст. заклали основи нової дисципліни – українського архівознавства. І. М. Каманіна вважають також засновником української палеографії. Йому належить перша фундаментальна розвідка з української палеографії «Палеографический изборник: материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв.» (1899).

Найвідоміший учень В. Б. Антоновича академік ВУАН (1923) та інших академій **Михайло Сергійович Грушевський** (1866–1934) був автором більше двох тисяч наукових праць. У фундаментальній багатотомній «Історії України-Руси» вчений ввів до наукового обігу величезну кількість нових документів, часто повністю цитуючи їх (особливо в останніх томах праці). Частина використаних М. С. Грушевським документів втрачена під час двох світових війн або знаходиться в архівах інших держав. Тому «Історія України-Руси» має велике значення і як фактична збірка опублікованих документів. У примітках та додатках до кожного тому «Історії України-Руси» М. С. Грушевський детально аналізує використані джерела, частину яких він окремо видав збірками: «Виїмки з джерел до історії України-Руси», «Матеріали до історії політичних і економічних відносин Західної України», п'ять книг «Розвідок й матеріалів до історії України-Руси». Однією з перших джерельних публікацій М. С. Грушевського стало видання двох томів «АЮЗР» (1893–1894). У 1895 та 1901 роках ним надруковані джерелознавчі праці про (відповідно) русько-литовський та галицько-волинський літописи.

Інша фундаментальна праця М. С. Грушевського «Історія української літератури» (в 6-ти томах, 9 книгах) містить глибокий, детальний аналіз фольклорних та писемних джерел. Окремі розділи книги присвячені обрядовій поезії, казкам, писемним пам'яткам XI–XIII століть, «Слово о полку Ігоревім», українському епосу, окремим етапам розвитку української літератури XIV–XVII століть. «Історія української літератури» М. С. Грушевського має джерелознавчий характер, бо містить характеристику різних груп фольклорних та оповідних писемних джерел. Тому ця літературознавча праця стала новим кроком у розвитку джерелознавства історії України.

М. С. Грушевський відомий також як видатний організатор науки. Довгий час він був головою Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ),

зокрема головою Археографічної комісії (1896–1913) та редактором «Записок НТШ» (1895–1913). За час його головування (1897–1913) НТШ видало більше 800 томів наукових праць, в т. ч. 112 томів «Записок НТШ». М. С. Грушевський організовував поїздки студентів Львівського університету та співробітників НТШ до бібліотек та архівів Варшави, Кракова, Києва, Харкова, Санкт-Петербурга та Москви з метою створення багатотомної збірки документів з історії України козацьких часів. Частково ці документи були опубліковані у серії «Жерела до історії України-Руси» та в інших виданнях. Велика археографічна діяльність М. С. Грушевського продовжувалась і на посаді голови Українського наукового товариства та пізніше у Всеукраїнській Академії наук радянського періоду.

Під керівництвом М. С. Грушевського на семінарах з історії України у Львівському університеті та на засіданнях історико-філологічної секції НТШ молоді науковці грунтовно вивчали джерела та оволодівали навичками роботи з ними. Спілкування з М. С. Грушевським давало їм поштовх для самостійних наукових, у тому числі джерелознавчих, розшуків. З його Львівської наукової школи вийшли відомі історики: І. П. Крип'якевич, М. М. Кордуба, С. Т. Томашівський, які в подальшому займалися й джерелознавчими студіями.

Доцент австрійської історії Львівського університету **Стефан (Степан) Теодорович Томашівський** (1875–1930) надрукував збірки документів, зокрема «Матеріали до історії Галичини» (Т. 1–3, 1899–1913), «Матеріали до історії галицько-руського шкільництва 18–19ст.» (1900), «Ватиканські матеріали до історії України. Донесення римських нунціїв про Україну. 1648–1657» (1919).

Професор Варшавського (1929–1939), а потім Львівського (1944–1947) університетів **Мирон Михайлович Кордуба** (1876–1947) багато займався історичною географією України.

Разом з В. Б. Антоновичем та В. С. Іконниковим у Київському університеті працював професор руського права, член-кореспондент Петербурзької АН (1902) **Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов** (1838–1916). Він з 1882 до 1916 року обіймав посаду головного редактора Київської тимчасової комісії давніх актів, підготувавши окремий том «АЮЗР», присвячений заселенню українських земель. Зна-

вець німецького права, вчений ввів до наукового обігу багато невідомих актів литовсько-польської доби з Київського центрального архіву давніх актів. Його «Хрестоматия по истории русского права» у трьох випусках витримала шість видань до 1917 р.

Ще одним колегою В. Б. Антоновича був професор, декан та ректор Київського університету св. Володимира **Федір Якович Фортинський** (1846–1902), який у розвідці «Опыты систематической обработки исторической критики» (1884) намагався узагальнити досвід відомих йому досліджень з теорії джерелознавства. Так, він систематизував теоретичні принципи джерелознавства, розробляв схему пошуку та аналізу джерел.

Професор Київського університету, один з засновників та перший директор Київського археологічного інституту **Митрофан Вікторович Довнар-Запольський** (1867–1934) був редактором декількох томів «АЮЗР». Він видав багато архівних матеріалів у збірках документів з української та литовської історії XVI–XVIII ст. Його учнями були такі відомі у майбутньому українські історики як *Василь Митрофанович Базилевич* (1892–1942), *Й. Ю. Гермайзе, Д. І. Дорошенко, Н. Д. Полонська-Василенко, О. П. Оглоблин*, які займалися й джерелознавчими питаннями.

На другу половину XIX ст припадає творчість ще одного українського історика **Олександра Матвійовича Лазаревського** (1834–1902). Він був одним з засновників часопису «Киевская старина». Вчений опублікував на її сторінках щоденники відомих громадських діячів, Чернігівський літопис тощо. Одним з результатів архівних розшуків стало «Обозрение Румянцевской описи» (Вып. 1–2, 1866–1873). Вчений склав та надрукував «Указатель источников для изучения малорусского края» (1858).

Відомим українським джерелознавцем дореволюційного періоду був секретар (у 1874–1922 рр.) Київської Тимчасової комісії для розгляду давніх актів **Орест Іванович Левицький** (1848–1922). Він опублікував багато документів з української історії (в основному з історії козацтва та історії православної церкви), в тому числі на сторінках часопису «Киевская старина», членом редколегії якого був довгий час. Вчений підготував до видання два томи «АЮЗР». Він приділяв велику увагу проблемам збереження старовинних писемних пам'яток та розвитку ар-

хівної справи в Україні: «О судьбе древних актовых книг и собрания их в центральных архивах» (1896), «История учреждения Киевского центрального архива» (1903). Вчений став одним з перших академіків УАН у листопаді 1918 р.

О. І. Левицький відомий своїми дослідами над літописом Самовидця. Вчений першим надрукував найбільш вірогідний варіант тексту літопису, встановив хронологічні рамки та місце написання (місто Стародуб на Чернігівщині)[40].

Вихованець Київської духовної академії та викладач Катеринославської духовної академії **Василь Олексійович Біднов** (1874–1935) опублікував значну кількість джерел з історії та культури України, зокрема з історії церкви та запорізького козацтва.

III. У Східній Галичині збором та публікацією першодруків, актів, фольклору у кінці XIX – на початку XX ст. займалися ряд науковців. Так, у працях галицьких істориків другої половини XIX ст. професора Львівського університету, дійсного члена Краківської Академії наук *Ісидора Івановича Шараневича* (1829–1901) та члена трьох академій наук *Антонія Стефановича Петрушевича* (1821–1913) введені до наукового обігу нові джерела з історії Галичини.

Археографічною діяльністю займався й видатний український письменник, видавець, політичний діяч **Іван Якович Франко** (1856–1916). І. Я. Франко був одним з ініціаторів видання збірок документів «Українсько-руський архів». Він видав «Матеріали до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку» (1902) та інші збірки документів. І. Я. Франко у розвідці «Причинки до української ономастики» дослідив українські антропоніми. Його «Студії над українськими народними піснями» (1913) містять глибокий джерелознавчий аналіз фольклорних джерел. У роботі «Причинки до історії Галичини у XVIII віці» (1907) вчений обгрунтовував необхідність використання всіх доступних видів джерел, у тому числі вписних громадських та парафіяльних книг. Його книга «Причинки до історії України-Руси» (1902) містить огляд джерел з історії України, починаючи з античних часів (останнє було науковою новацією для українських джерелознавців).

IV. Саме у другій половині XIX ст розвиток джерелознавства, подальша розробка теоретичних проблем привели до виділення джерелознавчої методики.

Одним з перших серед вчених Російської імперії професор всесвітньої історії Харківського університету **Михайло Назарович Петров** (1826–1887) виступив у 1861 році за необхідність розробки *методів* критики джерел[41].

До 1860-х років використовувалися два терміни:

1) «*герменевтика*» (давньогрецький історик Фукідід у V ст. до н. е. вперше використав цей термін; герменевтикою він називав мистецтво розуміти усну та писемну мову взагалі);

2) «*критика джерел*» (термін, який використовувався українськими, російськими та західноєвропейськими авторами у XVIII–XIX ст).

V. Необхідно підкреслити, що джерелознавство історії України розвивалося у річищі російської та європейської історичної науки того періоду.

Лідер державницької школи у російській історіографії, професор і ректор Московського університету, академік Петербурзької АН (1872) **Сергій Михайлович Соловйов** (1820–1879) в «Истории России с древнейших времен» у 29-ти томах ввів до наукового обігу велику кількість історичних джерел, особливо актових, у тому числі з історії України.

Найвідоміший його учень професор Московського університету **Василь Осипович Ключевський** (1841–1911) у лекційному курсі з російського джерелознавства не тільки подав детальний аналіз розвитку джерелознавства як науки та окремих груп джерел за періодами, а й розвинув далі теорію джерелознавства. Видатний вчений та педагог одним з перших підкреслив необхідність відокремлення джерелознавства (за термінологією XIX ст. «побутописання», рос. мовою – «бытописание») від історіографії (до початку XX ст. історіографією називали як історію історичної науки, так і всю історичну науку)[42]. Інші спеціальні дисципліни (палеографію, дипломатику, сфрагістику, хронологію, нумізматику, геральдику, історичну географію) він називав «допоміжними науками історії»[43]. Твори мистецтва, як й інші речові пам`ятки, В.О. Ключевський вважав предметом археологічних досліджень[44] (термін «археоло-

гія» мав широке тлумачення до XX ст.). Ця наукова традиція зберігалася до початку XX ст. у працях російських та українських істориків.

В. О. Ключевський є автором грунтовних джерелознавчих досліджень, присвячених «Руській правді», давньоруським житіям святих (160 житій у 250-редакціях), сказаніям іноземців (140 записок), а також розвідок з нумізматики та термінології.

Класифікації джерел В. О. Ключевського та його учня С. Ф. Платонова (див. детальніше розділ «Класифікація історичних джерел») були спробою розвинути одну з головних теоретичних проблем джерелознавства. Ідеї В. О. Ключевського підтримали й інші його учні *Павло Миколайович Мілюков* (1859–1943), *Олександр Олександрович Кізеветер* (1866–1933), *Юрій Володимирович Гот`є* (1873–1943), *Матвій Кузьмич Любавський* (1860–1936). Останній став відомим дослідником джерел з історії Великого Князівства Литовського. Під певним впливом поглядів В. О. Ключевського був ще один його студент *Михайло Миколайович Покровський* (1868–1932), який пізніше став першим у Російській імперії істориком-марксистом. Саме з дослідженнями та лекційними курсами з російського джерелознавства В. О. Ключевського та його учнів пов'язано остаточне становлення нової наукової та навчальної дисципліни – джерелознавство історії Росії.

На українське та російське джерелознавство в кінці XIX – на початку XX ст великий вплив мали роботи Е. Бернгейма, Ш. Сеньобоса та Ш.В. Ланглуа. Поширенню позитивістської концепції про історичні джерела, поділу джерел на історичні залишки та історичні традиції сприяв вихід російського перекладу книги **Ернста Бернгейма** (1850–1943) «Введение в историческую науку» (1899). Навіть сам термін «джерелознавство» як переклад німецького слова «quellenkunde»[45] широко ввійшов до наукового обігу після появи цього перекладу і вперше як визначення окремої історичної дисципліни був використаний у працях російських вчених: *Миколи Петровича Ліхачова* (1862–1936), *Володимира Миколайовича Перетца* (1870–1935), *О. С. Лаппо-Данилевського*[46].

У 1899 р вийшов у світ і став дуже популярним російський переклад книги французьких істориків **Шарля Сеньобоса** (1854–1942) **та Шарля-Віктора Ланглуа** (1863–1929) «Введение в изучение истории»,

в якій поданий детальний аналіз принципів, етапів та видів критики (див. детальніше розділ «Критика історичних джерел»). Ш.В. Ланглуа та Ш. Сеньобос висували суто позитивістське твердження про те, що «на практиці дуже рідко зустрічається потреба знати про що думав автор. Мета критики – виявнити чи точно він передав факти»[47]. Їх позитивістська концепція зовнішньої та внутрішньої критики, як двох етапів джерелознавчої критики, стала загальноприйнятою в історичній науці до 60-х років XX ст.

Джерелознавчі праці німецьких та англійських історіків *Іогана Густава Бернгарда Дройзена* (1808–1884), *Генріха фон Зібеля* (1817–1895), *Юліуса фон Фіккера* (1826–1902), *Едуарда Фрімана* (1823–1892) були відомі українським історикам.

Польські історики XIX ст *Тадеуш Корзон* (1839–1918), *Йосип Йосипович Роллє* (1830–1894), *Ф. Равіта-Гавронський, О. Яблоновський* зробили певний внесок у введення до наукового обігу польськомовних джерел з української історії, насамперед з історії запорозької козаччини. Так, **Олександр Валер`ян Яблоновський** (1829–1913) разом з **Адольфом Павінським** (1840–1896) був співвидавцем багатомної серії «Історичні джерела». Декілька томів з 23 томів присвячено історії українських земель. **Францішек Равіта-Гавронський** (1846–1920) опублікував невідомі джерела з історії Хмельниччини, у тому числі листи гетьмана Богдана Хмельницького (1595–1657).

У Львові у 1886 році було створено Польське історичне товариство. На сторінках його часопису «Kwartalnic historyczny» («Історичний квартальник») друкувалися й джерела з історії західноукраїнських земель[48].

VI. Важливу роль у розвитку українського джерелознавства мала діяльність наукових товариств та друк періодичних видань. Серед періодичних видань дореволюційного періоду почесне місце займають часописи: «Основа» (1861–1862)[49] та «Киевская старина» (1892–1906)[50]; періодичні видання наукових товариств, насамперед Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові[51], Історичного товариства Нестора-Літописця[52], Харківського історико-філологічного товариства[53], Одеського товариства історії і старожитностей[54]. На сторінках цих видань друкувалися як спеціальні джерелознавчі розвідки, рецензії, бібліографічні огляди,

так і писемні джерела (часто з коментарями): значна кількість актових документів (Литовської, Польської та Російської держав, Гетьманщини, митрополій та ін.), мемуари, щоденники, листування відомих громадських та культурних діячів, фольклор тощо.

П'ятий етап – неокантіанський (перші два десятиріччя XX ст.)

І. Характерні особливості неокантіанського етапу – часу співіснування різних парадигм, поширення, але не панування неокантіанських та інших ідеалістичних ідей у суспільних науках. У науковій літературі позитивістський етап традиційно продовжують до революційних подій 1917 року та громадянської війни 1918–1920 років. Дійсно, більшість істориків, в т.ч. В. С. Іконников та В. Б. Антонович, їх учні, продовжували працювати у позитивістському напрямі. Дореволюційні вчені-позитивісти основну увагу зосереджували на роботі з конкретними джерелами.

Учень М. В. Довнар-Запольського та В. Ю. Данилевича **Віктор Олександрович Романовський** (1890–1971) став відомим архівістом, археографом, джерелознавцем. Після закінчення Київського університету він був помічником завідуючого Київського архіву давніх актів, а у 1921–1931 рр. – його директором. Під час гетьманату П. П. Скоропадського та після встановлення радянської влади В. О. Романовський брав активну участь у створенні нової системи державних архівів. Автор першої у СРСР узагальнюючої праці з історії, теорії та методики архівної справи «Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах» (1927). Декілька його розвідок присвячені Центральному архіву стародавніх актів у Києві, козацько-старшинським літописам та іншим джерелам XVI–XVIII ст. Зокрема вчений дослідив та підготував до друку «Переписні книги 1666 р.» (1933). Як співробітник (з 1921 р.) та голова (1930–1932 рр.) Археографічної комісії ВУАН В. О. Романовський не тільки підготував багато джерел до друку, а й розробив правила наукової публікації документів.

Приват-доцент Харківського університету **Микола Олексійович Максимейко** (1870–1941) досліджував різні редакції та списки «Руської правди».

Багато нових джерел з історії козацтва ввів до наукового обігу випускник Харківського університету **Дмитро Іванович Яворницький** (1855–1940).

ІІ. Значний вплив на розвиток української історичної науки мали праці російських та польських науковців.

Академік **Олексій Олександрович Шахматов** (1864–1920) – засновник нової науки текстології. Вчений плідно досліджував давньоруські літописи, зокрема «Повість минулих літ». О.О. Шахматов створив систему роботи з давньоруськими літописами. Для цього він об`єднав всі відомі на кінець XIX ст. списки повісті у пов'язані між собою зводи. Для кожного зводу О.О. Шахматов встановив його джерела та походження. Він також аналізував різні варіанти тексту «Повісті минулих літ» у складі конкретного зводу. У процесі цієї величезної роботи науковець ввів до наукового обігу невідомі літописи. О.О. Шахматову вдалося відновити первинний текст «Повісті минулих літ». Його реконструкція тексту визнана науковцями правильною. У процесі роботи вчений розробив такі прийоми аналізу літописів та хронік, як: порівняння окремих списків; датування літописних зводів, що не дійшли до нас; пошук та аналіз нашарувань, описок, умовчань тощо. О.О. Шахматову належать такі відомі слова, які стосуються політичної заангажованості літописів: «Наші літописи упереджено висвітлювали сучасні їм події. Рукою літописця керував у більшості випадків не високий ідеал далекого від життя та мирської суєти благочестивого самітника… Ні, рукою літописця керували політичні пристрасті та мирські інтереси»[57]. Вчений є автором декількох розвідок, присвячених давньоруським житіям святих.

Професор Петербурзького університету та засновник Вищих жіночих курсів у Петербурзі **Костянтин Миколайович Бестужев-Рюмін** (1829–1897) був членом Археографічної комісії. У «Русской истории» (Т.1–2, 1872–1875) дав достатньо повний огляд джерел (від археологічних джерел до пам'яток літератури). Його докторська дисертація була присвячена давньоруським літописам до кінця XIV ст.

Польські історики **Антоні Прохаска** (1852–1930) та **Станіслав Смолька** (1854–1924) ввели до наукового обігу нові джерела з польської та української історії середньовіччя. Антоні Прохаска відомий своїми дослідженнями з історії літописання литовсько-польського періоду.

III. Початок XX століття – час появи та/або розвитку нових спеціальних історичних (кодикології, медальєрики) та історико-філологічних дисциплін (герменевтики, текстології).

Вадим Львович Модзалевський (1882–1920) – автор довідників з української геральдики та генеалогії.

IV. Дореволюційному джерелознавству в цілому була притаманна недостатня розробка теоретичних питань, що обумовлюється власне рівнем розвитку науки того періоду, становленням її методології. Водночас прагматичний підхід до джерел вимагав детального вивчення попередніх знань про історичні джерела (історіографія джерелознавства) та подальшу розробку теоретичних питань.

Новим кроком у розробці теорії та методики джерелознавства початку XX ст. були праці професора Петербурзького університету О.С. Лаппо-Данилевського та його учнів, які найбільше з усіх істориків Російської імперії кінця XIX – початку XX століття відійшли від позитивістського тлумачення джерелознавчих питань. Сам **Олександр Сергійович Лаппо-Данилевський** (1863–1919) у молодості був позитивістом. У кінці XIX ст під впливом праць засновника баденської школи неокантіанства *Генріха Ріккерта* (1863–1936) він став неокантіанцем. Під впливом неокантіанського вчення про цінності О.С. Лаппо-Данилевський відкидав суспільно-історичну цінність джерела. Вчений на перший план ставив одиничність та неповторність індивідуальної психіки. В основу джерелознавчої методики О.С. Лаппо-Данилевський поклав психологічний аналіз джерел, тобто збіг уявного образу, який виник у науковця при вивченні джерела, з уявним образом, поданим в історичному джерелі. Під час аналізу особлива роль відводилася дослідженню мотивації та індивідуальних особливостей автора. Усі джерела науковець розглядав як явища культури та результат людської психіки[48].

Визнаючи в основному зовнішню та внутрішню критику як два етапи наукової критики джерел, вчений виділив ще два види критики: мо-

ральна та естетична. Академік О.С. Лаппо-Данилевський по-новому підійшов до критеріїв джерелознавчої критики[59]. Головним завданням історичної критики він вважав встановлення відповідності свідчень джерела «законам свідомості» або «законам природи». Вчений продовжив далі розробляти методи герменевтики, тобто тлумачення текстів історичних джерел[60].

У лекційному курсі з дипломатики приватних актів О.С. Лаппо-Данилевський не тільки визначив головні правила та прийоми опрацювання актових джерел, а й висунув концепцію трьох видів критики актових джерел[61].

Велика роль вченого у дослідженні писцових книг. О.С. Лаппо-Данилевський розробив детальну методику вивчення давньоруських правових актів, яку детально описав у книзі «Очерк русской дипломатики частных актов».

Науковець розвинув теоретичні основи російської археографії. Зокрема О.С. Лаппо-Данилевський надрукував «Правила издания грамот Коллегии экономии», які стали класичними для підготовки до публікації актових документів Російської імперії.

Вперше серед вчених Російської імперії питання про методологію джерелознавства як цілісного та систематичного вчення було поставлено О.С. Лаппо-Данилевським. Його новаторська концепція, особливо у розробці методів інтерпретації та критики джерел, протистояла позитивістським уявленням про методи роботи з джерелами. Система методів опрацювання джерел для більшості позитивістів була сукупністю технічних прийомів, підготовчим та допоміжним етапом історичного дослідження. Вчений першим показав необхідність синтезу одержаних після опрацювання джерел відомостей (пізніше ця ідея буде розвинута М.Я. Варшавчиком та іншими радянськими джерелознавцями в концепцію про аналітичний та синтезуючий етапи роботи з джерелами). Інша ідея вченого про історичне джерело, як продукт людської творчості, знайшла визнання серед російських та українських джерелознавців лише в останній час. Тільки після розпаду СРСР психологічні методи критики джерел, розроблені О.С. Лаппо-Данилевським, стають об'єктами вивчення та використання. Як правило жодна узагальнююча

джерелознавча робота сьогодні не обходиться без використання «Методологии истории» О.С. Лаппо-Данилевського.

Серед учнів О.С. Лаппо-Данилевського слід виділити істориків-джерелознавців *Олександра Ігнатовича Андреєва* (1887–1959), *Сігізмунда Натановича Валка* (1887–1975), *О. Є. Преснякова та В. І. Веретенникова.* Професор Петербурзького університету **Олександр Євгенійович Пресняков** (1870–1929) відомий своїми розвідками з історії літописання. Професор Харківського імп. університету (з 1920 р. – Харківського інституту народної освіти) **Василь Іванович Веретенников** (1880–1942) – автор розвідок з різних питань джерелознавчої критики та архівознавства.

V. Від принципів позитивізму відмовилися не тільки О.С. Лаппо-Данилевський та його учні, а й деякі іноземні вчені, праці яких були відомі на Україні. Так, один з засновників неоромантичного напрямку в польській історіографії **Станіслав Закшевський** (1873–1936) вважав, що історик має враховувати інтуїцію як ірраціональне почуття: «Інтуїція – це здатність людського розуму відчувати зв`язок між сучасністю і минулим… Але це відчуття… приводить – іноді навіть при відсутності історичних знань – до відновлення рис минулого, часом навіть супроти історичним знанням, але відповідним правді»[62].

VI. Для неокантіанського періоду характерно також поступове поширення ідей марксизму (праці *М.М. Покровського* та *М.О. Рожкова* (1868–1827)).

VII. У складний час громадянської війни частина джерел гине. Водночас такі заходи гетьманського уряду у 1918 році, як відкриття Всеукраїнської Академії наук, Національного архіву та Національної бібліотеки, заснування нових університетів сприяли подальшому розвитку суспільних наук, збереженню й вивченню історичних джерел. Велика заслуга у цьому належить міністру освіти періоду гетьманату **Миколі Прокоповичу Василенку** (1867–1935), а пізніше – міністру освіти й мистецтва УНР **Івану Івановичу Огієнку** (1882–1972). Останній був ініціатором підготовки у 1919 році закону «Про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва».

І. І. Огієнко (митрополит Іларіон) – відомий історик культури та церкви, перекладач Біблії на українську мову, автор посібників з палео-

графії. У роки громадянської війни він особисто врятував десятки тисяч документів. Пізніше вчений склав описи архівних фондів, в яких зберігалися документи з історії України (фонди знаходилися поза межами радянської України).

Неокантіанський період був найменший. У результаті громадянської війни до влади прийшли більшовики, які проголосили марксизм єдиним правильним вченням.

Шостий період – радянський (початок 1920-х рр. – 1991р.)

Характерні особливості радянського періоду – періоду панування марксистської парадигми у суспільних науках.

I. Активізація історичних, зокрема джерелознавчих, досліджень у 1920-х роках була зумовлена й політикою радянської українізації.

Продовжується активна археографічна діяльність. У 1920-х роках на сторінках різних журналів («Життя і революція», «Червоний шлях», «Каторга и ссылка» та ін.) та в спеціальних збірках друкуються спогади діячів революційного руху (особливо народників та більшовиків) та навіть білогвардійців й інших противників радянської влади.

Фактично у радянській Україні того періоду склалися три головні історичні наукові центри:

1) Історико-філологічний відділ Всеукраїнської Академії наук, 10 з 12 комісій якого очолював М.С. Грушевський. Після свого повернення з еміграції у грудні 1924 року вчений створив та очолив кафедру історії України при ВУАН[63]. Джерелознавчі праці *М.С. Грушевського* та *О.С. Грушевського* (1877–1943), **Осипа Юрійовича (Йосифа Георгійовича) Гермайзе** (1900–1958) та інших співробітників кафедри та відділу становили новий етап вивчення джерел, особливо джерел XVII–XIX ст. Публікації джерел та джерелознавчі розвідки були надруковані зокрема в часописі «Україна», різних збірках («За сто літ» тощо).

2) Співробітники Харківської науково-дослідної кафедри (інституту) історії української культури (1921–1934)[64] під керівництвом академіка

Д. І. Багалія також займались вивченням та публікацією джерел історії України до початку XX ст.

Д. І. Багалій, *В. О. Романовський*, *В. І. Веретенников*, **Віктор Олександрович Барвінський** (1885–1940), **Ольга Гаврилівна Водолажченко** (1880–1972), **Василь Васильович Дубровський** (1897–1966), **Микола Васильович Горбань** (1899–1973) займались розробкою архівознавчих проблем, тому що всі вони, крім того, працювали і в архівних установах. Питання історичної бібліографії та історії джерелознавства досліджував **Антон Іванович Козаченко** (1900–1962).

Аспірантом, а потім науковим співробітником кафедри (інституту) історії української культури, пізніше професором Харківського державного університету був видатний харківський сходознавець **Андрій Петрович Ковалівський** (1895–1969). Він відомий перекладами арабських джерел (в т. ч. з історії України) та коментарів до них («Книга» Ібн-Фадлана та інші).

3) Історико-партійні науково-дослідні установи в основному були об'єднані у ВУАМЛІН та зосереджені у столиці Української СРР того часу – у Харкові[65]. Найбільш відомий український історик-марксист **Матвій Іванович Яворський** (1884–1937) у монографіях та підручниках некоректно використовував історичні джерела, на що йому правильно вказав Д. І. Багалій у ході наукової дискусії 1923–1924 рр.

II. З остаточним встановленням радянської влади в Україні відбувається спочатку добровільний, а з кінця 1920-х років примусовий (за допомогою командно-адміністративних важелів) перехід науковців на марксистські методологічні засади. Радянськими політиками та суспільствознавцями марксизм оголошується єдиним правильним вченням.

Для частини дореволюційної професури (наприклад для Д. І. Багалія) проголошення переходу на позиції марксизму було спробою дійсно оволодіти новою методологією, для інших – науковою та політичною мімікрією. Слід підкреслити, що вченим-позитивістам було легше оголосити себе марксистами, тому що позитивізм та марксизм були близькі за вибором тематики (питання соціально-економічної історії) та деякими прийомами дослідження. Зокрема позитивісти та марксисти вважа-

ли історичне джерело не лише продуктом людської діяльності, а й віддзеркаленням певних суспільних відносин.

З кінця 1920-х років історичні науково-дослідні установи попадають під жорстокий партійно-ідеологічний контроль. Абсолютизувався класовий та партійний підхід до всіх суспільних явищ, в тому числі до історичних джерел. Головна увага в проблемі авторства приділялась соціально-класовій приналежності автора. Вибіркове використання джерел та аналіз окремих історичних фактів, які вважали доцільно наводити згідно марксистсько-ленінської історичної схеми, фактично спотворювали історичне минуле.

Твори *Карла Маркса* (1820–1895), *Фрідріха Енгельса* (1818–1883), *Володимира Ілліча Леніна* (1870–1924), документи комуністичної партії (особливо резолюції та постанови з`їздів) вважалися головними джерелами для будь-якого дослідження.

Особливо жорсткий тотальний контроль за діяльністю істориків проводився у період сталінського тоталітаризму (репресії, огульна та несправедлива критика під час проведення компаній критики та самокритики). Вузький класовий та партійний підхід був обгрунтований у листі Генерального секретаря ЦК РКП (б) *Йосифа Вісаріоновича Сталіна* (1878–1953) «Про деякі питання історії більшовизму» (1931) та у постанові ЦК КП/ б/У «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (1947). Зокрема у листі Й.В. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» прихильники документального пояснення історії більшовицької партії були оголошені «безнадійними бюрократами» та «архівними крисами»[66].

З встановленням сталінської тоталітарної політичної системи змінюється характер архівної та археографічної роботи. Так, обмежується доступ до архівних фондів та їх використання. З кінця 1920-х років в основному публікуються джерела з історії класової боротьби та революційного руху. Всім цим джерельним публікаціям була властива політична заангажованість, вибірковість у доборі джерел тощо, що було характерною ознакою всієї радянської археографії. Фактично підтверджувався афоризм **М. М. Покровського** «Історія – це політика, яка перекинута у минуле». Насправді цитата М. М. Покровського звучить

так: «історія… нічого іншого, крім політики, перекинутої у минуле, не представляє»[67].

Постійний ідеологічний контроль з боку правлячої комуністичної партії та радянської держави у повній мірі відчули і науковці наступних поколінь. Відомий історіограф, майбутній професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка **Михайло Іванович Марченко** (1902–1983) як «активний буржуазний націоналіст» у 1941–1944 рр. перебував у в`язницях НКВД[68]. У 1972 р. «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» були звільнені з Інституту історії АН УРСР дослідник козацько-старшинських літописів **Ярослав Іванович Дзира** (р. н. 1931), дослідниця українського козацтва і української рукописної історичної книги **Олена Михайлівна Апанович** (1919–2000) та відомий медієвіст і пам`яткознавець, доктор історичних наук **Олена Станіславівна Компан** (1916–1986) [69]. За поширення самвидаву відомий археолог, нумізмат, археограф та славіст **Михайло Юліанович Брайчевський** (1924–2001)[70] був звільнений з Інститутів історії (1968 р.) та археології (1972 р.) АН УРСР.

ІІІ. Помітну роль в розвитку українського джерелознавства відіграли праці істориків Східної Галичини, Буковини та Закарпаття. Ці землі, як відомо, у 1920–1930-х роках не входили до складу СРСР. Тому науковці вказаних земель до приєднання цих земель до СРСР у вересні 1939 року були поза сталінським ідеологічним диктатом.

Видатний український історик, джерелознавець та історіограф **Дмитро Іванович Дорошенко** (1882–1951) ще студентом Київського університету під керівництвом М. В. Довнар-Запольського підготував бібліографічний «Указатель источников для ознакомления с Южной Русью» (1904). Працюючи секретарем Катеринославської Ученої Архівної комісії (1909–1914 рр.), Д. І. Дорошенко написав декілька оглядів фондів Катеринославських архівів. У 1914 році вчений брав участь в укладанні «Повного збірника творів» Т. Г. Шевченка. В «Огляді української історіографії» (1923) Д. І. Дорошенко велику увагу приділив літописам XI–XVII ст. та іншим писемним оповідним джерелам. Декілька його статей присвячені теоретико-методичним питанням джерелознавства («В справі видання мемуарів та листування» (1924) та ін.).

Д. І. Дорошенко працював професором Українського вільного університету (1921–1954 рр.) та Карлового університету у Празі (1926–1936 рр.), Варшавського університету (1936–1939 рр.). Він був одним із засновників та першим президентом (1945–1951 рр.) Української Вільної Академії наук (УВАН). Наукові та суспільно-політичні погляди цього представника державницького напрямку в українській історіографії справили великий вплив на більшість істориків діаспори.

IV. В той же час у СРСР продовжується дослідження визначних писемних пам'яток.

Велика роль у дослідженні історичних джерел, в т. ч. давньоруських, належить таким видатним російським історикам, як *М. Д. Присьолков, Д. С. Ліхачов, Б. Д. Греков, Б. О. Рибаков, М. М. Тихомиров, О. О. Зімін, Л. В. Черепнін.*

Професор Петроградського університету **Михайло Дмитрович Присьолков** (1881–1941) ще у дореволюційний час вивчав давньоруські літописи, візантійські хроніки, церковні твори, на основі яких опублікував книгу «Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.» (1913). Він був автором розвідок про Нестора-літописця, різні літописи XII–XIV ст, воїнські повісті. В узагальнюючій монографії «История русского летописания XI–XV вв.» (1940) використав усі відомі на той час літописи та літописні зводи. М. Д. Присьолков уславився реконструкцією тексту Троїцького літопису, який згорів під час московської пожежі 1812 року. Його перу належить дві цікаві праці з методики пошуку та реконструкції Троїцького літопису (1939, 1950). М. Д. Присьолков підготував до друку два рукописи О. О. Шахматова.

Академік **Дмитро Сергійович Ліхачов** (1906–1999) – відомий дослідник літописів та різних літературних пам'яток XI–XVII ст. У багатьох працях, в тому числі у фундаментальній «Русские летописи и их культурно-историческое значение» (1947) дослідив більше двохсот літописів, літописних списків та зводів. Вчений детально та всебічно вивчив різні списки «Повісті минулих літ».

Декілька праць Д. С. Ліхачова присвячено видатній літературній пам'ятці «Слово о полку Игореве». Вчений розробляв питання авторства, історичних та політичних поглядів невідомого автора. Д. С. Ліха-

чов – співавтор шеститомного «Словаря-справочника «Слово о полку Игореве»». Його підручник «Текстология» (1962) написаний на основі аналізу давньоруських літературних пам'яток X–XVIII ст. і має самостійне джерелознавче значення.

Більшість наукових праць відомого російського історика та джерелознавця академіка **Бориса Дмитровича Грекова** (1882–1953) присвячена історії Київської Русі, зокрема давньоруським джерелам: «Повесть временных лет о походе Владимира на Корсунь» (1929), «Ипатьевская летопись» (1935), «Автор «Слово о полку Игореве» и его время» (1938). Вчений брав участь у виданні збірки джерел «Памятники истории Киевского государства IX–XII вв.» (1936), «Хроники Ливонии Генриха Латвийского» (1938), «Псковские летописи» (1941), «Византийский временник» (1949) тощо. Б. Д. Греков довгий час займався вивченням «Правды Русской». Ним було знайдено близько 40 нових списків кодексу (до цього було відомо близько 70 списків).

Директор Інституту археології АН СРСР академік **Борис Олександрович Рибаков** (1908–2001) відомий багаторічними успішними археологічними розкопами давньоукраїнських міст (Чернігів, Люба, Бєлгород-Київський та ін.). За його редакцією видавався «Свод археологичных источников». У монографії «Древняя Русь. Сказания, былины, летописи» (1963) яскраво показав цінність билинного епосу як історичного джерела. У роботах «Слово о полку Игореве» и его современники» (1971), «Русские летописи и автор «Слово о полку Игореве» (1972) простежив взаємовплив форми, стилю та змісту літописів та воїнських повістей. Б. О. Рибаков – автор досліджень з інших спеціальних історичних дисциплін: епіграфіки («Русские датированные надписи XI–XIV веков» (1964)), метрології («Русские системы мер длины XI–XV веков» (1949)), історичної географії (вчений створив значну кількість різних історичних карт).

Теоретичні проблеми джерелознавства розглядалися у монографіях та підручниках М. М. Покровського, М. М. Тихомирова, Л. В. Черепніна, О. О. Зіміна. Джерелознавчі праці останніх трьох істориків дали значний поштовх розвитку різних спеціальних історичних дисциплін.

Академік **Микола Михайлович Тихомиров** (1893–1965) – автор класичних підручників з джерелознавства (1940, 1962), російської пале-

ографії (1982), монографії «Русское летописание» (1979). Вчений відомий також публікаціями текстів та дослідженнями окремих пам'яток доби феодалізму: «Русская правда» (1941, 1953), «Закон судный людям» (1961), «Мерило праведное» (1961), «Соборное уложение 1649 года» (1961), «Острогозький летописец» (1957).

Академік **Лев Володимирович Черепнін** (1905–1977) також займався питаннями методології та методики джерелознавства. Він є автором підручників з російської хронології, метрології, палеографії, історіографії. Його велика стаття «Повесть временных лет, ее редакции и предшествующие ей летописные своды» (1948) містила грунтовний аналіз походження та структури літопису. Багаторічна робота Л. В. Черепніна по пошуку та дослідженню середньовічних актів сприяла низці публікацій збірок джерел: «Акты феодального землевладения и хозяйства» (Ч. 1–3, 1951–1961), «Памятники русского права» (1956) тощо.

Видатним дослідником писемних пам'яток IX–XVIII ст. був професор **Олександр Олександрович Зімін** (1920–1980). Відомий знавець соціально-економічної та політичної історії Московського царства XV–XVII ст О. О. Зімін підготував до друку з детальним науковим апаратом такі джерела: «Тысячная книга 1550 г. и Дворовая тетрадь 50-х годов XVI в.» (1950), «Правда Русская» (1999) та ін. Він автор невеличких посібників з джерелознавства: «Методика издания древнерусских актов» (1959), «Русские летописи и хронографы конца XV–XVI вв.» (1960).

Для праць всіх цих російських джерелознавців та істориків була властива великодержавницька концепція російської історії (тези про Київську Русь як колиску трьох братніх народів: російського, українського, білоруського; про прогресивний та історично необхідний характер возз'єднання України з Росією у 1654 році тощо).

VII. Великий вплив на розвиток всього радянського, зокрема українського, джерелознавства 1960–1980-х років мали праці з теорії джерелознавства таких видатних російських вчених, як *Л. М. Пушкарьова, О. П. Пронштейна. С. О. Шмідта та О. М. Медушевської.*

Доктор історичних наук, професор **Лев Микитович Пушкарьов** запропонував нові класифікації історичних джерел (типологічні та ви-

дові), без використання яких сьогодні не обходиться жодна узагальнююча робота з джерелознавства.

Доктор історичних наук, академік **Сігурд Оттович Шмідт** (р. н. 1922) зокрема розробив такі важливі теоретичні питання: джерельна база, теоретичне та практичне джерелознавство, статус джерелознавства як науки.

Доктор історичних наук, професор **Ольга Михайлівна Медушевська** (1922–2007) показала можливість нових підходів до природи джерела та джерелознавчої критики. Вона є співавтором одного з новітніх підручників з російського джерелознавства «Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории» (1998).

Доктор історичних наук, професор Ростовського університету **Олександр Павлович Пронштейн** (1919–1998) – автор багатьох посібників з джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. У розвідках («Методика исторического источниковедения» (1976) та ін.) розробляв різноманітні питання теорії та методики джерелознавства.

V. У річищі офіційних концепцій розвивалось і українське радянське джерелознавство післявоєнного часу.

Після XX з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й. Сталіна, відбувся частковий відхід від класової та партійної заангажованості історичних досліджень, спостерігаються публікації більш повних збірок документів.

У багатьох історичних часописах СРСР, зокрема в «Українському історичному журналі» (виходить з 1957 р.), була рубрика з джерелознавства. У 1964–1972 рр. у Києві виходив спеціальний джерелознавчий збірник «Історичні джерела та їх використання». Бібліографічні огляди післявоєнної літератури вміщувалися у п`яти випусках спеціального республіканського збірника «Історіографічні дослідження в Українській РСР» (1968–1972). У Москві з 1967 року видався щорічний збірник статей «Источниковедение отечественной истории».

Головною науково-дослідною установою історичного профілю України у післявоєнний період був Інститут історії України АН УРСР.

Директор Інституту історії України АН УРСР академік **Іван Петрович Крип'якевич** (1886–1967) був редактором збірок документів, зокрема «Матеріали до історії козаччини» (1908) та (разом з *І. Бутичем*) «Докумен-

ти Богдана Хмельницького» (1961). Універсалам та листам Богдана Хмельницького присвячені декілька статей вченого. У них він ввів до наукового обігу неопубліковані листи гетьмана та довів підробку деяких документів, які приписувалися Богдану Хмельницькому. Його монографія «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.)» (1962) містить грунтовний аналіз джерелознавчих публікацій з історії Галичини. Остання розвідка І. П. Крип'якевича «Нарис методики історичних досліджень» (1967) у стислому вигляді подає погляди автора на методи та етапи роботи з джерелами.

Праці завідуючого відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (1981–1990) Інституту історії АН УРСР, доктора історичних наук **Анатолія Васильовича Санцевича** (1924–1996) становили новий крок у розвитку українського джерелознавства. Серед них виділяються дві узагальнюючі праці з радянського джерелознавства (1972, 1981). Принципи та методи пошуку, вивчення та використання історичних джерел викладені вченим у книзі «Методика исторического исследования» (1984, 2-е вид. – 1990).

Дослідження двох професорів Київського державного університету ім. Т. Шевченка В.І. Стрельського та М.Я. Варшавчика 1960–1980-х рр, не зважаючи на їх партійно-класову термінологію, становили новий етап у розвитку теоретичних проблем джерелознавства.

Директор ЦДІА УРСР (1944–1947), завідуючий кафедрою архівознавства та спеціальних історичних дисциплін Київського державного університету (1945–1982), доктор історичних наук **В'ячеслав Ілліч Стрельський** (1910–1983) у підручнику «Источниковедение истории СССР. Период империализма» (1952, укр. вид. 1958) подав детальну характеристику всіх видів джерел з історії Російської імперії початку XX ст. У цьому підручнику він запропонував численні класифікації історичних джерел та головні принципи роботи з ними.

Подальша розробка теорії та методики джерелознавства відбувається у двох його наступних працях: «Основные принципы научной критики источников по истории СССР» (1961) та «Теория и методика источниковедения истории СССР» (1968, 1976). У них вчений визначив предмет та завдання джерелознавства, загальні принципи класифікації історичних джерел, їх природу, методи та етапи роботи з джерелами.

В. І. Стрельський одним з перших у радянському джерелознавстві (як і С. О. Шмідт) запропонував відносити твори образотворчого мистецтва та географічні карти до зображальних джерел[71].

В. І. Стрельський є автором розвідок з історичної хронології, геральдики.

Доктор історичних наук, професор Київського державного університету ім. Т. Шевченка **Марк Якимович Варшавчик** (1918–2001) у монографії «Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика» (1984) запропонував відмовитися від класичного поділу джерелознавчої критики на зовнішню та внутрішню. Він обгрунтував новий поділ критики на аналітичну та синтетичну (див. детальніше розділ «Критика історичних джерел»). Подібні ідеї містяться у деяких сучасних підручниках з джерелознавства.

У монографіях, підручниках, збірниках («Историко-партийное источниковедение: теория, методология, методика» (1984), «Вопросы логики исторического исследования и исторический источник» (1968), «О структуре источниковедческой критики» (1980), «Источниковедение истории КПСС» (1989)) вчений обґрунтував нові підходи до структури джерелознавства та його місця в системі історичної науки, до поняття про історичне джерело, а також запропонував нові класифікації джерел. Називаючи джерелом матеріалізований носій історичної інформації М. Я. Варшавчик вважав головною ознакою історичного джерела безпосередність відбиття джерелом реальних історичних явищ. Ця ознака відрізняє історичні джерела від неісторичних джерел – носіїв позаджерельної інформації[72]. М. Я. Варшавчик (як і І. Д. Ковальченко) обгрунтував структуру джерельної інформації. Вчений поділяв джерельну інформацію на пряму й опосередковану, відкриту (навмисну) і латентну (ненавмисну) [73].

Науковець розрізняв три види історичних фактів: «факт-подія», «факт-джерело» та «факт-знання». М. Я. Варшавчик підкреслював, що між реальною подією як історичним фактом та відображенням події як елементом наукового знання стоїть «факт-джерело»[74].

Над теоретичними та практичними питаннями джерелознавства також працювали та працюють науковці Харківського, Дніпропетровського, Львівського університетів та інших вузів.

Перу доктора історичних наук, професора Харківського державного університету **Ісая Львовича Шермана** (1912–1989) належить книга «Русские исторические источники X–XVIII вв.» (1959), в якій у хронологічному порядку розглядаються найважливіші писемні джерела доби феодалізму.

Книга доцента Харківського державного університету **Марії Антонівни Литвиненко** (р. н. 1921) «Джерела з історії України XVII–XVIII ст.» (1970) містить детальний аналіз актових та оповідних джерел з історії Гетьманщини. Вона разом з **Василем Микитовичем Довгополом** (1919–1981) та **Романом Даниловичем Ляхом** (1929–2002) видала у 1986 році підручник «Джерелознавство історії Української РСР».

Великим науковим осередком з джерелознавства та історіографії в останні тридцять років став історичний факультет Дніпропетровського державного університету. Праці професорів *М.П. Ковальського*, *Ю.А. Мицика*, *Г.К. Швидько* та інших вчених мали великий вплив на розвиток сучасного українського джерелознавства.

Доктор історичних наук, професор **Микола Павлович Ковальський** (1929–2006) у серії праць, присвячених історичним джерелам XVI–XVII ст., на основі власного досвіду пошуків в архівах України, Польщі, Росії розробив методику джерельної (у тому числі архівної) евристики. У розвідках з теоретичних проблем джерелознавства він виклав власні погляди на структуру та історію джерелознавства, класифікацію історичних джерел, розробив методику пошуку та реконструкції первісного складу джерельних комплексів. Окремі праці вченого присвячені Литовській метриці, актам Бродських земських та магістратських урядів, українським літописам та історичним творам XVIII ст.

Доктор історичних наук, професор **Ганна Кирилівна Швидько** (р. н. 1944) – автор грунтовних джерелознавчих розвідок. Серед них найбільш відомою є «Джерела з історії Лівобережної України періоду феодалізму» (1992).

Більшість праць доктора історичних наук, професора **Юрія Андрійовича Мицика** (р. н. 1949) присвячені питанням джерелознавства, архівознавства та археографії в основному доби феодалізму. Вчений написав серію оглядів архівних фондів та приватних колекцій, ввівши до науко-

вого обігу значну кількість нових джерел з історії України XVI–XVIII ст. У працях: «Украинские источники XVII в.» (1978), «Записки иноземцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – вторая половина XVII вв). – Ч. 1. Немецкие и австрийские источники» (1981), «Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов» (1983), «Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв.» (1984, співавтор – М.П. Ковальський), «Записки иноземцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг.» (1986), «Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов» (1988), «Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття» (1996) зробив глибокий аналіз різних видів джерел з історії Хмельниччини та історії України XVI–XVII ст.

Серед джерелознавчих розвідок науковців Львівського державного університету ім. І. Л. Франка слід відзначити праці доктора історичних наук, професора, керівника Львівського відділення Археографічної комісії АН України, потім Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України **Ярослава Романовича Дашкевича** (р. н. 1926) з геральдики, генеалогії, сфрагістики, книгознавства та історичної географії.

VI. В останні два десятиріччя радянського періоду та в пострадянський час відбувався активний розвиток спеціальних історичних дисциплін, безпосередньо пов'язаних з джерелознавством.

Видатний дослідник історії Київської Русі, археолог та історик, директор Інституту археології НАНУ **Петро Петрович Толочко** (р. н. 1938) у монографіях «Історична топографія стародавнього Києва» (1970), «Древний Киев» (1976), «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.» (1980), «Древняя Русь» (1987) ввів до наукового обігу нові археологічні джерела, розробив важливі питання історичної географії. З 1987 року він редагує часопис «Київська старовина», на сторінках якого друкується велика кількість джерел та джерелознавчих розвідок.

Завідуючий кафедрою архівознавства та джерелознавства Київського національного університету ім. Т.Шевченка у 1982–1993 рр.

доктор історичних наук, професор **Володимир Олександрович Замлинський** (1930–1993) займався генеалогією козацьких родів. Разом з доктором історичних наук, професором **М. Ф. Дмитрієнко** він був редактором та співавтором навчального посібника «Специальные исторические дисциплины» (1992).

Марія Федорівна Дмитрієнко (р. н. 1935) – відомий фахівець в галузі спеціальних історичних дисциплін, зокрема геральдики, боністики, фалеристики, біографістики, геортології, маргіналістики, емблематики тощо. Активно працювала у комісії Верховної Ради України з питань заснування державних нагород (1992–1993) та Комісії державних нагород та геральдики при Президенті України (1994–2005). Тривалий час **М.Ф. Дмитрієнко** очолювала сектор історичної географії та картографії, а а з 1994 р. – новостворений відділ спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України. Авторка більше 600 наукових праць (з них 30 наукових монографій), виданих дев`ятьма мовами світу. Крім вищеназваного посібника вона є співавтором таких грунтовних досліджень, як «Нагороди України: історія, факти, документи» (1993), «Гроші в Україні: факти і документи» (1998), «Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти» (2000) та «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини» (2004).

VII. Окремо слід зупинитися на працях істориків української діаспори у післявоєнний час.

Науковці діаспори довгий час були позбавлені можливості користуватися частиною джерел. Водночас ці вчені були поза ідеологічним тиском з боку радянських державних та партійних структур.

У повоєнний час активізуються джерелознавчі досліди, що зокрема було пов'язано з початком друкування історичних та суспільно-політичних часописів, які виходять і до сього часу: «Український історик» (з 1962 року), «Сучасність» (з 1961 року) і «Визвольний шлях» (з 1948 року).

Після Другої світової війни у вимушеній еміграції опинилися ряд українських істориків. Серед них видатні київські історики: О. П. Оглоблин та Н. Д. Полонська-Василенко.

Професор Гарвардського університету **Олександр Петрович Оглоблин (Оглоблін)** (1899–1992) багато займався питаннями української

генеалогії, біографістики та бібліографії. Він уклав «Реєстр універсалів гетьмана Івана Мазепи», дослідив генеалогію гетьмана та інших видатних представників козацької старшини. Свої розшуки вчений узагальнив у двох фундаментальних працях: «Українська генеалогія та її значення для історичної науки» (1961) та «Люди старої України» (1959). Окремі його праці присвячені історії родів Гоголів, Косачів, Ханенків, Нарбутів. У 1946 р. О. П. Оглоблін очолив науково-дослідний інститут мартирології, пізніше – генеалогічне та геральдичне товариство. Декілька праць вченого присвячено «Історії Русів», зокрема проблемі авторства.

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (1884–1973) займалася джерелами з історії Запоріжжя та Новоросії XVIII ст. Додатки до «Історії України» (у 2-х томах) містять генеалогічні таблиці різних князівських родів середньовіччя.

Серед джерелознавців діаспори останньої чверті XX ст. найбільш відомий директор Інституту східноєвропейських та українських студій, головний редактор журналу «Сучасність» **Тарас Григорович Гунчак** (р. н. 1932). Він видав збірки документів з історії України XX ст., в тому числі «Джерела до новітньої історії України» (1980), «Українська суспільно-політична думка в 20 ст.» (Т. 1–3, 1983). За його редакцією виходили «Енциклопедія українознавства» та деякі томи «Літопису УПА».

XI. У післявоєнний час змінилося значення та (інколи) функції окремих груп джерел. Так, загальна телефонізація привела до зменшення значення особистого листування. З`являються та розвиваються нові види джерел: відеодокументи, комп`ютерні носії інформації тощо.

Сьомий період – пострадянський (з 1991 року)

I. Після здобуття Україною незалежності в українському джерелознавстві спостерігається відхід від ідеологічних штампів радянського періоду, використання новітніх ідей світової історичної науки, зокрема нових методик дослідження історичних джерел.

Все більший вплив на джерелознавчу методику останніх років мають ідеї сучасної світової постмодерністської історичної науки (О. Уайт,

Ф. Анкерсміт та ін.) О. Уайт для інтерпретації тексту історичних джерел запропонував науковцям звернутися за допомогою до суто філологічних прийомів: метафори, метонімії, синекдохи та іронії. При цьому кожне історичне джерело характеризується з врахуванням особливостей історичної свідомості та наративу періоду появи джерела.

II. Активно друкуються збірки документів з тем, які раніше були закриті для науковців. Так, наприклад, з 1994 року виходить журнал «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», в якому надруковані багато розсекречених документів радянських спецслужб.

III. У пострадянський період продовжуть плідно працювати відомі науковці *В. А. Смолій, С. В. Кульчицький, П. С. Сохань, Я. Р. Дашкевич, М. Ф. Дмитрієнко, Я. С. Калакура, Л. А. Дубровіна, Г. К. Швидько, Ю. А. Мицик* та інші.

Директор Інституту історії України НАН України академік **Валерій Андрійович Смолій** (р. н. 1950) – автор більше 400 друкованих праць, написаних на багатому джерельному матеріалі. Він редагував декілька збірників архівних документів, був членом редколегії по перевиданню праць істориків минулого: «Історія України-Руси» та «Історія української літератури» М. С. Грушевського, 20-ти томного зібрання праць Д. І. Яворницького, серії «Пам'ятки історичної думки».

Заступник директора інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор **Станіслав Владиславович Кульчицький** (р. н. 1937) опублікував огляди джерел з історії транспорту на Україні, радянської індустріалізації 1920–1930-х років, голоду 1921–1923 рр на півдні України. Він брав активну участь у підготовці до публікації збірок документів з історії робітничого класу, колективізації, сільського господарства та голоду 1932–1933 років на Україні, радянського культурного будівництва у міжвоєнний час та ін.

З 1997 року Інститутом історії України відновлено видання фахового збірника «Історіографічні дослідження в Україні» та розпочато видання «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». З 2005 року друкується альманах теорії та історії історичної науки «Ейдос», який репрезентує новітні ідеї та концепції світової і національної історіографії.

Значний внесок у розвиток джерелознавства, археографії, евристики, історичної бібліографії, біографістики вніс історик та джерелознавець доктор історичних наук, професор, академік **Павло Степанович Сохань** (р. н. 1926). З 1987 року він був головою Археографічної комісії АН УРСР, з 1991 року – директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, з 1992 року – головний редактор «Українського археографічного щорічника», член багатьох редколегій різних наукових часописів та збірників. За його редакцією вийшло в світ більше 70-ти збірок документів.

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України видає «Український археографічний щорічник», значну кількість видань джерелознавчого та археографічного характеру, численні збірки джерел: мемуари і щоденники різних видатних політичних, культурних та наукових діячів минулого (серія «Мемуари і щоденники»), «Універсали українських гетьманів» (заплановано 20 томів) тощо. Так, разом з Держкомархівом України публікується Архів Коша Запорізької Січі та інші збірки документів. Важливе значення для подальшого розвитку української історіографії має публікація праць М. С. Грушевського в 50-ти томах та окреме видання його багатотомної «Історії України-Руси», а також 6-томне видання вибраних праць Д. І. Багалія та 20-томне видання творів Д. І. Яворницького.

Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства активно займається дослідженням різних теоретичних та практичних питань архівознавства та документознавства[75]. Інститут видає науковий щорічник «Студії з архівної справи та документознавства», археографічний щорічник «Пам'ятки», серійні видання «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», міжвідомчий науковий збірник «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство». Інститут очолює доктор історичних наук, професор, фахівець з історії української культури, біографістики, книгознавства, архівної справи в Україні 1920–1930-х років **Ірина Борисівна Матяш**.

Продовжується пошукова та видавнича діяльність співробітників Інститутів рукописів, біографістики, архівознавства Національної біблі-

отеки України ім. В. І. Вернадського, центральних та місцевих архівів, музеїв та бібліотек.

Доктор історичних наук, професор, академік Історичної академії України, член-кореспондент НАН України **Любов Андріївна Дубровіна** (р. н. 1950) продовжує займатися розробкою теорії та методики кодикології («Кодикологія та кодикографія української рукописної книги» (1992)). З 1986 р. Л. А. Дубровіна очолює відділ рукописів (з 1993 створений на базі відділу Інститут рукописів) Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України[89].

Цікаві дослідження з історії паперу та філіграні належать директору Центрального державного історичного архіву у м. Львові, доктору історичних наук, професору **Оресту Ярославовичу Мацюку** (1931–1999).

Доктор історичних наук, професор **Геннадій Володимирович Боряк** (р. н. 1956) зробив вагомий внесок у справу організації національної архівної інформаційної системи та розвиток камеральної археографії[76].

Новим здобутком науковців Київського національного університету ім. Т. Шевченка, зокрема у розробці джерелознавчої теорії та методики, став підручник «Історичне джерелознавство» (керівник авторського колективу – доктор історичних наук, професор **Ярослав Степанович Калакура**, співавтори – доктор історичних наук, професор **Борис Іванович Корольов** (р. н. 1930), доктор історичних наук, професор **Ірина Нінелівна Войцехівська,** кандидати історичних наук, доценти **Світлана Федоровна Павленко** і **Марина Геннадіївна Палієнко**) (2002).

Академік АН Вищої школи України **Я. С. Калакура** (р. н. 1937) – відомий джерелознавець, історіограф, архівознавець, автор більше 350 праць, в тому числі співавтор посібників «Джерелознавство історії України» (1998), «Нариси історії архівної справи» (2002), «Енциклопедія архівознавства». За його редакцією вийшли друком підручники «Історичне джерелознавство» та «Архівознавство» (1998).

Серед посібників з різноманітних спеціальних історичних дисциплін грунтовним та детальним викладом виділяються ще одне видання 1998 року «Нумізматика» *Володимира Васильовича Зварича* та *Романа Мар`яновича Шуста*.

Новітній довідник «Джерелознавство історії України» (1998) став новим кроком у розробці історії та теорії українського джерелознавства. Окремі теоретичні аспекти джерелознавства розглядаються у навчальних посібниках «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» (2002) та «Історіографічний словник» (2004).

Однією з цікавих колективних розробок вчених Харківського національного університету (автори – **Борис Петрович Зайцев** (р. н. 1927), **Сергій Михайлович Куделко** (р. н. 1951), **Сергій Іванович Посохов** (р. н. 1964)) є «Материалы к практическим занятиям по исторической хронологии» (1992). Важливим проблемам розвитку національної історіографії присвячені випуски «Харківського історіографічного збірника» (на 2008 р. вийшло у світ дев`ять випусків).

Привертають увагу своїми нестандартими підходами до методології джерелознавства навчальні посібники дніпропетровських вчених **Віталія Васильовича Підгаєцького** (1951–2004) «Основи теорії та методології джерелознавства історії України XX століття» (2000) та **Віктора Івановича Воронова** «Джерелознавство історії України» (2003).

Серед джерелознавчих розвідок львівських науковців останніх років своїм художнім стилем та цікавими висновками вирізняються книги доктора історичних наук, професора львівського університету **Степана Арсентійовича Макарчука** (р. н. 1930) «Писемні джерела з історії України» (1998) та «Історичні неписемні джерела» (2002).

IV. В останній час видана (інколи перевидана) значна кількість монографій та статей, захищені дисертації, присвячені життєвому та творчому шляху *М. І. Костомарова*[77], *В. Б. Антоновича*[78], *Д. І. Багалія*[79], *М. С. Грушевського*[80], *О. П. Оглоблина*[81], В. О. Романовського[82], В. С. Іконникова[83], *Михайла Єлисейовича Слабченка* (1882–1952)[84] та інших визначних українських істориків. Серед спеціальних розвідок, в яких окремим та головним предметом дослідження було вивчення наукової спадщини у сфері теоретичного та практичного джерелознавства виділяються докторська дисертація та книги *І. Н. Войцехівської*[85] про В. С. Іконникова, кандидатська дисертація *В. І. Воронова*[86] про *О. М. Лазаревського* та кандидатська дисертація та брошура *Вадима Михайловича Хмарського*[87] про *А. О. Скальковського*, кандидатська дисертація та

брошура *Ігоря Володимировича Верби* про *Н.Д. Полонську-Василенко*[88]. Між тим для розвитку як джерелознавства, так і всієї історичної науки подальше дослідження історії українського джерелознавства (як окремих періодів, так і персоналій) є вкрай необхідним.

Бурхливо розвиваються різні спеціальні історичні дисципліни[90].

Наш нарис з історії розвитку українського джерелознавства містить лише головні відомості з історії розвитку цієї системи наукових знань.

Література:

1. *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России. Эпоха феодализма. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 9.
2. *Каменцева Е.* История вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1979; *Ковальський М.П.* Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація, проблематика, перспективи//Історична наука на порозі XXI століття. – Х., 1995. – С. 131–137; *Павленко С. Ф.* До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства//Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. – Сер.: Історія. – 2001. – Вип. 54. – С. 17–18.
3. *Грицкевич В.П., Каун С. Б., Ходин С. Н.* Теория и история источниковедения. – Минск, 2000. – С. 57, 59.
4. *Лихачёв Д.С.* Русские летописи и их культурное историческое значение. – Москва-Ленинград, 1947. – С. 181–215.
5. *Шахматов А.А.* Предисловие//Повесть временных лет. – Петроград, 1916. – С. XVI.
6. *Лихачёв Д.С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. – С. 335–347.
7. Там само. – С. 336.
8. История в Энциклопедии Дидро и д`Аламбера. – Москва, 1978.
9. *Прокопович Ф.* Філософські твори. – Т. 1. – К., 1979. – С. 337–339, 346.
10. Там само. – С. 346–347.
11. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 1. – С. 524.
12. Там само.

13. *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX століття. – К., 2000. – С. 217; *Коцур А. П.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст.: Дис… доктора іст. наук. – К., 2001. – С. 8.
14. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. – К., 2004. – С. 148.
15. В. В. Кравченко вважає перехідним етапом від просвітницької до романтичної історіографії історії України другу половину 20-початок – 40-х років XIX ст. Див.: *Кравченко В. В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х., 1996. – С. 63.
16. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. – С. 147.
17. *Кравченко В. В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження... – С. 105.
18. Див. детальніше: *Самарцев І. І.* «Галицькі будителі» (Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький)//Українська ідея. Перші речники. – К., 1994 та ін.
19. Див. детальніше: *Кондратов Н. А.* Осип Максимович Бодянский. – Москва, 1956.
20. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. – К., 1993. – С. 178–181.
21. Див. детальніше: *Хмарський В. М.* А. О. Скальковський – археограф. – К., 1994. (Історія української археографії: персоналії. – Вип.3) та ін.
22. Див. детальніше: *Горленко В. Ф.* М. О. Максимович як етнограф//Народна творчість та етнографія. – 1984. – №6; *Калакура Я.* Михайло Максимович як фундатор документалізму української історіографії//Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2005. – Вип.16; *Марков П. Г.* М. О. Максимович – видатний історик XIX ст. – К., 1973; *Павелко В. І.* М. О. Максимович – археограф//Укр. іст. журн. – 1962. – №1 та ін.
23. *Максимович М. А.* Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. 1. – С.182.
24. *Зашкильняк Л. А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Л., 1986. – С. 18.
25. *Алпатов М. А.* Политические идеи французской буржуазной историографии XIX века. – Москва-Ленинград, 1949. – С. 85.

26. Див.: Иванов Г. М. Исторический источник и историческое познание. – Томск, 1973. – С. 37.
27. Carr E. What is history? – N. Y., 1962. – P.3.
28. Там само. – P.10.
29. *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – Москва, 1899. – С. 170.
30. *Сеньобос Ш.* Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902. – С. 22.
31. *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – С. 13.
32. Цит. за кн.: *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 1. – К., 1992. – С. 18.
33. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1891. – С. 2, 38–39, 49.
34. *Ульяновський В. І.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина)//Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 20.
35. *Калакура Я.* Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства//Четверта академія пам`яті Володимира Антоновича. – К., 1999. – С. 19.
36. Там само. – С. 21.
37. Там само. – С. 20.
38. *Багалей Д. И.* Русская историография. – Х., 1911. – С. 1.
39. Див.: Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – Москва, 1887; *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод. – Москва, 1984. – С. 58.
40. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878.
41. *Петров М. Н.* Новейшая национальная историография в Германии, Англии, Франции. Сравнительно-библиографический обзор. – Х., 1861. – С. 7.
42. *Ключевский В. О.* Сочинения. – Т. 6. – Москва, 1959. – С. 474.
43. Там само. – С. 478–479.
44. Там само. – С. 478.
45. Взагалі термін «quellenkunde» широко вживався у німецькій історіографії з 1830-х років. Так, наприклад, у XIX ст. багато разів пе-

ревидавалася складена Ф. К. Дальманом бібліографія «Источниковедение германской истории». Тому термін «источниковедение» в історичній науці Російської імперії спочатку означав не окрему науку, а огляд джерел. Див.: *Бестужев-Рюмин К. Н.* Рец. на кн.: *М. О. Коялович.* История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям//Журн. мин-ва народного просвещения. – 1885. – Ч. 1. – С. 95.

46. *Фарсобин В. В.* К определению предмета источниковедения: (Историографические записки)//Источниковедение истории советского общества. – Москва, 1968. – Вып. 2. – С. 398–399.
47. *Сеньобос Ш., Ланглуа Ш.В.* Введение в изучение истории. – Санкт-Петербург, 1899. – С. 174.
48. Див. детальніше: *Руда О.* Українська тема на сторінках львівського часопису «Kwartalnic historyczny» („Історичний квартальник») в 1887–1914 рр.//Міжнародні зв`язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2004 – Вип.13.
49. Див. детальніше: *Айтов С. Ш.* Українська історіографія та журнал «Основа» у контексті культурно-національного відродження України: Дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001 та ін.
50. Див. детальніше: *Матях В. М.* Проблеми історії України XVI–XVIII ст. у висвітленні журналу «Киевская старина»: Дис… канд. іст. наук. – К., 1993; *Палієнко М. Г.* Журнал «Киевская старина» в громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.): Дис… канд. іст. наук. – К., 1994 та ін.
51. Див. детальніше: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові: Періодичні та серійні видання НТШ у Львові (1885–1939): Анот. покажчик. – Львів, 1990; *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т. Шевченка. 1892–1930. – Мюнхен, 1970; *Крип'якевич І.* Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського//Зап. НТШ. – 1991. – Т. 222 та ін.
52. Див. детальніше: *Колесник М.* Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879–1914 гг.): Библиограф. справочник. – К., 1989; *Колесник М. П.* Вклад Исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины//Исследования по

археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв. – Днепропетровск, 1990 та ін.
53. Див. детальніше: *Фрадкин В. З.* Харьковское историко-филологическое общество (1877–1919) //История и историки: Историограф. ежегодник за 1979 г. – Москва, 1982 та ін.
54. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002 та ін.
57. *Шахматов А. А.* Предисловие//Повесть временных лет. – Т. 1. – Петроград, 1916. – С. XVI.
58. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Вып. II. – Санкт-Петербург, 1913. – С.375.
59. Там само. – С.518–519.
60. Там само. – С. 408–495.
61. *Лаппо-Данилевский А. С.* Очерк русской дипломатики частных актов. – Петроград, 1920. – С. 122–158.
62. Цит. за кн.: *Зашкильняк Л. А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов, 1986. – С. 43.
63. Див. детальніше: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського. – К., 1999.
64. Див. детальніше: *Богдашина О. М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків, 1994.
65. Див. детальніше: *Комаренко Н. В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К., 1973 та ін.
66. Пролетарская революция. – 1931. – №6. – С. 9.
67. Вестник Коммунистической Академии. – 1928. – Кн.2. – С. 5–6.
68. Інститут історії України НАН України. 1936–2006. – К., 2006. – С. 592.
69. Там само. – С. 24, 479, 532, 562–563.
70. Там само. – С. 24, 494.
71. *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968. – С. 26–27.
72. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К., 1984. – С. 56–68.

73. Там само. – С.60–67.
74. *Варшавчик М. А.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник//Вопросы истории. – 1968. – № 10. – С. 80–81.
75. Див. детальніше: *Матяш І.* Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної справи в Україні//Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 14–20; Її ж. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: десятиліття діяльності//Вісник книжкової палати. – № 10 (99). – 2004. – С. 39–43.
76. *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». – К., 1995.
77. Див. детальніше: *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – К., 1984; *Пінчук Ю. А.* Микола Іванович Костомаров. – К., 1992; *Крип'якевич І. П.* Археографічні праці М. І. Костомарова//Історія української археографії. Персоналії. – К., 1993. – Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий; Пінчук Ю. А. Микола Костомаров//Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12 та ін.
78. Див. детальніше: Історія української археографії. Персоналії. – К., 1993. – Вип.1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий; *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997; *Калакура Я.* Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства//Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К., 2005 та ін.
79. Див. детальніше: *Кравченко В. В.* Д. И. Багалей: научная и общественно политическая деятельность. – Х., 1990; Історія української археографії. Персоналії. – К., 1993. – Вип. 1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, о. Атанасій Великий; *Богдашина О. М.* Слобідський літописець історії України Д.І. Багалій //Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 88–112.
80. Історія української археографії. Персоналії. – К., 1993. – Вип.1: Микола Костомаров, Дмитро Багалій, Володимир Антонович, Михайло

Грушевський, о. Атанасій Великий; *Сохань П. С.* М. Грушевський – археограф і джерелознавець//Вісн. АН України. – 1992. – Ч.1; *Капраль М.* Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914)//Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Мат. конф./Львівські історичні праці. – Вип. 1. – Нью-Йорк-Львів, 1995; *Гоцуляк В. В.* Гортаючи сторінки… Думки про «Історію України-Русі» М. Грушевського і українську історіографію 80-х років XIX – початок XXст. – Черкаси, 1996; *Масненко В. В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К. – Черкаси, 2000 та ін.

81. Див. детальніше: *Верба І.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999.
82. Див. детальніше: *Богдашина О. М.* Маловідомі сторінки життя та творчості В. О. Романовського (1890–1971)//Наук. зап. кафедри українознавства Харківського університету. – 1994. – Вип.1; *Казьмирчук Г. Д.* Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К., 2000; *Мага І. М.* Віктор Олександрович Романовський – історик та архівіст: Дис… канд. іст. наук. – К., 2003; *Матяш І. Б.* Віктор Романовський//Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – та ін.
83. *Ульяновський В.* Бібліотека «знань» і технологія праці Володимира Іконникова//Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11; Його ж. Знаний і незнаний Володимир Іконников//Іконников В. С. Історичні портрети. – К., 2004.
84. *Санцевич А. В.* Видатний український історик М. Є. Слабченко. – К., 1993; *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К. – Херсон, 1998; *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004 та ін.
85. *Войцехівська І. Н.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. – К., 1998; Її ж. Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999; Її ж. Історичне джерелознавство у творчості В. С. Іконникова: Дис… доктора іст. наук – К., 2000.

86. *Воронов В. І.* Науковий доробок О.М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та археографії: Дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998.
87. *Хмарський В. М.* А. О. Скальковський (1808–1898). Археографічна діяльність: Дис… канд. іст. наук. – Одеса, 1994; Його ж. А. О. Скальковський – археограф. – К., 1994. (Історія української археографії: персоналії. – Вип.3).
88. *Верба І. В.* Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко. Історія української археографії: персоналії. К., 1996 – Вип. 4; Його ж. Н. Д. Полонська-Василенко – історик та археограф: Дис… канд. іст. наук. – К., 1994.
89. Див. детальніше: *Дубровіна Л. А.* Інститут рукопису: завдання і перспективи//Бібл. вісник. – 1993. – №3–4. – С. 41–45 та ін.
90. Про розвиток спеціальних історичних дисциплін див. детальніше: *Кметь В., Турлис Н., Шуст Р.* Стан і перспективи розвитку спеціальних історичних дисциплін//Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.

Запитання та завдання для самоконтролю:

1. Обгрунтуйте хронологічні межі всіх періодів розвитку джерелознавчих знань.
2. Які головні риси початкового періоду розвитку джерелознавчих знань?
3. Назвіть спільні риси та особливості давньоруських літописів та літописів більш пізнього періоду.
4. Які особливості просвітницького періоду розвитку українського джерелознавства?
5. Які головні риси романтичного періоду розвитку українського джерелознавства?
6. Які особливості позитивістського періоду розвитку українського джерелознавства?
7. З діяльністю якого вченого пов`язують остаточне становлення українського джерелознавства і чому?

8. Яке значення для розвитку українського джерелознавства мала науково-організаційна та педагогічна діяльність М. С. Грушевського?
9. Які головні риси радянського періоду?
10. Як вплинула сталінська політична система на радянське (зокрема українське) джерелознавство?
11. Перелічіть головні досягнення українських науковців післявоєнного періоду у теоретичному джерелознавстві.
12. Яку роль, на вашу думку, зіграла поява спеціалізованих джерелознавчих збірників у розвитку радянського (зокрема українського) джерелознавства?
13. Дайте оцінку внеску вчених діаспори у розвиток українського джерелознавства.
14. Які особливості пострадянського періоду розвитку українського джерелознавства?
15. Назвіть спільні риси та особливості української археографії просвітницького, романтичного, позитивістського та радянського періодів.
16. Дайте обґрунтовану характеристику тенденцій розвитку наукових дисциплін джерелознавчого характеру у XIX–XXст.

Список літератури

1. Актовое источниковедение. – Москва, 1979.
2. *Алаторцева А.И.* Советская историческая периодика 1917 – середины 1930-х годов. – Москва, 1989.
3. *Антонович В. Б.* Курс лекцій з джерелознавства: 1880–1881: Історія України в університетських лекціях. – К., 1995. – Вип. 1.
4. Архівознавство/Калакура Я.С. та ін. – К., 1998.
5. *Атаманенко А.А.* Джерельна база досліджень з історії джерелознавства та археографії//Південний архів. Іст. науки. – Вип. II. – Херсон, 1999.
6. *Багалей Д.И.* Русская историография: В 2 ч. – Х., 1911. – Ч. 1–2.
7. *Багалей Д.И.* Несколько слов об элементарной методике истории//Сб. Харьков. историко-филол. о-ва. – Х., 1894. – Т. 6.
8. *Багалій Д. І.* Нарис української історіографії. – Т. 1: Джерелознавство – Вип. 1–2. – К., 1923–1925.
9. *Барг М.А.* Категории и методы исторической науки. – Москва, 1984.
10. *Бевзо Р.Л.* Про правила друкування історичних документів, писаних українською мовою в XV–XVIII ст.//Вісн. АН УРСР. – 1958. – №2.
11. *Бельчиков Н.Ф.* Литературное источниковедение. – Москва, 1983.
12. *Бернгейм Э.* Введение в историческую науку. – Санкт-Петербург, 1899.
13. *Бернгейм Э.* Философия истории, ее история и задачи. – Москва, 1910.
14. *Берг Л.С.* Очерк истории русской географической науки. – Ленинград, 1929.
15. *Бестужев-Рюмин К.Н.* Методы исторического изучения//Журнал министерства народного просвещения. – 1887. – февр.
16. *Блок М.* Апология истории или ремесло историка – Москва, 1986.

17. *Бойко А. В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аналіз джерел. – К., 2000.
18. *Бондаренко Г.* Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни. – Луцьк, 1997.
19. *Борщевский В. Я.* Источниковедение истории СССР. – К., 1985.
20. *Боряк Г. В.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр «Археографічна україніка». – К., 1995.
21. *Брайчевський М. Ю.* Автор «Слова о полку Ігоревім» та культура Київської Русі. – К., 2005.
22. *Брайчевський М. Ю.* Вступ до історії науки: Навч. посібник. – К., 1995.
23. *Быковский С. Н.* Методика исторического исследования. – Ленинград, 1931.
24. *Варшавчик М. А.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник//Вопросы истории. – 1968. – № 10.
25. *Варшавчик М. А.* Источниковедение истории КПСС. – Москва, 1973.
26. *Варшавчик М. А.* О структуре историковедческой критики//Источниковедение отечественной истории: Сб. ст. 1979. – Москва, 1980.
27. *Варшавчик М. А.* Историко-партийное источниковедение: Теория, методология, методика. – К., 1984.
28. *Ватуля Б. С.* К истории археографической практики на Украине в XIX – XX вв.//Ист. архив. – 1957. – № 2.
29. *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 1998.
30. Введение в специальные исторические дисциплины. – Москва, 1990.
31. *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.
32. *Введенский А. А.* Лекции по документальному источниковедению истории СССР. Дипломатика. – К., 1963.
33. *Верба І. В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. – К., 1999.
34. *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. – К. – Херсон, 1998.
35. *Войцехівська І. Н.* Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999.

36. *Воронкова С. В.* Проблемы источниковедения истории России периода капитализма. – Москва, 1985.
37. *Воронов В. І.* Джерелознавство історії України. – Дніпропетровськ, 2003.
38. *Гирич І. Б.* Організація М. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя та діяльності (1894–1914 рр.)//Укр. іст. журн. – 1997. – № 1.
39. *Голиков А. Г., Круглова Т. А.* Источниковедение отечественной истории. – Москва, 2000.
40. *Гольденберг Л. А.* Картографические материалы как исторический источник и их классификация (XVII–XVIII вв.)//Проблемы источниковедения. – Москва, 1959.
41. *Гребенюк А. В.* Исторический источник и буржуазная историография. – Калинин, 1985.
42. *Грицкевич В. П., Каун С. Б., Ходин С. Н.* Теория и история источниковедения. – Минск, 2000.
43. *Грушевський М. С.* Історія української літератури: В 6 т.: В 9 кн. – К., 1993–1996.
44. *Гутнова Е. В.* Место и значение буржуазной позитивистской историографии второй половины XIX века в развитии исторической науки (по материалам медиевистики)//Средние века. – Москва, 1964. – Т. 25.
45. *Данилевич В. Е.* Литературные и вещественные источники русской истории. – К., 1914.
46. *Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф.* Источниковедение. Теория, история, метод. Источники российской истории. – М., 1998.
47. *Данилюк Д.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). – Ужгород, 1999.
48. Джерелознавство історії України: Довідник. – К., 1998.
49. *Дзира І. Я.* Козацьке літописання 30–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчі та історіографічні аспекти. – К., 2006.
50. *Довгопол В. М., Литвиненко М. А., Лях Р. Д.* Джерелознавство історії Української РСР. – К., 1986.

51. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. – К., 1996.
52. *Дорошенко Н. М.* Становление и развитие методологии истории. – Калинин, 1987.
53. *Дробижев В. З., Ковальченко И. Д., Муравьев А. В.* Историческая география СССР. – Москва, 1973.
54. *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992.
55. *Ельчанинов В. А.* Методологические проблемы исторической науки. – Барнаул, 1990.
56. Етнографія України. – Львів, 1994.
57. *Єфремов С.* Історія українського письменства. – К., 1995.
58. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993.
59. *Журба О. І.* Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції. – Дніпропетровськ, 2003.
60. *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004.
61. *Зашкильняк Л. А.* Формирование и развитие исторической науки в Польше. – Львов, 1986.
62. *Зварич В., Шуст Р.* Нумізматика: Довідник. – Тернопіль, 1998.
63. *Иванов Г. М.* Исторический источник и историческое познание: Методологические аспекты. – Томск, 1973.
64. *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1891–1908. – Т. 1–2. – Кн. 1–2.
65. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987.
66. Историческая ономастика: Сб. ст. – Москва, 1977.
67. Источниковедение истории южных и западных славян: Феодальный период. – Москва, 1999.
68. Источниковедение: теоретические и методические проблемы. – Москва, 1969.
69. *Ісаєвич Я. Д.* Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. – К., 1972.
70. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
71. Історичне джерелознавство/Калакура Я. С. та ін. – К., 2002.

72. Історіографічний словник. – Харків, 2004.
73. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003.
74. Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 15: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2005.
75. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992.
76. Історія української археографії. Персоналії. – К., 1993–1994. – Вип.1–4.
77. *Казьмирчук Г.Д.* Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К., 2000.
78. *Калакура Я.С.* Структура історичної науки: теоретико-методологічний аспект//Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999.
79. *Калакура Я.* Володимир Антонович як фундатор українського джерелознавства//Четверта Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. – К., 1999.
80. *Калакура Я.С.* Українська історіографія. – К., 2004.
81. *Калакура Я.С.* Історичні засади українознавства. – К., 2007.
82. *Каменцева Е.Н.* История вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1979.
83. *Кареев Н.И.* Теория исторического знания. – Санкт-Петербург, 1913.
84. *Карсавин Л.П.* Введение в историю: теория истории. – Петроград,1920.
85. *Каштанов С.М., Курносов А.А.* Некоторые вопросы теории источниковедения//Ист. архив. – 1962. – №4.
86. *Каштанов С.М.* Очерки русской дипломатики. – Москва, 1970.
87. *Кіян О.* Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. – К., 2005.
88. *Ключевский В.О.* Сочинения: В 8 т. – Москва, 1959. – Т. 6: Специальные курсы.
89. *Ключевский В.О.* Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. – Москва, 1968.
90. *Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А.* Анализ архивных источников по истории Украины XVI–XVII вв. – Днепропетровск, 1984.

91. *Ковальський М.П.* Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст. – К., 1993.
92. *Ковальченко И.Д.* и др. Источниковедение истории СССР. – Москва, 1976.
93. *Ковальченко И.Д.* Методы исторического исследования. – Москва, 1987.
94. *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX століття. – К., 2000.
95. *Коломийцев В.Ф.* Методология истории: От источника к исследованию. – Москва, 2001.
96. *Кондратов Н.А.* Осип Максимович Бодянский. – Москва, 1956.
97. *Корнева И.И., Тальман Е.М., Эпштейн Д.М.* История археографии в дореволюционной России. – Москва, 1969.
98. *Кравченко В.В.* Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Харьков, 1990.
99. *Кравченко В.В.* Нариси з історії української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996.
100. *Красавин В.П.* Методологические проблемы социального познания в русской философско-социологической литературе конца XIX века. – Пермь, 1974.
101. Краткий словарь видов и разновидностей документов. – Москва, 1974.
102. *Крип'якевич І. П.* Археографічні праці Миколи Костомарова//Зап. Наук. т-ва ім. Шевченка. – 1918. – Т.126.
103. *Крип'якевич І. П.* Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р): Огляд публікацій. – К., 1962.
104. *Крип'якевич І. П.* Нарис методики історичних досліджень//Укр. іст. журн. – 1967. – №2–4, 7–10.
105. *Крутиков В.В.* Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900). – Днепропетровск, 1980. – Ч. 1.
106. *Курносов А.А.* К вопросу о природе видов источников//Источниковедение отечественной истории за 1976 г. – М., 1977.
107. *Кушнеренко Н.Н.* Документоведение. – 2-е изд. – К., 2000.

108. *Ланглуа Ш.В., Сеньобос Ш.* Введение в изучение истории. – Москва, 1899.
109. *Лаппо-Данилевский А. С.* Методология истории. – Вып. 1–2. – Санкт-Петербург, 1910–1913.
110. *Леонтьева Г. А., Шорин П. А., Кобрин В. Б.* Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 2000.
111. *Литвиненко М. А.* Джерела з історії України XVII–XVIII ст. – Харків, 1970.
112. *Лихачёв Д. С.* Русские летописи и их историческое значение. – Москва-Ленинград, 1947.
113. *Лихачёв Д. С.* К вопросу о подделках литературных памятников и исторических источников//Ист. архив. – 1961. – №6.
114. *Лихачёв Д. С.* Текстология. На материале русской литературы X–XVIII веков. – Москва-Ленинград, 1962.
115. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України. – Львів, 1998.
116. *Макарчук С.* Історичні неписемні джерела. – Львів, 2002.
117. *Марченко М. І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. – К., 1959.
118. *Масанов И. Ф.* Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей. – Т. 1–4. – Москва, 1956–1960.
119. *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. – К. – Черкаси, 2000.
120. *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999.
121. *Матяш І. Б.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 2000.
122. *Матяш І. Б.* Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001.
123. *Матяш І. Б.* Використання архівної інформації в 1920–1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції//Укр. іст. журн. – 2001. – № 1.
124. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – К., 1974.

125. *Медушевская О. М.* Теоретические проблемы в современном источниковедении//Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1985.
126. *Медушевская О. М.* История источниковедения в XIX – XX вв. – Москва, 1988.
127. *Медушевская О. М.* Источниковедение: теория, история, метод. – Москва, 1996.
128. *Медушевская О. М., Румянцева М. Ф.* Методология истории: Уч. пособие. – Москва, 1997.
129. Методология истории/Нечухрин А. Н. и др. – Минск, 1996.
130. *Мирзоев В. Г.* Былины и летописи – памятники русской исторической мысли. – Москва, 1978.
131. *Миронец Н. И.* Революционная поэзия Октября и гражданской войны как исторический источник. – К., 1988.
132. *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). – Москва – Брянск, 1996.
133. *Михальченко С. И.* Киевская школа в российской историографии: В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики. – Москва-Брянск, 1997.
134. *Мицик Ю. А.* Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.
135. *Мнухина Р.* Источниковедение истории нового и новейшего времени. – Москва, 1970.
136. *Мыцык Ю. А.* Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978.
137. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985.
138. *Мыцык Ю. А.* Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1986.
139. Нариси історії архівної справи в Україні/За заг. редакцією І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002.
140. *Насонов А. Н.* История русского летописания XI – начала XVIII века. – Москва, 1969.

141. *Наулко В. І. та ін.* Культура і побут населення України: Навч. посібник. – К., 1993.
142. *Николаева А. Т.* Теория и методика советского источниковедения. – Москва, 1975.
143. *Оглоблин О.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк-К. – Торонто, 1995.
144. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери. – К., 1992.
145. Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в архівних установах України/Державний комітет архівів України; УНДІАСД/Укл.: І. Б. Матяш (кер.). – К., 2001.
146. Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 1–5. – Москва, 1955–1965.
147. *Павленко Г. С.* Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984.
148. *Павленко С. Ф.* До питання про періодизацію історіографії українського джерелознавства//Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. – Сер.: Історія. – 2001. – Вип.54.
149. Пам'яткознавчі студії: теорія і практика/за ред. В. О. Горбика. – К., 2007.
150. *Петряев К. Д.* Гносеологические и методологические основы источниковедения. – К. – Одесса, 1978.
151. *Пинчук Ю. А.* Исторические взгляды Н. И. Костомарова: Критический очерк. – К., 1984.
152. *Пичета В. И.* Введение в русскую историю: (Источники и историография). – Москва, 1922.
153. *Підгаєцький В. В.* Теорія і методологія джерелознавства з історії України XX століття. – Дніпропетровськ, 1996.
154. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета. – Одесса, 2007.
155. *Потульницький В. А.* Українська та світова історична наука//Укр. іст. журн. – 2000. – № 1–4.
156. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української культури XVII–XX століть. – К., 2002.
157. *Приселков М. Д.* Курс русской палеографии. – Москва, 1938.

158. *Приселков М.Д.* История русского летописания XI–XV вв. – Ленинград, 1940.
159. *Пронштейн А.П.* История и лингвистика. – Ростов-на-Дону, 1970.
160. *Пронштейн А.П.* Использование вспомогательных дисциплин при работе над историческими источниками. – Москва, 1972.
161. *Пронштейн А.П.* Методика исторического источниковедения. – Ростов-на-Дону, 1976.
162. *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России. Эпоха феодализма. – Ростов-на-Дону, 1989.
163. *Пронштейн А.П.* Источниковедение в России. Эпоха капитализма. – Ростов-на-Дону, 1991.
164. *Пронштейн А.П., Кияшко В.Я.* Вспомогательные исторические дисциплины. – Москва, 1973.
165. *Пронштейн А.П., Кияшко В.Я.* Хронология. – Москва, 1981.
166. *Пронштейн А.П., Данилевский И.Н.* Вопросы теории и методики исторического исследования. – Москва, 1986.
167. *Пушкарёв Л.Н.* Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – Москва, 1975.
168. *Пушкарьов Л.М.* Географічне середовище та історичне джерело//Укр. іст. журн. – 1996. – № 7.
169. *Рейсер С.А.* Палеография и текстология нового времени. – Москва, 1970.
170. *Романовський В.О.* Нариси з історії архівознавства: Історія архівної справи на Україні і принципи упорядкування в архівах. – Х., 1927.
171. *Русина Ю.А.* История и теория источниковедения. – Екатеринбург, 2001.
172. *Саар Г.П.* Источник и методы исторического исследования. – Баку, 1930.
173. *Самошенко В.Н.* История архивного дела в дореволюционной России. – Москва, 1989.
174. *Санцевич А.В.* Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945–1970). – К., 1972.
175. *Санцевич А.В.* Джерелознавство з історії Української РСР, 1917–1941. – К., 1981.

176. *Санцевич А. В.* Методика исторического исследования – К., 1990.
177. *Селезнев М. С.* По поводу оснований классификации источников//Вопросы истории. – 1966. – №6.
178. *Сеньобос Ш.* Исторический метод в применении к социальным наукам. – Москва, 1902.
179. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – К., 1997. – Т.1–2.
180. Советское источниковедение Киевской Руси. – Ленінград, 1979.
181. Специальные исторические дисциплины. – К., 1992.
182. *Стрельський В. І.* Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму. – К., 1958.
183. *Стрельский В. И.* Основные принципы научной критики источников по истории СССР. – К., 1961.
184. *Стрельский В. И.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968.
185. Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. – Москва, 1985.
186. *Тихомиров М. Н.* Курс источниковедения истории СССР. – Т. 1: Источниковедение истории СССР с древнейших времен до конца XVIII века. – Москва, 1940.
187. *Тихомиров М. Н.* Исследование о Русской Правде. – Москва-Ленинград, 1941.
188. *Тихомиров М. Н.* Источниковедение истории СССР. – Вып. 1: С древнейшего времени до конца XVIII в. – Москва, 1962.
189. *Тихомиров М. Н., Муравьев А. В.* Русская палеография. – Москва, 1982.
190. *Тодійчук О. В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории древностей российских. – К., 1989.
191. *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. – К., 1994.
192. Українська ідея. Перші речники. – К., 1994.
193. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
194. Українські архівісти (XIX–XX ст.): Біобліогр. довідник/Упор. І. Б. Матяш (кер.) та ін. – К., 2007.

195. *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997.
196. *Фарсобин В. В.* К определению предмета источниковедения: (Историографические заметки)//Источниковедение истории советского общества. – Вып. II. – М., 1968.
197. *Фарсобин В. В.* Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. – Москва, 1983.
198. *Февр Л.* Бои за историю. – Москва, 1991.
199. *Фортинский Ф.* Опыты систематической обработки исторической критики. – К., 1884.
200. *Хмылёв Л. Н.* А. С. Лаппо-Данилевский и проблемы теоретического источниковедения//Методологические и историографические вопросы исторической науки. – 1976. – Вып.9.
201. *Черепнин Л. В.* Русская метрология. – Москва, 1944.
202. *Черепнин Л. В.* Русская хронология. – Москва, 1944.
203. *Черепнин Л. В.* Русская историография до XIX века. – Москва, 1957.
204. *Черепнин Л. В.* К вопросу о методологии и методике источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин//Источниковедение отечественной истории. – Москва, 1973. – Вып. 1.
205. *Черепнин Л. В.* Вопросы методологии исторического исследования: Теоретические проблемы истории феодализма. – Москва, 1981.
206. *Черепнин Л. В., Чаев Н. С.* Русская палеография. – Москва, 1947.
207. *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908.
208. *Шахматов А. А.* Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв. – Москва-Ленинград, 1938.
209. *Швидько Г. К.* Джерела з історії Лівобережної України періоду феодалізму. – Днепропетровск, 1992.
210. *Шерман И. Л.* Русские исторические источники X–XVIII вв. – X., 1959.
211. *Шмидт С. О.* Современные проблемы источниковедения//Источниковедение: теоретические и методологические проблемы. – Москва, 1969.

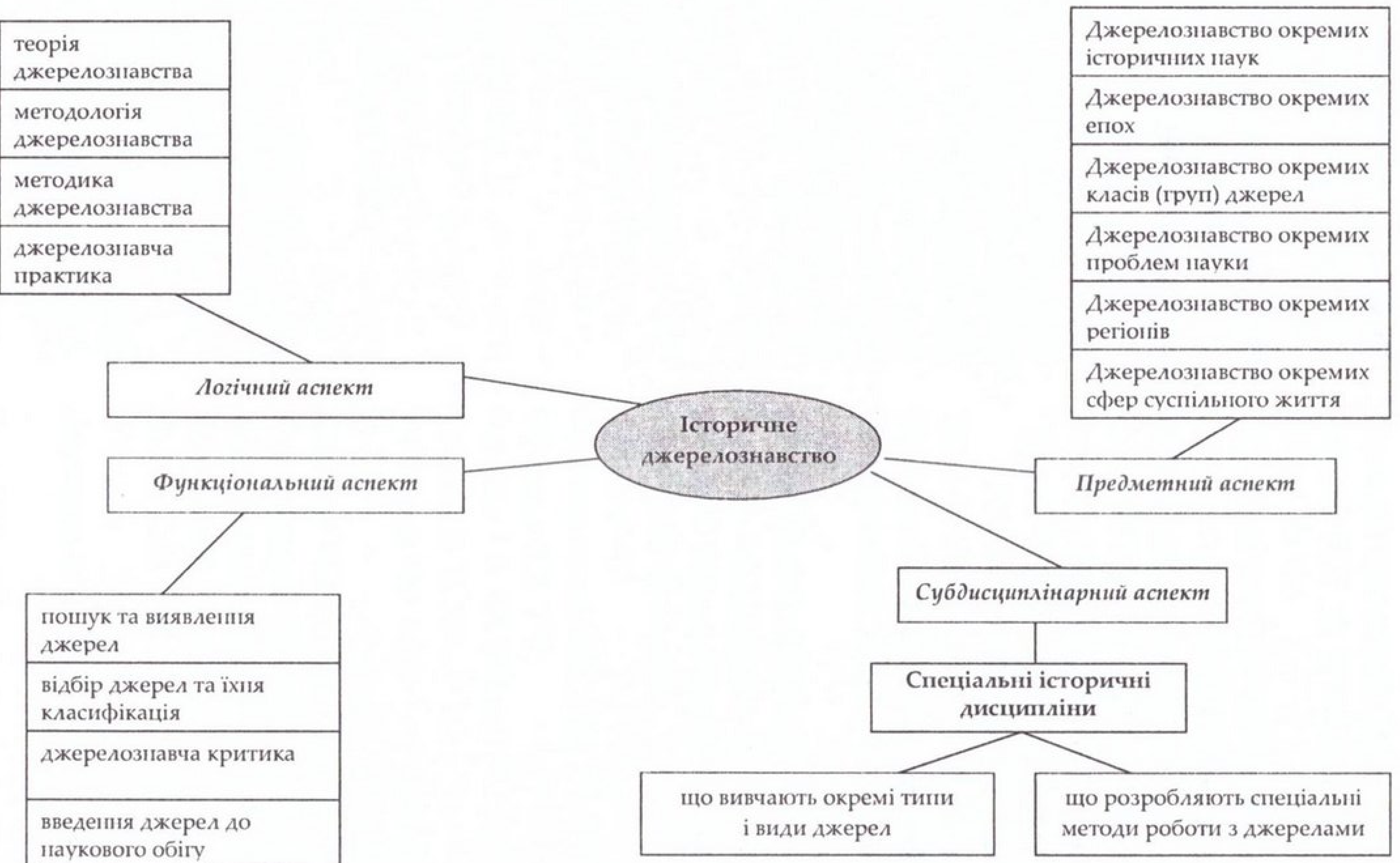
212. *Шмидт С. О.* Источниковедение в кругу других научных дисциплин (Постановка вопроса)//Актуальные проблемы источниковедения и специальные исторические дисциплины. – Москва, 1983.
213. *Шмидт С. О.* О классификации исторических источников //Вспомогательные исторические дисциплины. – Т. XVI. – Ленинград, 1985.
214. *Шмидт С. О.* Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – Москва, 1997.
215. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії. – К., 2007.
216. *Янин В. Л.* К проблеме интеграции в изучении вещественных письменных источников по истории русского средневековья//История СССР. – 1973. – № 3.
217. Historycy o historii. Od A. Naruszewicza do St. Ketrzynskiego. 1774–1918. – Warszawa, 1967.
218. *Velychenko S.* National History as Cultural process: A Survey of the interpretations of Ukrainian`s Past in Polish, Russian and Ukraine Historical writing from the earlist times to 1914. – Alberta, 1992.
219. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XX i XIX w. – T. I–III. – Rzeszów, 2004–2005.
220. Złota księga historiografii lwowskiej XIX – XX wieku. – Rzeszów, 2004.

Термінологічний покажчик

Іменний покажчик

Схеми

Схема № 2. Структура історичного джерелознавства[1].

[1] Історичне джерелознавство. – К., 2002. – С. 55

Схема № 3. Структура джерелознавства історія України

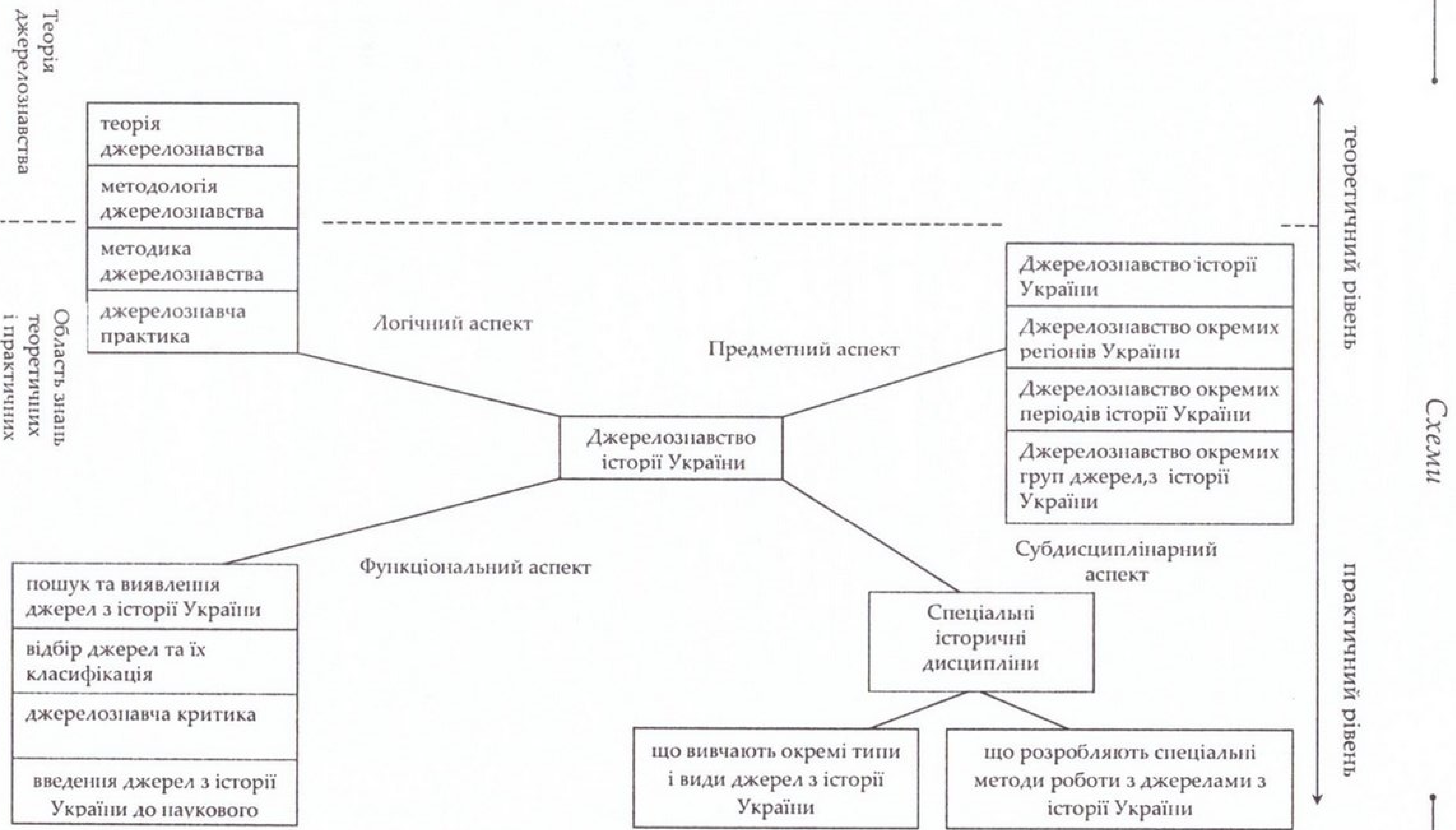
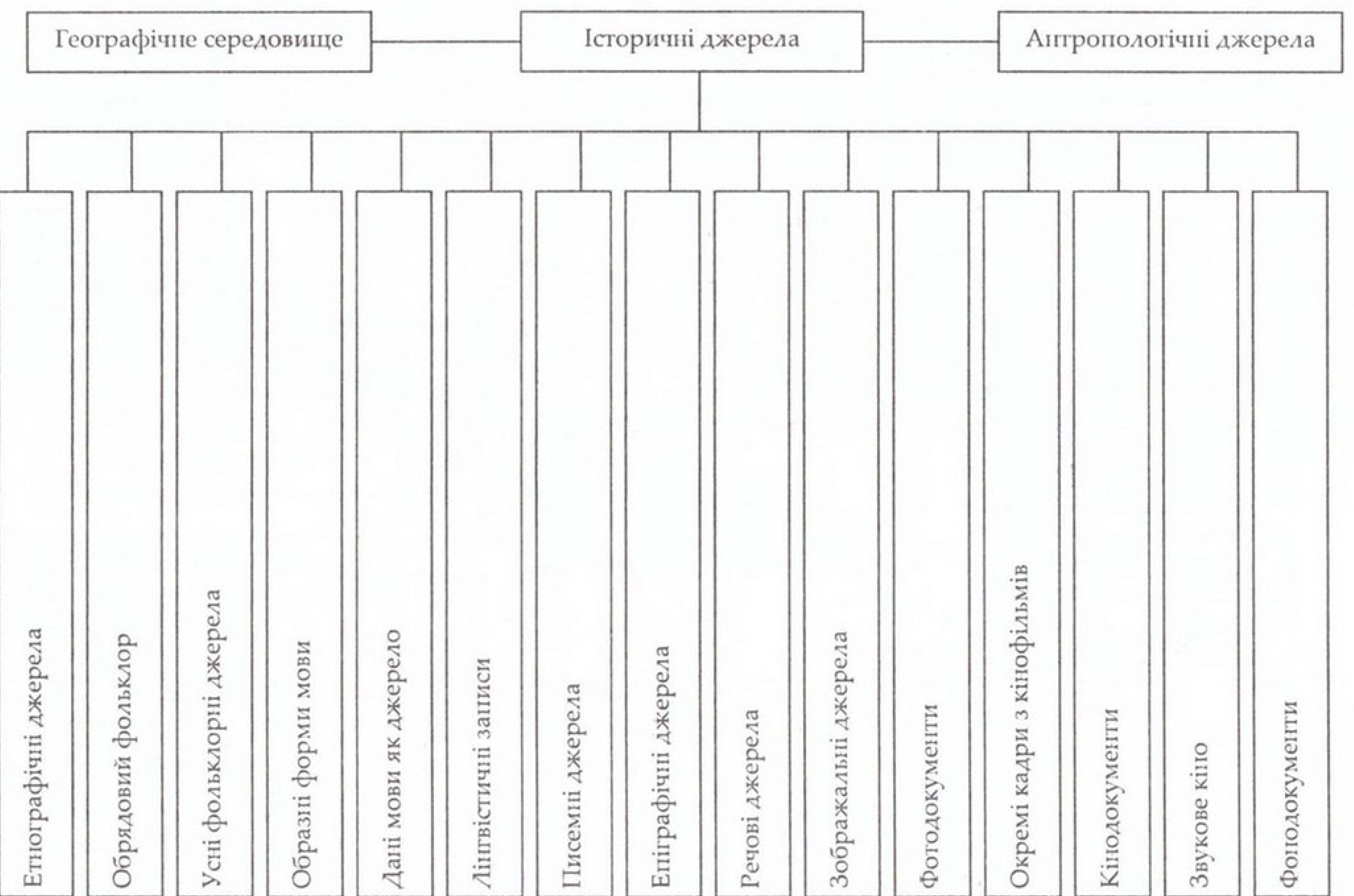
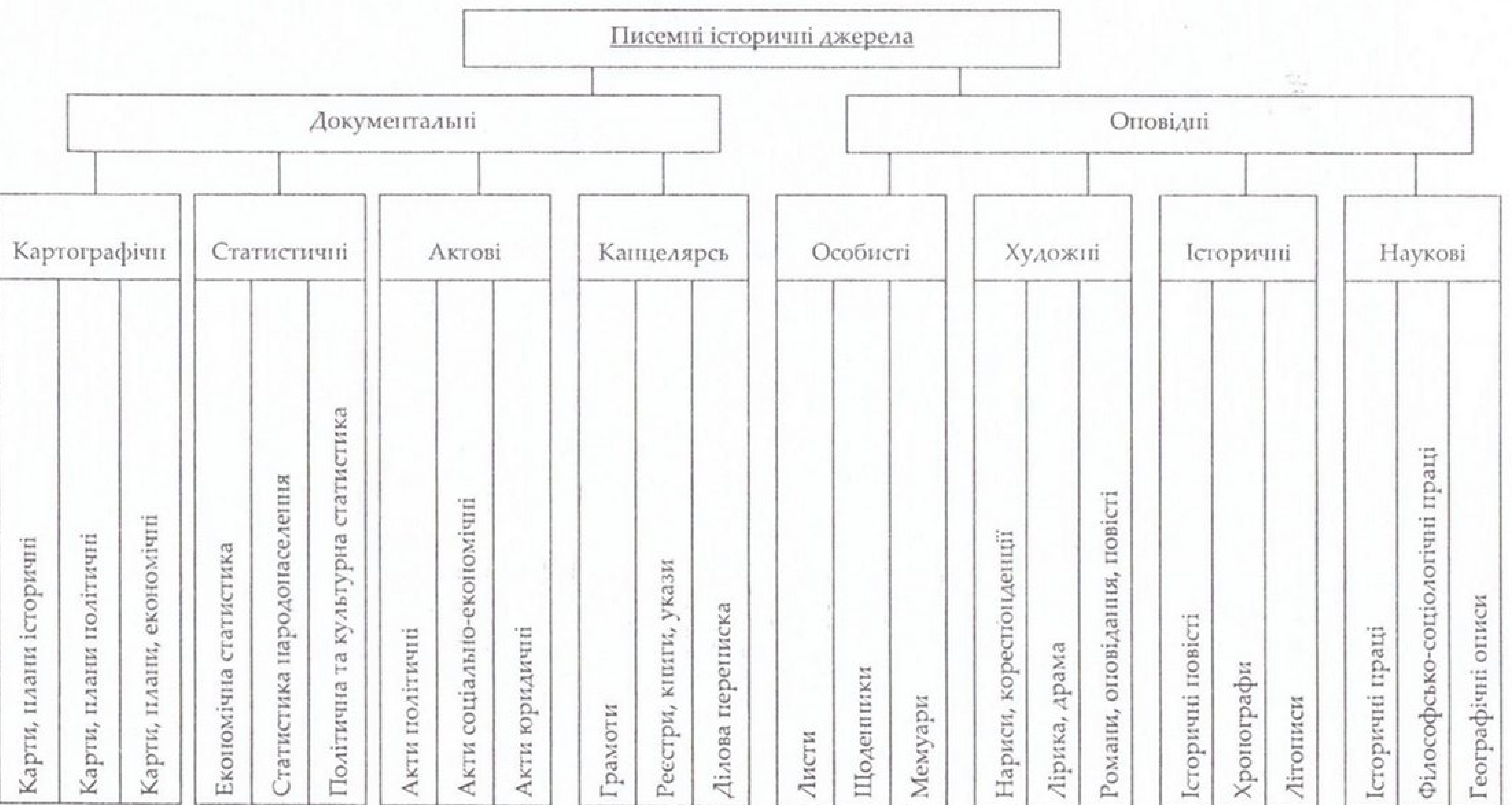

Схема № 4. Лінійна система класифікації історичних джерел[1]

[1] Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. –Москва, 1975. – С. 263.

Схема № 5. Лінійна система класифікації писемних історичних джерел[1]

[1] Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. –Москва, 1975. – С. 267.

Схема № 6. Класифікації джерел з історії України

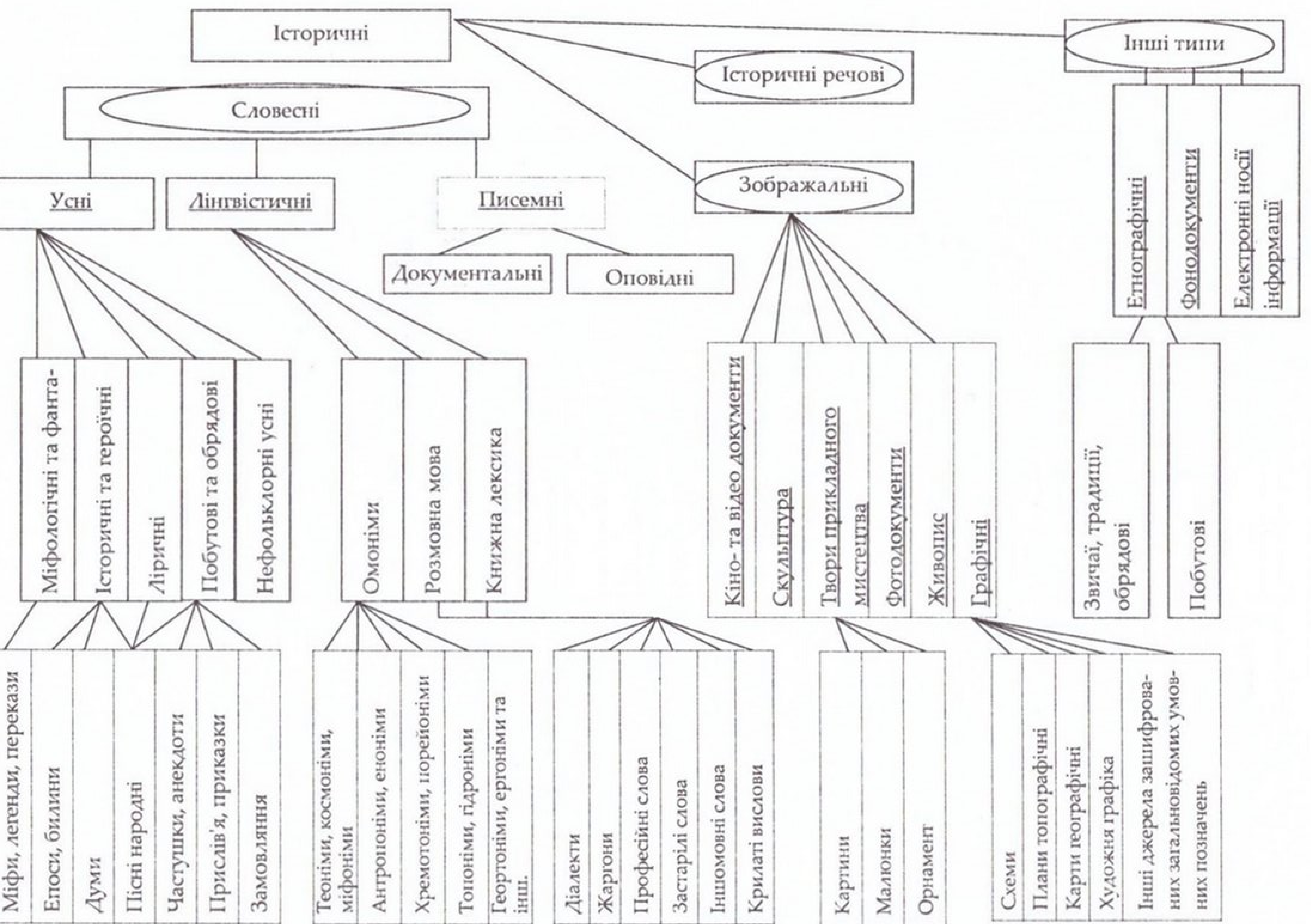
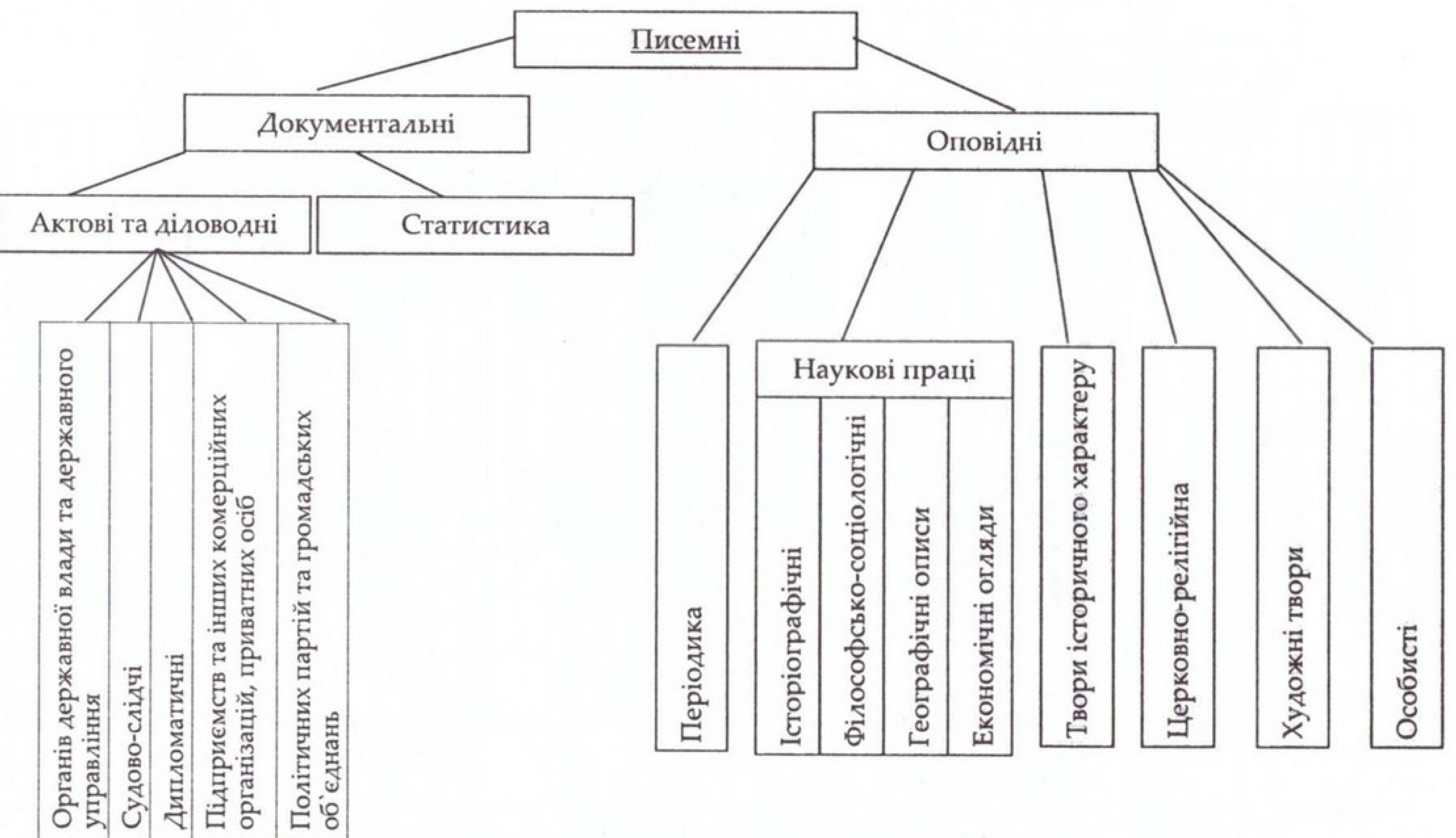

Схема № 6. Класифікація джерел з історії України (продовження)

Примітка: Назви груп джерел виділено овалом, типів та підтипів – додатковим підкресленням

Схема № 6 Класифікації джерел з історії України (продовження)

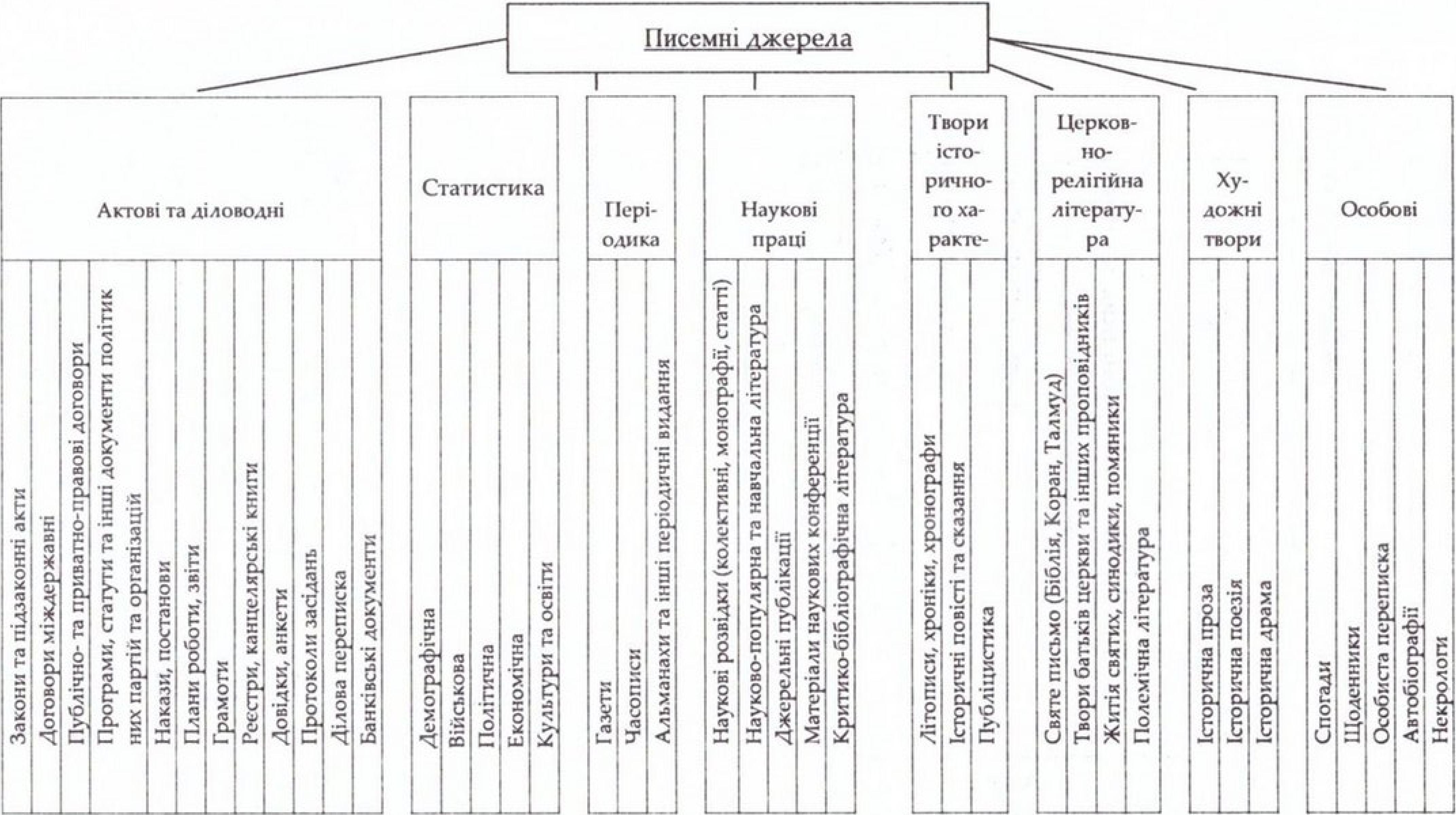

Схема № 6. Класифікація джерел з історії України (продовження)

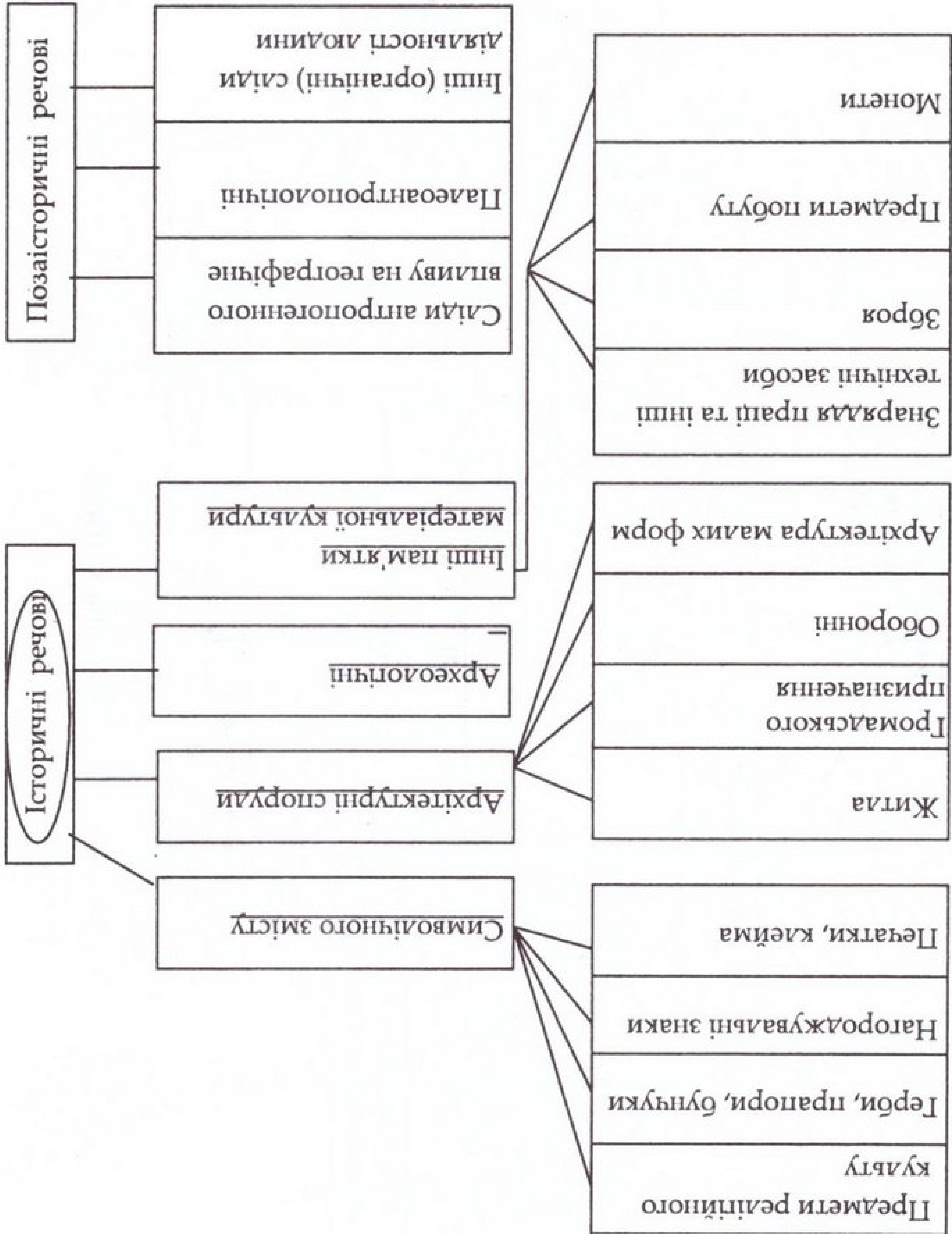

Схема № 7. Аналітична та синтетична критика[1].

[1] Варшавчик М.А. Историко-партийное источниковедение. –К., 1984. – С. 255.

Зміст

МОНОГРАФІЯ

БОГДАШИНА
Олена Миколаївна

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ, МЕТОДИКИ, ІСТОРІЇ

Навчально-методичний посібник

українською мовою

Коректор *Бордуков В. В.*
Комп'ютерна верстка *Голота О. С.*

Підписано до друку 22.03.2010. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Миньон.
Ум. друк. арк. 12,43. Обл.-вид. арк. 11,75. Доп наклад 500 прим.

«Видавництво САГА»
Україна, 61166, м. Харків, вул. Бакуліна, 11, к.5-50.
Тел.: (057) 719-52-88
Свідоцтво про державну реєстрацію:
серія ДК №2555 від 11.07.2006 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
(057) 758-35-98

Для нотаток

Для нотаток

ISBN 978-966-2918-61-8

